

*Ústav etnológie SAV
Etnografické múzeum SNM
Slovenská národopisná spoločnosť pri SAV*

***Etnologické
rozpravy***

1/2002

Bratislava

Upozornenie: čísla strán v obsahu sú účelové pre digitálnu formu. Pre bibliografické údaje sú čísla strán uvedené v súbore Obsahy!

Obsah

Úvod	4
štúdie	
Rastislava Stoličná Od "nestráviteľného" jedla – k národnému symbolu	5
Sylvia Dillnbergerová Zmeny v stravovacom systéme na Slovensku po II. svetovej vojne.....	20
Bohuslav Beneš Od folklorizmu k folkloru a také o slovenské a české vzájemné vedecké spolupráci.....	24
Katarína Košťalová Spoločenský život profesijnej skupiny v urbánnom prostredí (na príklade železničiarov vo Zvolene v období prvej polovice 20. storočia)	29
Anna Jurová Reakcia českých orgánov na živelný pohyb slovenských Rómov v rokoch 1945–1947	37
Oľga Bodorová Ľudová architektúra a spôsob bývania Rómov v Gemeri-Malohonte.....	49
materiály	
Nina Hanuljaková Rodinné hospodárenie ako životný štýl	62
rozhovor	
Ako sa prihodilo, že múzejník-etnograf sa stal profesorom folkloristiky? (Rozhovor Zuzany Beňuškovovej s Jánom Botíkom)	70
diskusia	
Diskusia o knihe M. Leščáka: O asimilácii folklórnej a literárnej komunikácie (folkloristické pohľady).....	75
Bohuslav Beneš Recenzia knihy Milan Leščáka O asimilácii folklórnej a literárnej komunikácie (Folkloristické pohľady).....	75
Hana Hlôšková Poznámky ku knihe	77
Viliam Marčok	

Folkloristika má príležitosť seriózne sa nad sebou zamyslieť.....	79
Milan Leščák Z poznámok autora.....	81
správy Ivana Šusteková Výskum Slovákov v Jelisavci.....	84
Andrea Šalingová Stručná správa o tom, čo sa skrýva pod menom Marie Curie a čo všetko sa deje na jednej z európskych univerzít.....	86
Martina Vladová Školské kolo ŠVOUČ na Katedre folkloristiky a regionalistiky na FF UKF v Nitre	89
Jana Tonkovičová Študentská vedecká konferencia v Bratislave.....	90
Výskumné aktivity Slovenskej národopisnej spoločnosti pri SAV	92
Zoznam autorov	94

Vážené čitateľky, vážení čitatelia,

po monotematickom čísle 2/2001 sme opäť pristúpili k tematickej pestrosti obsahu nášho časopisu. V príspevkoch venovaných rómskej problematike voľne pokračujeme (A. Jurová, O. Bodorová) a podobne ako to bolo v minulosti, mienime aj naďalej venovať priestor štúdiu etnických menšín.

Sme radi, že sa v tomto čísle objavujú tak nové mená, ako aj mená “ostrieľaných” odborníkov, čo je tiež predpokladom rôznorodosti, pestrosti a najmä kontinuity vo vednej disciplíne.

Do čísla sme zaradili príspevky, ktoré odzneli na seminári Tradícia a spoločensko-politické zmeny konanom v septembri 2001 na FiF UK v Bratislave (B. Beneš, S. Dillnbergerová), časť rigorózneho práce obhájenej na KFR FF UKF v Nitre (K. Košťalová), materiál zo študentského výskumu k aktuálnej problematike rodinného hospodárenia (N. Hanuljaková) a “na dochutenie” rozsiahlejšiu štúdiu o bryndzových haluškách. Jej autorka R. Stoličná ju pripravila v rámci medzinárodného projektu a v takomto kompletnom znení bola štúdia publikovaná len v Rakúsku¹ v nemeckom jazyku. Napriek tomu, že medzičasom o skrátenú verziu prejavili záujem aj v Čechách a Poľsku, domnievame sa, že túto najkompletnejšiu informáciu o našom národnom jedle si radi komfortne prečítajú aj slovenskí čitatelia.

V diskusii o knihe sme tentokrát siahli po folkloristike. Príležitosťou bolo vydanie súborného diela M. Leščáka krátko pred jeho profesorskou inauguráciou. A keďže profesorská téma v uplynulom roku rezonovala v našich odborných kruhoch až trojnásobne, vraciame sa k nej aj v rozhovore s J. Botíkom.

V rubrike Správy referuje najmä náš etnologický dorast. Prinášame tiež stručnú informáciu o výskumných projektoch realizovaných v rámci Slovenskej národopisej spoločnosti pri SAV.

Zo zákulisia si dovoľujeme upozorniť na menšie zmeny v redakčnom kolektíve, z ktorého tento rok na vlastnú žiadosť odstúpil šéfredaktor Peter Salner a nahradila ho Zuzana Beňušková. Etnologické rozpravy sa v tomto roku po prvýkrát uchádzali o finančný príspevok z SAV. V konkurencii ostatných časopisov úspešne obstáli, či to skutočne prinesie aj finančné prílepšenie na vydávanie, ukáže blízka budúcnosť. Náš časopis je od januára 2002 “zavesený” na webovej stránke [www: etnologickerozpravy.sav.sk](http://www.etnologickerozpravy.sav.sk), kde nájdete všeobecnú informáciu o ňom, slovenský a anglický obsah posledného ročníka a kontakty na redakciu.

Prajeme Vám príjemné čítanie

Redakcia

¹ Štúdia vznikla v rámci projektu “Stopy pamäti” zameraného na národné symboly Rakúska a Slovenska (koordinátor Viedenská univerzita – Ústav sociálnych dejín).

Od “nestráviteľného” jedla – k národnému symbolu

Rastislava Stoličná

Kľúčové slová: strava, bryndza, bryndzové halušky

V rámci kampane voľby prvého prezidenta, po vzniku Slovenskej republiky v roku 1993, sa v televízii konala beseda s manželkami kandidátov na tento post. V rámci rôznych otázok dostali aj takú, ktorá sa pýtala na najobľúbenejšie jedlo potenciálnych prezidentov Slovenska. Všetky manželky, okrem jednej odpovedali, že ich manželia najradšej jedia bryndzové halušky. Predpokladám, že ich k tomu viedlo presvedčenie, že to je odpoveď, ktorú obyvatelia Slovenska očakávajú a zároveň i ocenia. Bryndzové halušky sú totiž v rámci slovenskej kulinárie prezentované ako najtypickejšie jedlo a väčšina Slovákov ich zaraďuje k národným symbolom. U väčšiny ľudí funguje tento názor samozrejme, bez toho, aby sa zamýšľali, prečo práve toto jedlo získalo tak významné miesto v kulinárnej literatúre i v povedomí Slovákov.

Ako sa teda bryndzové halušky prepracovali k tak významnému postaveniu v slovenskej kulinárii?

Najskôr sa pokúsme objasniť, čo je to vlastne bryndza. Väčšina odbornej literatúry sa zhoduje v tom, že bryndzu, ako mliečny produkt z ovčieho vykvaseného tvarohu aj s názvom (vo význame syr) na Slovensku zaviedli pastieri prichádzajúci s tzv. valaskou kolonizáciou v priebehu 14.–17. storočia z oblasti Rumunska. Valaské pastierstvo so salašným chovom oviec vo veľkých stádach predstavovalo extenzívne využívanie horských lúk a pasienkov, a to i vo vyššie položených lesoch alebo na vyklčovaných horských pasekách. Nový spôsob využívania horských polôh, nové hospodárske ciele a nové metódy používané pri spracovávaní mlieka a vlny oviec, znamenali v doterajšom hospodárení na Slovensku ekonomický prevrat. Vtedajší majitelia pôdy si to uvedomili a valaské salašníctvo a osídľovanie Valachov podporovali. Z povinných poplatkov Valachov im totiž plynuli zásoby mäsa, vlny a mliečnych výrobkov, ako aj hospodársky úžitok z košarovania oviec, ktoré prirodzeným spôsobom hnojili a zúrodňovali novovyklčované lesné oblasti. V roku 1474 vydal napríklad kráľ Matej Korvín privilegium, v ktorom okrem iného povoľuje trom valaským osadám pásť stáda oviec v lesoch panstva hradov Orava a Likava.

Jedna z prvých zmienok o produktoch salašného ovčieho mliekarstva je zaznamenaná v listine z roku 1470 vydanéj zvolenským županom a kremnickým bankským grófom V. Mölsteinom, v ktorej povoľuje svojmu šoltýsovi Ladislavovi Valachovi a jeho ľuďom osídliť opustený majer Šebenica (terajšia Valaská). Za to boli povinní platiť zámku Lupča ročne 25 baranov, 25 škopov a bryndzu. V roku 1497 daroval akýsi spišský kapitán Valachom spustošenú dedinu Jakubiany, za čo museli platiť od každého domu a role po zlatke alebo po šatke hrudového syra. Zmienky o tzv. “valaských syroch” a “valaskej bryndzi” v oblastiach údolia rieky Bečvy na slovensko-moravských hraniciach nachádzame aj v materiáloch z 80. rokov 16. storočia.

Než sa však stala bryndza typickou slovenskou kulinárnou špecialitou prešiel proces jej výroby pomerne zložitým vývinom. Všeobecne sa usudzuje, že prvá bryndza na Slovensku sa vyrábala tak, že sa dobre premieseny a osolený ovčí syr (tvaroh) natlačil dovnútra očistenej a vysušenej ovčej kože, do ktorej sa zašil. V koži sa zavesil do dymu, aby sa

konzervoval údením. Staršia literatúra, ktorá sa zaoberala výrobou bryndze na Slovensku uvádza, že práve nasolenie ovčieho syra počas jeho miesenia pred zašitím do kože, odštartovalo históriu pravej slovenskej bryndze. Spôsob údenia ovčieho syra v koži pretrval až do 20. storočia i v Rumunsku, ale bez použitia soli. Konzervovanie ovčích syrov v Rumunsku a vôbec na Balkáne sa modifikovalo nakladaním do soľného roztoku, z čoho sa vyvinuli syry rôznych názvov, napríklad v Bulharsku “biely syr”, v Grécku “feta”, v Rumunsku “telemea”.²

Bryndza sa spočiatku vyrábala len pre úzky okruh domácností majiteľov oviec a ľudí, ktorí ich na salašoch mali na starosti. Keďže sa ovce chovali najmä pre vlnu, mäso a maslo, bryndza bola len vedľajším produktom chovu. Domáca bryndza sa v niektorých oblastiach Slovenska, napríklad na Orave, v rodinách, ktoré chovajú ovce, robí až do súčasnosti. Syr, ktorý dostanú od baču ako podiel za ovce, respektíve ako naturálie z roľníckeho družstva, spracujú doma: syr hrubo rozdrvia a rozmiešaný so soľou natlačia do nádoby na neskoršie použitie.

Nové oživenie chovu oviec možno zaznamenať od polovice 18. storočia, keď sa ich stavy zvyšovali pod vplyvom hospodárskej politiky Márie Terézie a Jozefa II. Z ich popudu sa začali do monarchie dovážať nové druhy produktívnych oviec, napríklad merino, infatádo, negretti, aby sa doplnili a skvalitnili vyhynuté a zakrpatené domáce druhy. To postupne viedlo aj k vyššej produkcii nielen vlny a mäsa, ale aj ovčieho mlieka a hrudového syra. Za panovania Jozefa II., v roku 1787 došlo tiež k založeniu prvej bryndziarne v Detve, na strednom Slovensku. V tomto čase boli teda položené základy tradičnej výroby bryndze na Slovensku.³

Dobová literatúra považovala za najlepšiu liptovskú bryndzu a jej vysoká kvalita sa vysvetľovala vynikajúcimi pasienkami, ako aj tým, že pri výrobe syra sa v mlieku nechávala smotana, preto nebola suchá a mala dostatok mastnoty. Popri Matejovi Belovi ju vysoko oceňoval aj F. E. Brückmann, ktorý v tejto súvislosti spomína ako slovenskú špecialitu aj bryndzové halušky. Liptovskú bryndzu porovnával so zázračným benátskym liekom tzv. “theriakom”, ktorý liečil rôzne choroby. Nazval ju “liptovským theriakom” a jej kvalitu a liečivé účinky vysoko vyzdvihoval. Na túto tému napísal v polovici 18. storočia rozsiahlu rozpravu aj bratislavský lekár Kundmann, podľa ktorého liečivá moc liptovskej bryndze spočívala najmä v tom, že po jej požití sa pacient viac potil než po benátskom theriakku. Do bryndze, ktorá mala byť takýmto zázračným liekom, sa primiešavalo víno a potlčená materina dúška spolu s inými aromatickými bylinami, napríklad šafránom, rascou a muškátovým orechom. Takto obohatená sa v drevených geletách nechala dozrieť a posielala sa do zahraničia. Bryndza natlačená do geliet sa zalievala maslom, aby nesplesnivala. V 18. storočí sa na pálfyovských majetkoch robili aj pokusy uskladňovať bryndzu v hlinených nádobách, ale skončili sa neúspechom.⁴

Prvá bryndziareň v Detve založila rodina Vagačovcov pochádzajúca z mestečka Stará Turá, ktoré leží na severozápadnom Slovensku. Boli to obchodníci, ktorí chodili skupovať dobytok, maslo a vlnu a pri svojich cestách “objavili” aj bryndzu. Ako uvádza ich rodinná kronika, z jednej takejto cesty priniesol Ján Vagač viac hrudového ovčieho syra a začal s ním robiť rôzne pokusy. Nakladal ho, vysušal, nasoloval, aby získal trvanlivejší produkt. Keď po mnohých pokusoch dosiahol čo chcel, začal v roku 1787 s výrobou bryndze podľa svojho receptu a vznikla prvá bryndziareň.⁵ Po ňom začali aj ďalší podnikaví Staroturanci

² PREKOP, I.: Z histórie ovčieho mliekarstva na Slovensku. Čítanie o správnej výžive, 1970, s. 100–103.

³ BALKO, J.: Bryndziarský priemysel na Slovensku. Turčiansky sv. Martin 1940.

⁴ BEL, M.: Notitia Hungariae novae historico-geographico, 1–5. Wien 1735–1742; BRÜCKMANN, F. E.: Epistula itineraria. Wolfenbüttel 1749; URBANCOVÁ, V.: Slovensko, Lud II. Kapitola: Poľnohospodárstvo a chov dobytka. Bratislava, Obzor 1975, s. 796–797.

⁵ VAGAČ, A.: 150-ročné jubileum trvania bryndziarne. Detva 1937.

zakladať ďalšie bryndziarne a to najmä v oblasti stredného Slovenska, kde bol chov oviec najrozšírenejší. Od roku 1797 prosperovala najmä bryndziareň Petra Moleca vo Zvolenskej Slatine a bryndziareň Teodora Wallu vo Zvolene. Medzi staršie bryndziarske rodiny patrí tiež rodina Makovických, ktorá založila bryndziareň v Ružomberku v roku 1850 a po nej ešte vznikla bryndziareň Burghardtova v Spruši.⁶

Prvé bryndziarne nevyrábali bryndzu po celý rok. Sezóna trvala od včasnej jari do Veľkej noci. Neskôr sa výrobný čas predlžoval až do októbra, a to najmä vtedy, keď bol dostatok vykvaseného hrudového syra. Prvé zariadenia bryndziarní boli veľmi primitívne. Ovčie hrudky sa ručne miesili a vaľkali. Mletie bryndze na ručných mlynoch je známe až od roku 1800 a znamenalo veľký pokrok, pričom pretrvalo cez celé 19. storočie.

Prvý export bryndze smeroval do Viedne. Teodor Wallo vo svojom rukopise o začiatku vývozu bryndze udáva, že sa tovar dopravoval čiastočne na povozoch a čiastočne po Váhu a Hrone na pltiach.⁷ Do Viedne sa tovar vozil väčšinou na vozoch, ale niekedy sa doprava aj kombinovala. Spracovanú bryndzu, tzv. "šnajdku", naplnili "nabili" ako pevný blok do voza so slamenou košinou alebo do dreveného voza vyloženého slamou a plátnom. Pri doprave na pltiach sa bryndza natlačila do jedľových sudov, lebo len tak sa dalo zabrániť prípadnému vniknutiu vody. Takáto doprava bryndze bola veľmi pomalá, drahá a aj nebezpečná, pretože v tom čase neboli ojedinelé ani prepady tovaru rôznymi zbojníkmi. Preto sa bryndziari vyberali na cesty v karavánach, mali pri sebe zbrane a ďalšie potreby nevyhnuté na niekoľkotýždňové cesty. Okrem rizika spojeného s cestou, bol tu spočiatku aj problém s tým, že bryndza nebola ako obchodný artikel známa. T. Wallo vo svojej práci udáva, že s týmito počiatočnými ťažkosťami sa dostali viaceré firmy do úpadku, a preto sa hľadal nový spôsob predaja bryndze. Výroba a predaj sa začal organizovať tak, že sa niektorí ľudia špecializovali len na výrobu bryndze, iní obstarávali a organizovali dopravu a ďalší sa starali o objednávky. Týmto spôsobom sa výroba a export bryndze pre Slovensko zachránil.

Zaujímavé sú aj údaje o tom, ako sa na počiatku exportu bryndza predávala napríklad vo Viedni. Podľa ústneho podania, zachovaného v starých bryndziarskych rodinách, prvé zásielky bryndze sa predávali na Naschmarktke rovno z vozov. Bryndzu "ubitú" vo voze rezal predajca zvláštnym nožom a vážil ju na minciery. Predajcov bryndze volali vo Viedni "Käsestecher" a tento názov v poslovenčenej forme "kaštikár" sa začal užívať aj v slovenčine. Neskôr, keď sa začala bryndza baliť do jedľových sudov a pre menších odberateľov do menších súdkov – "geletiek", tento spôsob predaja ustal. Zároveň sa zastavil aj predaj v drobnom na trhu a bryndza sa dodávala len obchodníkom. Táto zmena nastala pravdepodobne po stavbe prvých železníc, asi v rokoch 1860–1880.⁸

V posledných desaťročiach 19. storočia sa zásadne zmenila kvalita bryndze. Tvrdá bryndza, ktorá sa dala len rezať nožom, sa postupne zmenila na mäkkú treciu bryndzu. Dosiahol to známy bryndziar T. Wallo tak, že do bryndze pridal špeciálny soľný roztok. Zavedením výroby mäkkej bryndze, ktorá sa dala rozťerať, mletím bryndze na špeciálnych strojových mlynoch a zdokonalením jej balenia do menších drevených geletiek, začala sa nová etapa jej výroby. Bryndziarne pomaly prestávali byť rodinnými manufaktúrami a stali sa prosperujúcimi živnostenskými podnikmi, ktoré prinášali dobré zárobky výrobcom hrudového syra i bryndze.

To samozrejme "lákalo" mnohých podnikavcov, aby sa na sláve slovenskej bryndze priživil a začiatkom 20. storočia boli zaznamenané viaceré prípady jej falšovania. Najčastejšie sa to robilo ochudobňovaním tučnosti východiskovej suroviny alebo nahrádzaním ovčieho hrudového syra kravským tvarohom. Tento stav išiel až tak ďaleko,

⁶ BALKO, J.: c. d.

⁷ WALLO, T.: Pôvod a spracovanie liptovskej bryndze. 1907.

⁸ BALKO, J.: c. d.

že napríklad Fodor Kálmán vo svojej práci nazval výrobcov bryndze výrobcami margarínového syra.⁹ Falšovanie bryndze spôsobilo nielen zníženie jej kvality, ale aj úpadok chovu oviec, pretože kvalitný ovčí syr sa nedal už tak dobre speňažiť. Počas I. svetovej vojny sa stav výroby bryndze ešte zhoršoval, pretože bol všeobecný nedostatok potravín (predalo sa takmer všetko) a ich kontroly.

Po vojne sa opäť výroba bryndze rozšírila a v roku 1925 bolo na Slovensku 25 a roku 1936 už 48 bryndziarní. Od roku 1935, bol z popudu starých bryndziarskych rodín založený Syndikát bryndziarskej výroby. Bryndzu smel vyrábať a uvádzať do predaja len podľa živnostenského zákona oprávnený výrobca, ktorý bol členom syndikátu a mal pridelený rajón, v ktorom smel vykupovať ovčí syr. Tento inštitucionálny zásah výrazne zlepšil kvalitu slovenskej bryndze a jej spotreba z roka na rok rástla. V roku 1939 bolo na Slovensku 31 oprávnených výrobcov bryndze, ktorí jej na území Slovenska predali viac ako 600 ton. Najväčším odberateľom zostalo tradične Rakúsko, kde sa v tom istom roku predalo viac ako 400 ton bryndze.¹⁰

Druhá svetová vojna opäť spôsobila pokles chovu oviec i počtu výrobní bryndze. V roku 1948 boli všetky bryndziarne na Slovensku znárodnené a v roku 1955 začlenené do mliekarenských národných podnikov, v ktorých sa začali vyrábať dva základné druhy bryndze: "Liptovská bryndza" a "Bryndza". "Liptovská bryndza" sa vyrábala len z ovčieho hrudového syra, zatiaľ čo "Bryndza" sa vyrábala zo zmesi ovčieho syra a kravského tvarohu. Najmä v 60. rokoch nastala disproporcía medzi výrobnou kapacitou bryndziarní a možnosťami nákupu ovčieho syra, pretože chovy oviec permanentne klesali. Táto skutočnosť negatívne ovplyvňovala rentabilitu výroby bryndze, ako aj jej kvalitu a export. Znížený export smeroval najmä do Rakúska. Do USA sa vyvážal nasolený hrudový syr, ako polotovar pre bývalého majiteľa bryndziarne V. Feld-manna, ktorý z neho pre tamojších Slovákov vyrábala bryndzu. V roku 1970 bolo v prevádzke už len 8 výrobní bryndze, kde sa väčšinou nedodržiaval technologický postup pri dozrievaní syra a výrobe bryndze a jej kvalita klesala.¹¹

Po roku 1989 sa niektoré tradičné bryndziarne vrátili v reštitúcii do rúk pôvodných vlastníkov. (Napríklad firma Makovický produkuje bryndzu v Ružomberku.) Väčšina výroby bryndze sa však i naďalej realizuje v rámci veľkých mliekarenských podnikov.

Teraz sa pokúsme objasniť, čo sú to halušky. Ide o jedlo cestovinového charakteru, ktoré sa pripravuje nasledovným spôsobom: múka s vodou sa vypracujú na redšie cesto, ktoré sa nožom, lyžicou, varechou alebo pomocou sita s hrubými otvormi, hádže po kúskoch do vriacej vody. Pôvodnými východiskovými surovinami halušiek boli na Slovensku ražná, prosná a pohánková múka. Halušky sa varili ako závarka do polievok, ako samostatné jedlo a v 20. storočí aj ako príloha k mäsitým jedlám. Cestoviny podobného charakteru sú známe aj v iných krajinách, napríklad v Čechách – "noky", v Rakúsku – "Nocken", v Taliansku – "gnochi", na Ukrajine – "galušky", v Maďarsku – "galuska", v Nemecku – "Wasserpatten".

Kedysi bolo bežné, že sa v núdzových rokoch nedostatok múky nahrádzal rôznymi pomletými rastlinnými hľuzami a koreňmi. Na prelome 18. a začiatkom 19. storočia zaujali miesto týchto náhražkových potravín zemiaky, ktoré sa po objavení Ameriky postupne šírili po európskom kontinente. V tomto období boli do múčnych jedál, teda aj do halušiek, už bežne pridávané postrúhané surové alebo uvarené zemiaky, čo ale spôsobilo zmenu v technike ich prípravy. Táto zmena sa udiala na Slovensku predovšetkým v horských

⁹ KÁLMÁN, F.: A liptói túrórol. Magyaróvár. 1912.

¹⁰ BALKO, J.: c. d.

¹¹ Encyklopédia Slovenska I. Heslo bryndziarstvo. Bratislava, Veda 1977, s. 270–271; PREKOP, I.: Minulosť a prítomnosť nášho tradičného bryndziarstva. In: Čítanie o správnej výžive, 1966, s. 46–49.

oblastiach, kde bol takmer vždy nedostatok múky a začali sa tu pripravovať jedlá zo zemiakovo-múčneho cesta.

Takto môžeme vysvetliť aj fakt, že pod názvom "halušky" sa varia na Slovensku viaceré jedlá. V horských oblastiach je to zvyčajne cestovina, ktorej základ tvoria nastrúhané surové alebo varené zemiaky doplnené múkou a v južných, úrodnejších oblastiach je to múčna cestovina, často vylepšená vajítkom. Tam, kde boli halušky pripravované s pridaním varených zemiakov, dostali niekedy aj nové názvy, napríklad: "džgance", "džadky". Halušky so zemiakmi sa začali podávať výlučne ako samostatné jedlo a dochucovali sa predovšetkým tvarohom, dusenou kyslou kapustou, bryndzou a mastili sa upraženou údenou slaninou, niekedy aj na masti alebo masle opraženou cibuľou. Postupnou modifikáciou prípravy spočívajúcej najmä v dochutení, dostala takto pripravená cestovina okrem pôvodného obecného názvu "halušky" aj ďalšie regionálne pomenovania, napríklad: "strapačky", "šklbance", "šmykance", "spušťance", "burkovce", "hičkoše", "glgačke", "čuse", "floncky", "glozdičky", "trepane", "náhrabky", "frkacúre" alebo rôzne prívlastky, napríklad: "furmanské", "uhliarske", "poľské", "šindeliarske" "hádzané", "rucané", "ščikané" halušky. Po pojmom "bryndzové halušky" sa na Slovensku obecné myslí samostatné jedlo, ktoré sa skladá z halušiek, ktorých cesto je pripravené zo surových nastrúhaných zemiakov s pridaním múky a ktoré sa po uvarení dochutia bryndzou a upraženou údenou slaninou.¹²

Príprava halušiek bola najmä v 19. storočí v domácnostiach veľmi frekventovaná a až v priebehu 20. storočia sa postupne zužovala. Avšak ešte štatistické výskumy výživy ľudí na Slovensku v 50. rokoch 20. storočia potvrdili, že halušky sa varili často, dva-trikrát do týždňa, pričom skôr na dedinách ako v mestách a najmä v severoslovenskej a východoslovenskej horskej oblasti. Najčastejšími doplnkami halušiek štatistika uvádza tvaroh a kyslú dusenú kapustu. Ako príčina obľúbenosti tohto jedla bola udaná malá časová strata, pretože príprava halušiek je zo všetkých múčnych jedál najjednoduchšia. Naopak, veľmi nízky výskyt prípravy halušiek bol zaznamenaný v juhoslovenskej nížine, kde nebolo toto jedlo obľúbené.¹³

Otázky stravy a osobitne prípravu halušiek sledoval aj Etnografický atlas Slovenska, ktorý zachytával stav v 250 dedinách z obdobia prvej polovice 20. storočia. Aj tento materiál potvrdil, že na väčšine územia Slovenska, najmä v jeho stredných a východných prevažne horských regiónoch sa halušky pripravovali zo zemiakovo-múčneho cesta. Z ľudových názvov prevládal názov "halušky" a frekventovali aj názvy "strapačky" – odvodené zjavne od vzhľadu jedla a "trepany", "trepane" – odvodené od "techniky", akou sa vytvárali. Na západnom Slovensku (na Záhorí) a v južnej časti západného a stredného Slovenska, sa však varili halušky v pôvodnej forme, čisto múčne. Okrem názvu "halušky" tu frekventoval aj názov "nočky".¹⁴ Keďže ide o agrárne najvyspelejšie oblasti Slovenska, môžeme sa domnievať, že ľudia tu nemali potrebu meniť pôvodný recept na halušky, pretože mali dostatok múky. Treba však povedať, že aj v horských oblastiach Slovenska sa v niektorých lokalitách varia halušky z čisto múčneho cesta, napríklad v Gemeri tzv. "holance" alebo sa za názvom "halušky" skrývajú hrubé múčne rezané alebo trhané cestoviny, ktoré sa zvyčajne dopĺňajú bryndzou alebo tvarohom a rozškvařenou slaninou.

Príprava halušiek s bryndzou nie je známa len na Slovensku, ale aj v priľahlých karpatských oblastiach Ukrajiny, Poľska a Moravy. Avšak najväčšiu obľubu medzi ľuďmi

¹² MARKUŠ, M.: Súčasný stav bádania o ľudovej strave na Slovensku. Slovenský národopis, 17, 1969, č. 4, s. 522–523.

¹³ BUDLOVSKÝ, J.: Výživa obyvateľstva na Slovensku. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1960.

¹⁴ Etnografický atlas Slovenska. (Ed. S. Kovačevičová.) Bratislava, Veda – Slovenská kartografia 1990. Kapitola VII. Strava a stravovanie, mapa č. 11, autor R. Stoličná, s. 39.

dosiahli práve v karpatskej oblasti Slovenska. Tu boli ešte v prvých desaťročiach 20. storočia takmer každodenným, najmä ranným jedlom, ktoré malo ľudí pred ťažkou prácou dobre nasýtiť. Konzumovali ich roľníci, pastieri, drevorubači, uhliari, baníci, furmani. Ako polievka sa jedol aj vývar z halušiek. Zahusťoval sa niekedy bryndzou, niekedy mliekom. Táto polievka mala vysokú kalorickú hodnotu. Ak halušky zostali, na obed sa zvykli pripekať a toto jedlo sa považovalo v ľudovom prostredí za zvlášť chutné.¹⁵

Pozrime sa teraz, čo sa môžeme dozvedieť o charaktere tradičnej stravy Slovákov a v rámci nej o roli bryndzových halušiek z relevantných etnografických, historických a kulinárnych prameňov.

Systematickejšia pozornosť otázkam života ľudí žijúcich na Slovensku sa začala venovať až v posledných desaťročiach 18. storočia, ale najmä v 19. storočí. Údaje o ľudovej kultúre môžeme nájsť v rôznorodej literatúre a najmä v široko koncipovaných vlastivedných prácach. Tie vznikali pod vplyvom významných hospodárskych, spoločenských a kultúrnych reforiem, ktoré začali prebiehať v habsburskej monarchii za vlády Márie Terézie a Jozefa II. v kontextoch osvieteneckých názorov a zásad verejného blaha. Materiál etnografického charakteru, ktorý sa dotýka Slovákov, nachádzame najmä v dobových cestopisoch alebo župných monografiách. Tu môžeme nájsť okrem údajov o prírodnom charaktere, flóre a faune krajiny, aj popisy foriem a možností zamestnania ľudí, jeho stravy, bývania, odevu a zo zvykoslovia najmä opisy narodenia, svadby a pohrebu.

Jedným z prvých zdrojov, z ktorého sa dozvedáme pomerne ucelené údaje o strave, je práca Juraja Ďurikoviča.¹⁶ Z jeho opisov z roku 1805–1806 z horského regiónu Oravy sa dozvedáme, že pre tamojších obyvateľov boli bežné jedlá: zemiaky, hlávková kapusta a cestovina nazývaná "halušky", ktorou sa zväčša živil.

Zaujímavé údaje k sledovanej problematike môžeme nájsť aj v práci Ladislava Bartholomeidesa o Gemerskej župe z rokov 1806–1808, ktorá je jednou z najlepších regionálnych monografií Uhorska v prvej polovici 19. storočia.¹⁷ Tieto údaje sú zaujímavé aj preto, že oblasť Gemera bola obývaná tromi etnikami: Slovákami, Maďarmi a Nemcami, čo autor reflektoval aj v hodnotení stravy. Konštatoval, že Nemci a Slováci nemajú radi kysnutý a solený chlieb tak ako Maďari. Ďalej sa dozvedáme, že Slováci, ktorí žili v severnejších častiach župy, konzumovali viac mlieka a syra a varili rôzne polievky zo strukovín, na rozdiel od Maďarov, ktorí preferovali skôr slaninu a mäso.

Aj potomok nemeckých kolonistov Andreas Christian Zipser nám poskytol vo svojej vlastivedne zameranej práci z rokov 1813–1814 venovanej Zvolenskej župe údaje o strave.¹⁸ Z jeho práce publikovanej pôvodne v časopise *Hesperus* sa dozvedáme, že najdôležitejším odvetvím na okolí Zvolena bolo spracovanie ovčieho syra, ktoré bolo zvlášť dobre rozvinuté v mestách Brezno a Detva. Podľa jeho interpretácie, názov "Brinsenkäse" bol odvodený práve od názvu mesta Brezna. Autor aj upozornil, že tento syr bol veľmi vyhľadávaným artiklom a najmä vo Viedni sa predával ako lahôdka a dobre sa s ním obchodovalo.

Jednému z najplodnejších publicistov z počiatku 19. storočia barónovi Alojzovi Medňanskému, vdáčíme za ďalšie autentické údaje, ktoré získal vlastným pozorovaním. Najmä jeho monografia o Nitrianskej župe (1817–1819) uverejnená pôvodne v

¹⁵ KRAUS, Z.: Naše halušky. Čítanie o správnej výžive, 1963, s. 122–123.

¹⁶ Notitia historico-geographica comitatus Arvensis. In: URBANCOVÁ, V.: Počiatky slovenskej etnografie. Bratislava, Veda 1970, s. 189–196.

¹⁷ Incltyi superioris Ungariae comitatus Gömöriensis Notitis historico-geographico-statistica. In: URBANCOVÁ, V.: Počiatky slovenskej etnografie. Bratislava, Veda 1970, s. 178–188.

¹⁸ Über Natur und Kunstprodukte des Sohlers Comitatus. In: URBANCOVÁ, V.: Počiatky slovenskej etnografie. Bratislava, Veda 1970, s. 216–217.

Hesperuse¹⁹ sa vymyká z pôvodného historického zamerania jeho záujmov a je aj dnes mimoriadne cenným prameňom o etnografických reáliách tejto oblasti. Autor konštatoval, že obľúbeným jedlom slovenského sedliaka boli jačmenné krúpy a okrem toho jedol takmer denne jedlá zo zemiakov, trikrát do týždňa kyslú kapustu, mnoho mliečnych a tvarohových jedál a strukoviny, pričom zvlášť bola obľúbená šošovica. Keďže išlo o úrodný región, pomerne častým jedlom bola aj slanina s chlebom.

Niektoré údaje o strave nám sprostredkúva aj Jakub Melzer vo svojej vlastivednej práci z oblasti Spiša z roku 1818.²⁰ Pre našu potrebu sú zaujímavé informácie o tom, že ľudia konzumujú prevažne zemiaky, ktoré ich zachránili pred hladomorom. Zo zeleniny sa pestovala najmä kapusta. Chovali sa tu aj ovce a dorábala sa bryndza.

Najcennejším zdrojom našich poznatkov z prvej polovice 19. storočia je práca Jána Čaploviča z jeho vlastivednej monografie: Slováci v Uhorsku, ktorá vychádzala postupne v nemčine v časopise Hesperus v rokoch 1818–1820.²¹ Je prvou prácou, postavenou na etnografickom materiáli a takmer zbavenou dovtedy tradičných príveskov z ostatných vlastivedných tém. Je to skutočne prvá etnografická syntéza o Slovákoch. Čaplovič zastával názor, “že všetky národy, ktoré žijú vo veľkej európskej domácnosti, majú svoje zvláštne zásluhy”. Uhorsko považoval za “Európu v malom”, ktoré obývajú hlavné a vedľajšie národy, ktoré sa od seba líšia pôvodom, rečou, psychickým a morálnym založením, ako aj samým spôsobom obživy. Argumentujúc nepriaznivými klimatickými podmienkami, v ktorých sú Slováci väčšinou nútení žiť, konštatoval, že práve ony ich prinútili k pracovitosti a podnikavosti. Podľa jeho názoru geografické podmienky zapríčinili aj to, že Slováci nejedia kukuričný chlieb, lebo kukuricu nemôžu vo veľkom rozsahu pestovať. Túto okolnosť konštatuje s upokojením a hovorí: “Verím, že keď chceme poznať kultúru národa, stačí sa spýtať, či jedia pšeničný alebo kukuričný chlieb. Všade tam, kde sa kukuricou a prosom živia, sú ľudia veľmi zaostali.” Tu sa Čaplovič jednoznačne priklonil k názorom Montesquieua a jeho nasledovníkov, ktorí považovali podnebie a stravu za hlavného činiteľa vytvárajúceho národný charakter. V jeho práci je iste aj z tohto dôvodu pozoruhodný materiál o ľudovej strave, v ktorom však miestami badať, že autorove informácie pochádzajú aj z meštianskej vrstvy. Napokon sám autor kategóriu Slovákov jasne vymedzuje, keď hovorí: “Vždy keď je reč o Slovákoch, myslím na meštiansku triedu a na roľníkov, zriedkakedy na nepatrnú šľachtu a nikdy nie na panstvo.” Čaplovičov “slovenský ľud” boli teda hlavne roľníci a remeselníci a etnografický obraz o ňom vytváral vychádzajúc práve z ich života a práce.

Z postrehov autora o stravovaní Slovákov sa dozvedáme, že ich každodenná strava pozostávala z jedál pripravených z jačmenných krúp, hrachu, šošovice, prosa a pohánky. Často sa varila aj zemiaková polievka s baraním alebo hovädzím mäsom a zapražená rascová polievka. Spomína aj prípravu polievky z bryndze, nazývanú “demikát” a kyslej mliečnej polievky nazývanú “zvara”. O haluškách, ktoré prirovnal k nokerlám alebo makarónom a ktoré Slováci jedli s tvarohom alebo s bryndzou sa vyjadril veľmi pohrdlivo, ako o jedle, na ktoré treba mať dobrý žalúdok, pretože zalepí tráviace orgány! Ako časté jedlá uviedol J. Čaplovič aj jedlá z kyslej kapusty, zvlášť polievku s klobásou. Slovákom pripísal aj radosť z konzumácie rôznych domácich pálených alkoholických nápojov: “rozholiča”, “borovičky”, “čerešňovice”, “žitnej”, “vínovice.” Ako ich častý nápoj uviedol aj pivo.

¹⁹ Topographisch statistische Skizze der Neutrauer Gespanschaft. In: URBANCOVÁ, V.: Počiatky slovenskej etnografie. Bratislava, Veda 1970, s. 203–215.

²⁰ Das Zipser Comitatus. In: URBANCOVÁ, V.: Počiatky slovenskej etnografie. Bratislava, Veda 1970, s. 231–234.

²¹ Slowaken in Ungarn. Slovenský preklad in: ČAPLOVIČ, J.: O Slovensku a Slovákoch. Bratislava, Tatran 1975.

J. Čaplovič pripísal Slovákom aj pohostinnosť ako ich národnú vlastnosť a zdôraznil, že hosť v každom dome je vítaný aspoň kusom chleba a pohárikom pálenky. Napísal, že Slováci stále núkali svojich hostí a to isté žiadali aj od hostiteľov, lebo inak vstali aj od najbohatšieho stola. Zaujímavé je aj jeho konštatovanie o tom, že Slováci sa správajú oveľa spôsobnejšie, než mnohí Viedenčania na cisárskom dvore, kde sám ako úradník pôsobil.

Značnú časť svojich postrehov venoval J. Čaplovič aj výrobe bryndze, ktorú pokladal za slovenskú špecialitu. Zdôraznil, že ju vedia pripraviť len Slováci v pohorí Karpát, v regiónoch Oravy, Turca, Liptova, Zvolena, Spiša, Gemera a Šariša. Za "kráľa" medzi týmito ovčimi syrmi vyhlásil ten, ktorý vyrábali v meste Brezno – "Brinsenkäse". Z ďalších informácií sa dozvedáme, že obchodníci s bryndzou a tiež s maslom pochádzali najmä z mestečiek Stará Turá a Brezová a z okolia Nitry, ktorí tieto výrobky dovážali na trhy do Viedne, Budapešti a Bratislavy. Podobne ako bryndzu, za kulinárnu špecialitu Slovákov pokladal aj výrobu a konzumáciu "oštiepkov" – slaného údeného ovčieho syra, ktorý získava svoj tvar natlačením do vyrezávanej drevenej formy.

Materiál o strave a stravovaní Slovákov nachádzame aj v ďalšej syntetizujúcej práci J. Čaploviča: *Obrázky z Uhorska I., II.*, ktorá vyšla po nemecky v Pešti v roku 1829.²² V nej zdôraznil fakt, že národy žijúce v Uhorsku sa odlišujú aj spôsobom stravovania. Maďarom pripísal ako etnoidentifikačný znak biely pšeničný chlieb, mäso a víno a Slovákom v horách čierny chlieb z raži, jačmeňa alebo ovsu, mlieko, mliečne výrobky, zemiaky a pivo. Z konzumovanej zeleniny ešte zdôraznil vysokú spotrebu kapusty, repy, šalátu a uhoriek.

Z cestopisnej literatúry je pre našu tému zaujímavá práca Albrechta v. Sydowa, v ktorej popisuje svoju cestu z poľského Krakova do centrálnych oblastí Karpát, teda aj horských oblastí Slovenska. Práca vyšla po nemecky v Berlíne, v roku 1830.²³ Z jeho postrehov o strave sa dozvedáme, že jediným jedlom pastierov v horách bola: srvátka, syr, zemiaky, trocha chleba a lesné plody. Roľníci na dedinách jedli tiež len skromné jedlá: mlieko, múčne jedlá, vajička, zemiaky a sporadicky chlieb.

Halušky ako typické jedlo ľudí z okolia Dobšinej uvádza autor W. Richter v roku 1844.²⁴

Zo svojich štyroch ciest na Slovensko publikovala etnografický materiál aj známa česká spisovateľka a zberateľka ľudovej prózy, Božena Němcová. Najviac údajov o stravovaní nachádzame v jej práci "Kraje a lesy ve Zvolensku", ktoré boli prvýkrát publikované v Prahe v roku 1859.²⁵ Aj táto autorka spomína pre tento kraj charakteristickú výrobu ovčích syrov: bryndze a oštiepkov, ako aj fakt, že pastieri vypijú veľa srvátky z ovčieho mlieka – "žinčice". Ako pozoruhodné podčiarkuje skutočnosť, že sa v slovenských horách využíval ovos nielen ako krmivo pre zvieratá, ale aj ako náhrada pri nedostatku inej múky, pričom sa z ovsenej múky piekli placky i chlieb. Za bežnú stravu považovala hrach, bôb, kapustu a kašu z čiernej múky a zemiakov – "fučku". Za sviatočné jedlá označila múčnu kašu varenú v mlieku, koláče, halušky s bryndzou, klobásy, slaninu, bravčové mäso, za lahôdky bryndzu a oštiepky. Autorka tu upozorňuje aj na ďalšiu slovenskú kulinárnu špecialitu – teplú pálenku konzumovanú s medom a maslom, nazývanú "hriatô". Práve u tejto autorky sa stretávame s označením bryndzových halušiek ako národného, slovanského jedla.

²² Gemälde von Ungarn. Slovenský preklad in: ČAPLOVIČ, J.: O Slovensku a Slovákoch. Bratislava, Tatran 1975.

²³ Bemerkungen auf einer Reise im Jahre 1827 durch die Beskiden über Krakau und Wieliczka nach den Central Karpaten, als Beitrag zur Charakteristik dieser Gebirgsgegend und ihrer Bewohner. In: URBANCOVÁ, V.: Počiatky slovenskej etnografie. Bratislava, Veda 1970, s. 169–173.

²⁴ RICHTER, W.: Wanderungen in Ungarn. Wien 1844.

²⁵ Kraje a lesy ve Zvolensku. In: Spisy Boženy Němcové. Zv. X. Praha, SNKL 1955.

Pozrime sa teraz, čo sa môžeme o slovenskej kuchyni dozvedieť v prvej kuchárskej knihe vydanej v slovenskom jazyku.²⁶ Jej autor, Ján Babilon bol gemerský rodák, slávny budapeštiansky kuchár a mecén slovenského kultúrneho života. Kniha obsahuje takmer 1 500 receptov, medzi ktorými však márne hľadáme recept na bryndzové halušky. Je to dosť prekvapivé, pretože vyšla v roku 1870, teda v čase, keď by sme už predpokladali, že bryndzové halušky boli etablované ako samozrejma súčasť slovenskej kulinárie. Ak sú v knihe spomenuté halušky, tak výlučne ako múčna záverka do polievok alebo do guláša. Pritom napríklad recept na pečenie chleba s pridaním nastrúhaných zemiakov tam je zaradený, podobne ako štrúdl'a plnená zemiakmi a iné jedlá zo zemiakov. Kniha J. Babilona bola určená vzdelanejšej časti žien, meštiankam a ženám na väčších gazdovstvách, preto je tam väčšina receptov prevzatá z medzinárodnej, najmä nemeckej a francúzskej kuchyne, čo prezrádzajú názvy uvedených jedál. V knihe sa však nájde recept na predchodcu bryndzových halušiek – "žgance", čo boli halušky z pohánkovej alebo prosnej kaše, ktoré sa lyžicou vykrajovali a kládli na misu, kde sa posypali bryndzou alebo tvarohom a oškvarkami. V knihe sú recepty aj na iné tradičné slovenské jedlá, ako: "kysel", "zvara", "kapustná polievka s klobásami", "kvaková" – repová polievka, "pohančená kaša", "opekance s makom", aj množstvo tradičným receptov na prípravu kyslej kapusty, šalátu, uhoriek či baranieho mäsa.

Materiál k tematike stravy nachádzame aj v práci pravdepodobne najplodnejšieho slovenského historika druhej polovice 19. storočia, Františka V. Sasinka.²⁷ Ten za národné jedlo Slovákov označil kašu, ktorú varili najmä z pohánky a prosa. Svoju argumentáciu podložil aj niektorými slovenskými ľudovými prísloviami, ako napríklad: "Kaša, mať naša", "A Slovákom kaša s mliekom". Aj tento autor zdôrazňoval ako kulinárnu špecialitu dobré ovčie syry z okolia Brezna a Klenovca. Vo svojej práci upozornil aj na fakt, že na Slovensku sa konzumuje veľmi veľa domácej pálenky, a preto treba zakladať spolky miernosti, ktoré by odučili ľudí od opilstva.

O strave Slovákov sa dozvedáme aj z prác Pavla Dobšinského – významného slovenského folkloristu, literárneho vedca, historika a spisovateľa. Aj keď sú doménou jeho prác folkloristické texty, najmä v jeho pôvodnej práci "Prostonárodné obyčaje, povery a čary slovenské" z roku 1880 je i etnografický materiál dotýkajúci sa stravy.²⁸ V ňom spomína halušky dokonca dva razy a vždy v úlohe lepšieho, výdatného jedla, keď sa nosia za koscami obilia na pole a ako súčasť dožinkovej hostiny. Zaujímavé sú aj jeho informácie o kvasených obilninových polievkach – "kysel'a" a "parovca", ktoré sa podávali proti smädu.

Stravu si všímal aj český vlastivedný bádateľ Rudolf Pokorný, ktorý precestoval Slovensko a v 80. rokoch 19. storočia vydal rozsiahlu dvojzväzkovú prácu "Z potulek po Slovensku".²⁹ Za uhorské národné jedlo označil kyslú kapustu, guláš a "halázslé" z rýb. Upozornil na fakt, že na rozdiel od Maďarov, Slováci pri varení guláša pridávajú k mäsu aj zemiaky. Menoval aj jedlá, ktoré podľa jeho skúseností charakterizovali slovenskú kuchyňu. V rámci polievok spomenul ako slovenskú kulinárnu špecialitu bryndzovú polievku s cibuľou a chlebom – "demikát". Ďalšie druhy polievok sa varili z chlebového kvásku, zo srvátky alebo nálevu z kyslej kapusty a boli charakteristické svojou ostrou kyslou chuťou. R. Pokorný objasnil tiež fakt, že Slováci nazývali všetky strukoviny jednotným názvom "strova" a cestoviny "suché cesto". V rámci popisu cestovín ozrejmil aj prípravu halušiek, ktoré sa pripravovali trhaním cesta rukou alebo krájaním nožom na malé

²⁶ BABILON, J.: Prvá kuchárska kniha v slovenskej reči. Pešť 1870.

²⁷ SASINEK, F. V.: Die Slowaken. Eine ethnographische Skizze. Prag 1875. s. 43–49. In: URBANCOVÁ, V.: Slovenská etnografia v 19. storočí. Martin, Matica slovenská 1987, 392–393.

²⁸ DOBŠINSKÝ, P.: Slovenské obyčaje, povery a čary. Bratislava, Pictus 1993 (reedícia diela).

²⁹ POKORNÝ, R.: Z potulek po Slovensku I. Praha 1883.

kúsky a po uvarení vo vode sa dochucovali bryndzou alebo tvarohom a omastili údenou rozškvaranou slaninou. Aj R. Pokorný označil halušky za slovenské národné jedlo, ktoré sa spolu s inými jedlami a nápojmi ponúkalo hosťom. Z ďalších typicky slovenských jedál menoval aj rôzne obilninové a múčno-zemiakové kaše, varené plnené pirohy, koláče a pečivo, zo zeleniny zdôraznil význam kapusty, šalátu, špenátu, kelu. Podčiarkol aj význam húb. Ani on nezabudol zdôrazniť úctu Slovákov ku chlebu, ktorá im vraj vyslúžila maďarskú prezývku “Kenyeres Tót”, čiže “chlebový Slovák”.

Ako kulinárnu delikatesu Slovákov predstavil R. Pokorný na ražni upečené kusy mäsa, prekladané slaninou a korenené soľou a cesnakom, ktoré sa s obľubou piekli na výletoch na horách a nazývalo sa “zbojníckou pečeňou”. Táto pochúťka však rozhodne nebola jedlom ľudovým, skôr súvisela so začínajúcou turistickou aktivitou vyšších spoločenských vrstiev a inteligencie. V tomto kontexte napokon pretrváva na Slovensku až do súčasnosti.

Ani tento autor nezabudol upozorniť na typicky slovenské ovčie syry a uviedol, že sú známe aj v Čechách, kam sa dovážajú. Z nápojov vyzdvihol najmä trenčiansku “borovičku” – nápoj vyrábaný kvasením zrníek jalovca a destiláciou, ktorý sa chuťou ponáša na gin.

Popri svojej literárnej činnosti, venovala sa zberu etnografického materiálu aj známa slovenská spisovateľka Ľudmila Podjavorinská. Pre sledovanú problematiku je zvlášť zaujímavý jej príspevok “Vareška – kuchárstvo slovenské”.³⁰

Svoj záujem o kuchyňu zdôvodnila tým, že sa jej vidí rovnako zaujímavá ako reč a kroj, pretože v sebe odráža vkus, zručnosť i majetkové pomery ľudí. Aj ona popisuje tradičné jedlá svojich rodákov z Bziniec pod Javorinou, obce na slovensko-moravskej hranici. V texte sú pre sledovanú tému zvlášť zaujímavé údaje o tom, že halušky sa varia z jednoduchého múčneho cesta alebo z cesta, do ktorého sa pridajú surové nastrúhané zemiaky.

A čo píše o slovenskej kuchyni a o haluškách osobitne, známa slovenská spisovateľka, redaktorka ženského a rodinného mesačníka Dennica, Terézia Vansová, v kuchárskej knihe, ktorú po prvýkrát vydala v roku 1914?³¹ Autorka uvádza, že slovenský ľud sa pri ťažkej práci živí najmä rastlinnou stravou: strukovinami, zemiakmi, kapustou a čiernym chlebom s mliekom a syrom. Medzi najobľúbenejšie národné pokrmy zaradila varené cestoviny: “halušky”, “rezance”, “strapačky.” Zdôraznila, že úprava halušiek si vyžaduje pozornosť, aby sa pri varení nezlepili dokopy a neboli ani primäkké ani pritvrde.

T. Vansová uviedla pod číslom 332 nasledovný recept na varenie halušiek:

“Trepance a strapačky”

“Trepance” alebo “hádzané halušky” sa pripravia s bryndzou. Zemiakové “strapačky” sa robia nasledovne: Očistené zemiaky sa nastrúhajú, posolia, pridá sa vajíčko, podľa potreby i viac, trocha mlieka a múky, aby cesto nebolo ani mäkké ani tuhé. Z dobre vymieseneho cesta hádžu sa nožom drobné halušky do vriacej slanej vody. Vyvarené sa zmiešajú s bryndzou, prípadne s tvarohom a pomastia sa slaninou alebo roztopeným maslom. Čerstvé sa nesú na stôl.

Z obsahu receptu vyplývajú dve veci. V prvom rade je evidentné, že ešte ani v čase písania tejto knihy, nebol názov jedla na Slovensku stabilizovaný a autorka pre istotu použila všetky tri najfrekventovanejšie ľudové, regionálne názvy: “trepance”, “halušky”, “strapačky”. Po druhé, pôvodný ľudový recept bol “vylepšený” vajíčkom a mliekom, čo zjavne malo uspokojiť vyššie nároky meštianskej kuchyne.

Z uvedených prameňoch prevažne z 19. storočia, sme mali možnosť vidieť, že najmä bryndza a oštiepky sa často považovali za typický kulinárny produkt (i obchodný artikel) slovenských horských oblastí. Je iste zaujímavé, že názov “bryndza” – “Brinzenkäse”

³⁰ PODJAVORINSKÁ, Ľ.: Vareška. Kuchárstvo slovenské. Český lid, 10, 1901, s. 357–363.

³¹ VANSOVÁ, T.: Recepty prastarej matere. Bratislava, Ikar 1998 (reedícia diela).

odvodzovali niektorí autori od názvu stredoslovenského mesta Brezno, zatiaľ čo neskoršia vedecká literatúra pripisuje tento názov i produkt jednoznačne importu balkánskych (rumunských) pastierov na naše územie.

Adjektívum “slovenské” a “národné” dostala pomerne široká škála jedál a nápojov, pričom viackrát sa opakovala kaša, bryndzová polievka – “demikát”, bryndzové halušky, ovčie syry, najmä bryndza a oštiepky a z nápojov borovička a hriatô. Veľmi lichotivo zaznievalo najmä konštatovanie, že pohostinnosť je národnou vlastnosťou Slovákov.

Čo sa týka samotných bryndzových halušiek, spomínajú ich viacerí autori. Viac-menej pejoratívne, J. Čaplovič sa o nich vyjadril ako o jedle, ktoré je ťažko stráviteľné a zalepuje žalúdok. V podobnom duchu sa o nich môžeme dozvedieť i v dobovej tlači v roku 1903, kde sú čitatelia doslova varovaní pred tráviacimi následkami, ktoré môžu nasledovať po konzumácii bryndzových halušiek.³² U B. Němcovej a P. Dobšinského ich nachádzame v pozícii sviatočného jedla. Prvou, ktorá ich nazvala “národné, slovanské jedlo”, bola B. Němcová, od ktorej toto hodnotenie prevzal pravdepodobne aj jej krajan R. Pokorný. Ako “najobľúbenejšie národné jedlo” kvalifikovala “bryndzové halušky” vo svojej kuchárskej knihe aj Terézia Vansová.

Tu treba upozorniť, že pravdepodobne inak vnímali adjektívum “národné” B. Němcová a R. Pokorný a inak slovenská spisovateľka T. Vansová. Obaja českí autori zjavne cítili potrebu pomenovať jedlá, o ktorých boli presvedčení, že sú pre Slovákov charakteristické, originálne, špecifické a patria teda do širšieho diapazónu znakov – symbolov, ktoré vytvárajú ich národný charakter a pohľad “zvonka” im to určite uľahčil.

Na rozdiel od nich, z hodnotenia T. Vansovej skôr vyplýva, že bryndzové halušky považovala za časté a obľúbené jedlo ľudových vrstiev, ale za etnický symbol Slovákov, pravdepodobne nie.

Po vzniku Československej republiky v roku 1918 varilo veľa slovenských, najmä meštianskych domácností, z knihy českej autorky M. Janků-Sandtnerovej.³³ Tá samozrejme vychádzala predovšetkým z tradícií českej a európskej kuchyne, takže sa v nej recepty na typicky slovenské jedlá nenachádzajú. Je tu síce niekoľko receptov na halušky, avšak len ako závarok do polievky a bryndza tu slúži len ako základ do pikantných nátierok na chlieb a pečivo.

Počiatkom 20. rokov vyšla “Slovenská kuchárka” v Trnave.³⁴ V jej úvode sa píše, že každý národ má svoje typické pokrmy, ktoré závisia od podnebia, životosprávy a stupňa vzdelanosti ľudí. Neznámy autor ďalej píše, že na Slovensku sa ešte v mnohých prípadoch varí zle a v iných prípadoch zasa pridobre. Z týchto dôvodov je veľa ľudí, ktorí sú obézni a veľa ľudí, ktorí sú zoslabnutí. Zdôrazňuje, že o kvalite stravy rozhodujú predovšetkým majetkové pomery, a preto oravský a liptovský pltník alebo Kysučan nemôže žiť tak, ako sedliak v Nitrianskej alebo Bratislavskej župe. Z týchto dôvodov autor ani neočakáva, že by sa podľa jeho knihy, ktorú určil strednej triede, mohlo v chudobných krajoch variť, pretože ľudia tam nemajú potrebné potraviny. V rámci receptov sa v podkapitole nazvanej “Halušky” uvádza recept na “Trhance”. V tomto prípade ide vlastne o hrubé múčne rezance, ktoré sa po kúskoch trhajú do vody a po uvarení sa posypú bryndzou alebo tvarohom.

Rozsahom malá “Slovenská kuchárka” vyšla aj v roku 1931 v Komárne.³⁵ Tu môžeme z ľudových jedál nájsť iba jeden recept na “Krumpl'ové slíže”, ktoré sa pripravovali z uvarených zemiakov, múky, vajec a soli. Po uvarení sa odporúčali podávať s maslom a zemiakovými omrvinkami alebo makom. Zvyšné recepty patria do meštianskej kuchyne.

³² ŠUSTEK, A.: Bryndzové halušky a zvara. Národné noviny, 34, 10.10.1903, s. 2–4.

³³ JANKŮ-SANDTNEROVÁ, M.: Kniha kuchařských předpisů a rozpočtů. Praha 1933.

³⁴ Slovenská kuchárka. Trnava 1923 (?).

³⁵ Slovenská kuchárka. Komárno 1931.

V roku 1943 vyšla v Trnave "Slovenská ľudová kuchárka pre každý stôl" od autorky Žely Ivanovej-Inoveckej.³⁶ V úvode knihy pod názvom "Slovenské ľudové jedlá" autorka upozorňuje na fakt, že jedlá, ktoré sa varia na Horniakoch (v horských regiónoch) a sú prevažne zo zemiakov, kapusty a bryndze, mylne sa nazývajú "národnými" jedlami. Podľa nej by sa mali skôr nazývať "horniacke ľudové jedlá", pretože Slováci z južnejších častí Slovenska tieto jedlá vôbec nepoznajú. V ďalšom texte si kladie otázku, prečo by mali práve tieto skromné jedlá byť slovenskými národnými jedlami, keď Slovensko je bohatá krajina aj na mäso, mlieko, ovocie a zeleninu a v iných regiónoch sa varí oveľa lepšie a pestrejšie. Odpovedá si, že sa tak stalo asi preto, že jedlá z iných regiónov časom zovšedneli a stali sa súčasťou jedálneho lístka všetkých obyvateľov Slovenska. Autorka ďalej uvažuje o tom, že staré slovenské ľudové jedlá pretrvali aj preto, lebo ľud na Horniakoch je veľmi skromný a nenáročný. "Nielen chudobní ľudia, ale ani v majetnejších rodinách si nedovolia pre svoju vlastnú potrebu zarezat' hus alebo sliepku alebo zjesť maslo, smotanu, tvaroh, vajíčka. Radšej všetko predajú, uskromnia sa a uvaria si jednoduché jedlá, ktoré jedli už ich praotcovia, jedlá z kapusty, zemiakov a bryndze." Autorka ďalej apeluje na to, aby Slováci nevydávali falošné svedectvo o svojej chudobe tým, že budú ako svoje národné jedlá prezentovať jedlá z chudobnejších horských regiónov, pretože to nie je pravdivý obraz o Slovensku.

Za typické horniacke jedlá pokladá: bryndzovú polievku – "demikát", kapustnicu s klobásou, kyslú zemiakovú polievku, "kuľašu" – kašu zo zemiakov a múky, poliatu maslom s opraženou cibuľou, ktorá sa zapíja kyslým mliekom, zemiakový "podlistník" – pečivo, ktoré sa pečie na kapustnom liste, zemiakové pečivá – "babu", "haruľu" alebo "koch" a "hádzané halušky", ktoré sa nazývajú aj "strapačky" a podávajú sa s bryndzou a so škvarkami z údenej slaniny alebo so smaženou kyslou kapustou. Za typicky slovenské pokladá autorka najmä kysnuté, často plnené pečivá a koláče, ktoré sa pripravujú najmä na výročné alebo rodinné sviatky.

Po tomto úvode autorka v kapitole: "Slovenské ľudové jedlá" uvádza 20 receptov, medzi ktorými je aj recept na "bryndzové halušky", ktoré sú pripravené z nastrúhaných surových zemiakov a múky a dochutené bryndzou alebo smaženou kyslou kapustou.

Autorka tu po prvýkrát správne upozornila na fakt, že sa regionálne kulinárne špeciality zamieňajú za slovenskú národnú kuchyňu. Podľa jej názoru, tá by však mala reprezentovať všetky regióny a sociálne skupiny a z toho dôvodu musí byť oveľa pestrejšia a bohatšia, než bola dovtedy prezentovaná.

Napriek tomuto upozorneniu, aj v ďalšej "Slovenskej kuchárke" vydanéj v roku 1955 autori pod názvom "Typické slovenské jedlá" uviedli 13 receptov, ktoré zasa prezentujú len jedlá z horských oblastí, "bryndzové halušky" nevynímajúc.³⁷

V intenciách kulinárnej literatúry sa už za I. Československej republiky v niektorých reštauráciách na jedálnych lístkoch objavovali tzv. typické slovenské špeciality. Avšak k vyššej popularite týchto jedál prispelo až obdobie konca 50. rokov, keď badať prvé impulzy rozvoja cestovného ruchu, ktorý mal predovšetkým propagovať prírodné krásy Slovenska pre domácich a zahraničných hostí. S týmito aktivitami súvisel aj proces akcentovania národnej kuchyne, ako ich dôležitého prvku. V hoteloch začali vznikať "slovenské" a "zbojnícke" izby, zariadené štýlovým interiérom, ktoré mali navodiť rustikálnu atmosféru Slovenska a ponúkali sa slovenské kulinárne špeciality. Pri hlavnej ceste Žilina – Vysoké Tatry v roku 1957, bol vybudovaný "Salaš" v Dechtároch, ktorý bol prvou lastovičkou, ktorá mala svojím charakterom ľudovej stavby a ponukou na jedálnom lístku vyjadrovať osobitosti slovenskej kuchyne. Tieto snahy sa diali opäť v súlade s

³⁶ IVANOVÁ-INOVECKÁ, Ž.: Slovenská ľudová kuchárka pre každý stôl. Trnava 1943.

³⁷ AMBROVÁ, P. – BUČKO, R. – JENIKOVÁ, M. – KOLLÁRIK, J.: Slovenská kuchárka. Martin, Osveta 1943.

predstavami, že typicky slovenské je to, čo je zviazané s kultúrou horských regiónov a chovom oviec.

Po jeho úspechu medzi zahraničnými i domácimi návštevníkmi, sa začala v 60. rokoch tzv. "salašmánie" – výstavba rôznych pohostinských zariadení, nazvaných po pôvodných stavbách pastierov – "salaše" alebo "koliba", prípadne pre zvýraznenie atraktívnosti – "zbojnícka koliba". Štylizovaná "Slovenská koliba" so slovenskými kulinárnymi špecialitami bola napríklad postavená aj v rámci československej expozície výstavy Expo 1967 v kanadskom Montreale. Po skončení výstavy bola prevezená do Bratislavy, kde dodnes patrí k vyhľadávaným a obľúbeným reštauráciám. Paradoxom doby bolo, že výstavba salašov sa často diala bez akejkoľvek koncepcie, nezriedka aj v regiónoch, kde sa nikdy ovčiarstvo nerealizovalo. Niektoré stavby sa snažili zachovať akýsi kolorit tradičných pastierskych stavieb – boli zrubené, so šindľovou strechou – no mnohé z nich okrem názvu, nemali s takýmito stavbami nič spoločné. To isté sa dá povedať o interiéroch týchto pohostinských zariadení.³⁸ Ani ich ponuka väčšinou nespĺňala požadovanú úroveň kladenú na takéto špecializované stravovacie zariadenia inde v Európe. Základným sortimentom boli polievky – "kapustnica" alebo "fazul'ovica", premastené "bryndzové halušky", prípadne "strapačky" s kyslou kapustou a obligátny výber zabijačkových jedál (klobásy, jaternice, tlačienka) alebo "cigánska pečenka" – bravčové mäso prudko opečené na tuku. Ovčí syr alebo iné výrobky z ovčích produktov boli zriedkavosťou, podobne ako iné regionálne špeciality. Určite ste v nich dostali kávu, čaj a alkoholické nápoje, ale veľmi zriedka "žinčicu".

Celý tento proces snahy o zatraktívnenie slovenskej originálnej kuchyne mal totiž tragikomický kontext. Dial sa približne v rovnakom čase, keď sa v rámci procesu kolektivizácie poľnohospodárstva rapídne znižovali chovy oviec, likvidovali sa tradičné koliby a salaše v horách, a tým aj zdroje, z ktorých sa mohlo čerpať na tzv. slovenské špeciality. Aj bryndza, ktorá sa vyrábala už len továrensky, mala k tej originálnej veľmi ďaleko.

Len v málo prípadoch, mohol návštevník pohostinských zariadení ochutnať skutočne originálne krajové alebo miestne špeciality slovenskej kuchyne. Aj kuchárske knihy z 60. a 70. rokoch priznávajú, že tzv. tradičné jedlá sa museli pre potreby pohostinských zariadení primerane upraviť, najmä čo sa týka technologických postupov a dávkovania, aby vyhovovali gastronomickým normám. Ako píše napríklad Imrich Sečanský vo svojej kuchárskej knihe: "Je historickou skutočnosťou, že väčšina typických slovenských jedál pochádza z obdobia hladu a biedy. Dnes ich pripravujeme ako tradičné jedlá, kriesime ich a naša slovenská kuchyňa slávi svoje zmŕtvychvstanie. Naši kuchárski odborníci a majstri kuchári zveľadili viaceré pôvodné jedlá, obohatili ich, technologicky upravili a povzniesli do vyššej, rafinovanej polohy. Tak vznikli mnohé nové jedlá: Jánošíkov rezeň, Zbojnícka pochúťka, Thurzovská misa, Sedliacka pochúťka, Cíferský bravčový rezeň, Topoľčiansky tel'ací paprikáš, Šarišská sedliacka pochúťka, ražeň Zochova chata, Tatranská sviečkovica a i."³⁹ Ľuďom, ktorí si chcú pochutnať na bryndzových haluškách odporúčal, aby navštívili "novodobé" salaše alebo Slovenskú reštauráciu v Bratislave, prípadne Slovenskú izbu v hoteli Paríž v Prahe. Pripomína, že ľuďom z celého sveta chutili jedlá v Slovenskej kolibe na svetovej výstave v Montreale.

Treba však priznať, že mnohým návštevníkom z cudziny, najmä tým, ktorí už vedeli čo to znamená racionálna výživa, po ochutnaní našej národnej kulinárnej špeciality – bryndzových halušiek – "zamrzol" úsmev na tvári a s pod'akováním ho odmietali. I väčšina Slovákov uznávala a uprednostňovala len doma pripravené halušky, kde bola záruka, že do

³⁸ PETTKEŠ, A.: Tradícia slovenského pohostinstva a jeho súčasná podoba. Výživa a zdravie, 12, 1967, č. 4, s. 89–90.

³⁹ SEČANSKÝ, I.: Radostné umenie kuchárske. Martin, Osveta 1970.

ich cesta išli skutočne čerstvé nastrúhané zemiaky a “neplávali” v masť. A to platilo aj o ďalších ľudových jedlách. Preto sa dá snaha o nájdenie náročnejších, najmä mäsitých jedál v slovenskej kulinárii, ktoré by viac vyhovovali požiadavkám reštauračného pohostinstva, vcelku pochopiť.

Záverom

Mali sme možnosť vidieť, že typické jedlá slovenskej kulinárie sa aj napriek upozorneniam, že ide len o krajové špeciality, hľadali takmer výlučne v kuchyni horských regiónov. Práve v nich sa totiž na Slovensku postupne vyprofilovala kultúra so silným vplyvom pastierskej, pôvodom valaskej kultúry, ktorá dlho petrifikovala mnohé archaické prejavy ľudovej kultúry (na rozdiel od rýchlejšie modernizovanej a nivelizovanej kultúry nížinných oblastí), a bola preto vhodná na dokumentovanie osobitosti a starobylosti slovenskej kultúry.

Z tohto prostredia pochádzal aj slovenský ľudový hrdina – zbojnícky kapitán Juraj Jánošík, zobrazovaný v typickom odevu pastierov, so širokým koženým opaskom s mosadznými prackami, s koženými “krpcami” na nohách a “valaškou” – sekerkou v ruke. V pastierskej kultúre má svoje korene tanec s valaškou – “odzemok” i hudobné nástroje – rôzne píšťaly a najmä, pre Slovensko originálna fujara – dlhý vzduchozvučný drevený nástroj zdobený leptanou intarziou. V rámci pastierskej kultúry sa rozvinula aj technika drevorezby, najočividnejšia na “črpákoch” – nádobách, z ktorých pastieri oviec pili “žinčicu” alebo na drevených formách na výrobu “oštiepkov”.

Všetky tieto artefakty našli svoj odraz v slovenskom výtvarnom prejave, v divadle, v literatúre a dodnes patria k fundamentom slovenského národného umenia. Preto neprekvapuje ani fakt, že aj národné jedlo Slovákov sa hľadalo v ľudových vrstvách horských regiónov, čo bryndzové halušky rozhodne spĺňajú.

Proces, v ktorom sa jedlo pôvodne vlastné len určitej sociálnej skupine začalo postupne prezentovať ako jedlo národné, je v európskych krajinách pomerne bežný. Napríklad francúzska tradícia rafinovanej a náročnej “haute cuisine” sa v podstate sformovala v rámci dvorskej spoločnosti absolutistickej monarchie 19. storočia. Na rozdiel od nej, národnou kuchyňou Angličanov sa stali oveľa jednoduchšie jedlá, ktoré mali svoj pôvod vo vidieckom prostredí, v ktorom žila väčšina anglickej šľachty.⁴⁰ Pôvodné jedlo pastierov z puszty – guláš sa stal jedným z etnoidentifikačných znakov Maďarov na začiatku 19. storočia, keď sa časť maďarskej politickej opozície voči viedenskému dvoru chcela aj prostredníctvom kulinárie zviditeľniť a manifestovať svoju kultúrnu inakosť a osobitosť.⁴¹ Aj poľská národná kuchyňa sa formovala v 19. storočí, v čase politického rozdelenia Poľska medzi Rusko a Prusko. Vtedy sa rodila nová kvalita národnej kultúry, do ktorej prináležala vedľa iných javov aj kulinária, popisovaná a oslavovaná i v mnohých patrioticky ladených literárnych prameňoch. Nový, národný status tak dostali pôvodne regionálne jedlá poľskej kuchyne, ako: “bigos”, “baršč”, “pirogi” a “zrazi”.⁴² V kuchyni ľudových vrstiev má svoj pôvod aj najznámejšie české jedlo: knedľa s dusenou kapustou a pečeným bravčovým mäsom. Tuhá knedľa, pôvodne nazývaná “šiška” z ražnej múky a vody patrila ešte v 19. storočí k najrozšírenejším jedlám na českom a moravskom vidieku. Tam sa podávala rozkrojená a pomastená maslom alebo masťou, pokrýjaná sa premiešala s dusenou kapustou alebo sa poliala rozvarenými a osladenými sušenými slivkami.

⁴⁰ GOODY, J.: *Cooking, Cuisine and Class: A study in Comparative Sociology*. Cambridge, University Press Cambridge 1982.

⁴¹ KISBÁN, E.: *From Peasant Dish to National Symbol*. In: *Hungarians between “East” and “West”*. (Ed.: T. Hofer), Budapest, Museum of Ethnography 1994, s. 53–60.

⁴² BOCKENHEIM, K.: *Przy polskim stole*. Wrocław, Wydawnictwo Dolnośląskie 1999.

Meštianska kuchyňa knedľu zjemnila a používala ako prílohu k pečenému bravčovému mäsu, kačici alebo husi, ku ktorému sa pridala dusená kyslá alebo hlávková kapusta. Veľmi obľúbenou sa tiež stala knedľa podávaná ako príloha k mäsu a rôznym omáčkam. V tejto tradičnej, ťažkej a sýtej kuchyni roľníckych a meštianskych vrstiev, má korene aj česká národná kuchyňa.⁴³

Ako vidno, procesy formovania národnej kuchyne mali často skôr emocionálny náboj, ako racionálne zdôvodnenia. Všeobecne by sa dalo povedať, že tzv. národné kuchyne sú skôr metaforou podmienenou historickým a sociokultúrnym vývinom jednotlivých krajín, ako presne identifikovateľnou realitou a úzko korelovali s formovaním národného povedomia.⁴⁴ V tomto zmysle, odpovede manželiek potenciálnych slovenských prezidentov, že najobľúbenejším jedlom ich manželov sú bryndzové halušky, nie sú prekvapivé, skôr očakávané.

⁴³ ÚLEHLOVÁ-TILSCHOVÁ, M.: Česká strava lidová. Praha, Vydavatelstvo Družstevní práce 1945.

⁴⁴ DVOŘÁKOVÁ-JANŮ, V.: Lidé a jídlo. Praha, ISV nakladatelství 1999.

Zmeny v stravovacom systéme na Slovensku po II. svetovej vojne

Sylvia Dillnbergerová

Kľúčové slová: strava, stravovanie – import

Ak sa máme zaoberať zmenami v stravovaní po 2. svetovej vojne na Slovensku, tak treba konštatovať, že zásadné spoločensky zlomové okamihy priniesli aj zmeny do stravovacieho systému. Z naštudovanej a zozbieranej matérie⁴⁵ sa ukazuje, že po II. svetovej vojne môžeme celé obdobie až do súčasnosti rozdeliť na 3 etapy:

1. etapa začína skončením vojny a zotrúva až do zásadnej spoločensko-politickej zmeny v roku 1948;

2. etapa začína potom v nadväznosti na politicko-ekonomickú zmenu vo februári 1948 a trvá až do zmeny v roku 1989;

3. Zásadné spoločensko-politicke udalosti v roku 1989 znamenajú aj začiatok 3. etapy pre takú spoločenskú realitu akou je stravovanie.

Podrobnejšie na základe vyššie uvedenej chronologizácie možno uviesť nasledovné:

Koniec II. svetovej vojny až február 1948

Toto obdobie je poznamenané skutočnosťou, že pre stravovanie je príznačné postupné obnovovanie stravovania v tej kvalite a dimenziách, ako existovalo pred II. svetovou vojnou. Tým, že v mierových podmienkach postupne dochádza k obnovovaniu surovinových zdrojov, strava sa stáva opäť rôznorodejšia, nutrične bohatšia a zároveň pestrjšia pri používaní surovín, ako tomu bolo v rokoch II. svetovej vojny. Oživenie medzinárodného obchodu a najmä dodávky potravín z USA do Európy spôsobilo, že v Československu sa na trhu objavujú niektoré nové potraviny, napríklad niektorého druhu exotického ovocia, niektoré druhy nealkoholických, ako aj alkoholických nápojov, kondenzované mlieko a pod. Aj keď Československo neparticipovalo na Marshallovom pláne, predsa len určitým spôsobom jeho realizácia mala dopad aj na oblasť stravovania v Československu.

Rok 1948 až rok 1989

Po roku 1948 v dôsledku politicky bipolárneho rozdelenia sveta bol zabrzdený rozvoj stravovania v Československu v tom, že dochádza k spomaleniu, prípadne zastaveniu dovozu takých potravín, ktoré ani Československo, ani štáty bývalého východného bloku nedokázali ani vyrobiť, ani dopestovať (staršia generácia si veľmi jasne spomína, že mandarínky, banány a pomaranče sa objavovali len na vianočnom trhu).

V dôsledku kolektivizácie nastáva pomerne paradoxný jav. Pokiaľ sa postupne darí zabezpečovať základné potravinové články vlastnou produkciou (raž, mlieko, mäso, pivo), tak zoštátnením a veľkovýrobou sa postupne strácajú z trhu také druhy potravín, ktoré si vyžadovali istú remeselnú zručnosť, respektíve ktoré boli regionálnymi špecialitami.

⁴⁵ Podrobnejšiu analýzu dopadu spoločensko-politickej zmien na systém stravovania z vybraných regiónov Slovenska prinesiem v samostatnom príspevku.

Nesporne k tomu prispela jednotnosť technických noriem, podľa ktorých sa jednotlivé jedlá pripravovali, napríklad chlieb, pečivo, syry, mäsové výrobky.

Rozvoj industrializácie a kolektivizácie na Slovensku prináša zároveň zmeny do stravovania v tom, že štát organizuje stravovanie pre žiakov v školských jedálňach, pre pracujúcich či už v priemysle, alebo v poľnohospodárstve priamo na pracoviskách. Toto na druhej strane vyvoláva tlak na štruktúru stravy a jej organizáciu. Postupne zaniká nosenie si stravy z domu na pracovisko (*v kandličke, kastróliku*) a dochádza k určitej uniformite v štruktúre stravy. Strava sa pripravuje podľa jednotnej receptúry, a tak nastáva objektívny tlak na postupné stieranie regionálnych a individuálnych rozdielov v stravovaní. Ako reziduálna forma tradičného stravovania sa zachovávala príprava a spôsob konzumácie stravy vo sviatočné dni (najmä Vianoce a Veľká noc) a pri určitých spoločenských alebo pracovno-spoločenských udalostiach (dožinky, vinobranie, hody, zakáľačka). Individuálnosť v stravovaní sa prejavovala aj vzhľadom na latentné formy religiozity, keď sa tradičné jedlá pripravovali pri príležitosti sviatkov a rodinných i cirkevných slávností. Na zachovávanie regionálnej ľudovej stravy vplývala aj skutočnosť, že najstaršie členky rodiny pripravovali večere a vo sviatočné dni stravu na celý deň. Staré mamy a babičky boli nositeľkami kulinárskej tradície. Pri príprave stravy využívali čiastočne suroviny zo záhumienkových hospodárstiev, ktoré boli postupne čoraz viac dopĺňané potravinami získanými z obchodnej siete. Združstevňovanie dediny znamenalo takmer úplné vytlačenie niektorých druhov potravín z jedálneho lístka, ktoré v predchádzajúcom období pripravovali a vyrábali živnostníci-maloroľníci, napríklad pekárenské a pečivárske výrobky (praclíky, medovníky, pagáče).

Verejné reštauračné stravovanie sa v tomto období vyznačuje určitou uniformitou, pretože reštaurácie ako štátne podniky sa riadia jednotnými technickými normami. Len viac-menej výnimočne sa jedno z jedál objavuje ako špecialita závodu – príslušnej reštaurácie. Neexistovali reštaurácie, ktoré by boli osobitne zamerané na určitý druh stravy, napríklad vegetariánska, francúzska alebo čínska kuchyňa.

Ak by sa toto 2. obdobie malo hodnotiť z hľadiska stravy a stravovania, ako negatívum treba povedať, že došlo k výraznému negovaniu regionálnej pestrosti stravy a stravovania a jej nahradenie jednotnými stravovacími predpismi; ak by sa malo hovoriť o určitom pozitíve, jednoznačne treba spomenúť stravovanie detí v školách a stravovanie pracovníkov na pracoviskách, kde sa im poskytovala teplá strava.

Ku koncu tohto 2. obdobia možno zaznamenať postupný prienik určitých foriem rýchleho stravovania, napríklad pouličný predaj hot dogov, hamburgerov a obdobných druhov jedál. Určitým výrazom politického uvoľňovania bolo aj umožnenie živnostenského podnikania v oblasti poskytovania stravy, i keď to boli len výrobcovia zmrzliny a v ovčiarskych oblastiach sa povoľovala výroba ovčieho syra a výrobkov z neho (korbáčiky, parenice, oštiepky).

Rok 1989 až rok 2001

3. obdobie začína po roku 1989 a hneď na úvod poznatkov o tomto období treba poznamenať, že v oblasti stravy a stravovania v mnohom nastáva nadviazanie na spôsob stravovania, ktorý tu bol do roku 1848. Toto nadviazanie nespočíva ani tak v spektre potravín, pretože v súčasnosti je nesporne pestrejšie, ale v skutočnosti, že znova dochádza k oživovaniu regionality, špeciality a individuality v stravovaní a že zmeny vo formách stravovania sú identické s formami stravovania do roku 1948. Štruktúra potravín je výrazne obohatená o importované zahraničné, často exotické druhy potravín. Okrem domácej zeleniny a domáceho ovocia je celoročná možnosť kúpy cudzokrajného ovocia a zeleniny, čo jednoznačne prispieva k možnosti poskytovania čo najpestrejšej stravy. Opäť

sa vzmáha výroba regionálnych druhov potravín. Veľmi zaujímavý je rozvoj mliekarstva a syrárstva na Slovensku, ale aj spracovanie mäsa na najrôznejšie mäsové výrobky, tiež sortiment pekárenských výrobkov. Výrazne sa zlepšila kvalita slovenských pív; trh je obohatený o nové druhy minerálnych vôd. Avšak treba povedať, že od roku 1989 postupne klesá pestovanie viniča a v dôsledku toho výroba vína.

K veľkej nespokojnosti našich lekárov-gastroológov výrazne a agresívne sa presadili rýchle formy stravovania. Tento rýchloobslužný model stravovania má u nás narastajúci trend, v dôsledku čoho sa neustále rozširuje jednak sieť takýchto gastronomických zariadení, a jednak sortiment ponúkaných potravín.

V ponuke zariadení badať už aj diferenciáciu jedál a nápojov z národnej a regionálnej kuchyne. Zároveň, v súlade s celosvetovými trendmi, sa dost' výrazne presadzuje syntetizácia a geneticky upravované potraviny, čo predstavuje pomerne veľké riziká, dnes ešte v celom rozsahu nezmapovateľné.

Ekonomické problémy spôsobili jednak zánik veľkého počtu ekonomických subjektov, ktoré boli výrazným prvkom v organizácii spoločného stravovania, a jednak v rámci úspornosti prevádzky zapríčinili odbúranie značného rozsahu sociálnych programov, vrátane poskytovania stravy na pracoviskách (závodné stravovanie). Aj školské stravovanie je vo vážnej ekonomickej kríze. Keďže zaniklo veľa subjektov spoločného stravovania, nevyhnutne sa začala uplatňovať individuálnosť prípravy stravy v rodine, čím dochádza k rôznorodosti stravy. Ekonomický tlak pôsobí aj v tom smere – viaceré oblasti Slovenska sa začínajú vracat' k tradičnej "jednoduchšej" v minulosti pripravovanej a konzumovanej ľudovej strave. Výrazne sa v rámci osvety na propagácii individualizácie stravy podieľa televízia, rozhlas a najrôznejšie druhy časopisov a novín (Život, Slovenka, Plus 7 dní, Markíza). Zvlášť oceníteľná v tomto smere je aj bohatá ponuka gastronomickej literatúry.

Tým, že došlo k politickému uvoľneniu, v dôsledku čoho sa vytvorili neobmedzené možnosti cestovania do zahraničia, na Slovensku sa postupne etablujú gastronomické zariadenia pripravujúce a ponúkajúce jedlá a nápoje aj iných národných kuchýň, napríklad japonská, čínska, thajská, talianska, francúzska kuchyňa a iné. Treba však otvorene povedať, že nie vždy toto označenie zariadenia verejného stravovania aj ponúka skutočne jedlá a nápoje príslušnej národnej kuchyne. V súčasnosti sa výrazne individualizuje gastronomický profil jednotlivých poskytovateľov verejného stravovania. Súčasťou pripravovaných jedál takýchto zariadení sa stávajú regionálne špeciality či už ide o pripravované jedlá alebo nápoje.

Turizmus nesporne zohráva dôležitú úlohu pri vytváraní národnej, regionálnej alebo lokálnej identity. S dynamicky sa rozvíjajúcim cestovným ruchom je jedlo vnímané ako atrakcia pri návšteve cudzej krajiny – "je videné ako integrálny komponent regionálnych podôb a mentality".⁴⁶ Zároveň takéto jedlo je vnímané ako motivácia pre obohatenie kultúry stravovania turistov. Ukázalo sa, že konzumácia národného jedla je súčasťou moderného spôsobu života. Jedlom možno nahliadnuť do dedičstva lokálnej kultúry, pretože miestna societa sa často ponúka a vníma aj cez kuchyňu a pritom kombinácia regionálnej kuchyne a mentality ľudí v nej žijúcich je prezentovaná v prirodzenej symbióze. Citeľný je tu dialektický vzťah "svoj" a "cudzí". Kým konzum národného jedla symbolizuje na jednej strane uzavretosť pred "cudzími", na strane druhej dáva možnosť a príležitosť "vstúpiť" do inej kultúry.

V dobe počítačov a neustáleho narastania významu internetu v medziludskej komunikácii spoznávanie národných a regionálnych kuchýň sa dokonca deje aj pomocou

⁴⁶ KÖSTLIN, Konrad: Tourism, Ethnic Food and Symbolic Values. In: Food and the Traveller. Migration, Immigration, Tourism and Ethnic Food. (Ed.: Patricia Lysaght.) The Department of Irish Folclore, University College Dublin, Nicosia, Cyprus 1998, s. 109.

praktizovania "virtuálnej etnicity",⁴⁷ čím sa jedlo spoznáva aj bez vycestovania do krajiny jeho pôvodu. Vďaka týmto procesom dochádza k prenášaniam kulinárskych návykov a sme svedkami toho, že prvky jednotlivých národných kuchýň do seba postupne prerastajú. Je to výrazný trend internacionalizácie (globalizácie) na poli stravy a stravovania. Popri tom však zároveň pretrvávajú aj snaha o prezentáciu odlišnosti a rôznorodosti jedál a ich spôsobov konzumácie v rámci národnej či regionálnej kuchyne. Prínosom do stravovacieho systému sú služby a gastronomické ponuky v rámci vidieckeho turizmu a agroturizmu rozbehnuté nielen v rámci Slovenska, ale aj Euroregiónu. Dobrým príkladom môže poslúžiť Európska vínná cesta, ktorej súčasťou sú aj vinohradnícke regióny Slovenska, prezentujúce sa nielen kvalitnými vínami, ale aj inými gastronomickými špecialitami.

Ak by sa mali zhodnotiť vyššie uvedené tri obdobia z hľadiska prípravy a poskytovania stravy, a to či už individuálne hodnotiť každé obdobie alebo v komparácii navzájom, treba povedať nasledovné:

1. Stravovanie na Slovensku vo všetkých 3 obdobiach sa vyznačovalo postupným rozvíjaním sa stravy a stravovania tým, že sa obohacovalo o prípravu potravín či už z domácich zdrojov alebo zo zdrojov importovaných.

2. Pre 1. a 3. hodnotené obdobie môžeme určiť niektoré spoločné črty, ktorými sú individualizácia prípravy stravy a regionálna pestrosť stravy.

3. Pre 3. hodnotené obdobie je typická určitá nivelizácia pokiaľ ide o prípravu stravy, pričom individuálna a regionálna strava sú pripravované príležitostne. Toto obdobie sa zároveň vyznačuje tým, že v rámci sociálnych programov je zabezpečované školské stravovanie a stravovanie pracovníkov.

4. Súčasný trendy stravovania bude potrebné znova doplniť o školské stravovanie a stravovanie pracovníkov na pracoviskách, výraznejšie v súlade s požiadavkami lekárov-gastroológov alternovať rýchle formy stravovania inými, pre zdravie človeka vhodnejšími druhmi stravovania, vzhľadom na meniaci sa charakter práce utlmovať prípravu niektorých energeticky mimoriadne výdatných jedál a tieto konzumovať len výnimočne a príležitostne.

5. V ostatnom čase udalosti, ktoré sa prejavili v oblasti potravín (BSE, dovoz oleja zo Španielska určeného na technologické použitie, ale predaného na stravu) a najmä genetická úprava niektorých druhov potravín nastoľujú vážnu výzvu pre sféru prípravy stravy a stravovanie.

⁴⁷ Tamže, s. 112.

Od folklorismu k folkloru a také o slovenské a české vzájemné vědecké spolupráci

Bohuslav Beneš

Klíčové slová: dejiny folklorizmu, teória folklorizmu, tradícia

Úvahy o vztazích folkloru nebo obecněji projevů tradiční kultury mohou vést také k opačné úvaze: jaká je cesta od folklorismu k folkloru. Hned zpočátku můžeme narazit na představu o tzv. "autentičnosti" folkloru, o kvalitě jeho signifié a zejména signifiant a o cestách jeho autonomně se vyvíjející znakové intencionálnosti; dále musíme říci, jaký folklorní nebo jiný tvar z tradiční kultury máme na mysli, z které doby, z jakého prostředí. Toto všechno nevyjadřuje folklorismus, který je vlastně vždy soudobý, společensky aktuální. Aktuální pro období klasicismu, romantismu, racionalismu, pro období snah o národní seberealizaci, aktuální pro dobový společenský systém.¹ Folklorismus jako společenský a estetický pendant existuje paralelně spolu se slohovým uměním i tradiční lidovou kulturou a provází soudobé historické události nebo je zobrazuje. Nemá ovšem funkci oral history.² Zdá se, že folklorismus označujeme nebo vnímáme jako autorsky neanonymní proces, který probíhá současně v různých společenstvích, variuje se nebo zaniká v rámci obecných ekonomických a politických systémových i nesystémových procesů a který se neposuzuje pouze specifickými estetickými měřítky jednotlivých spotřebitelských společenství, nýbrž obecnými kritérii pro příslušný druh literatury, hudby nebo výtvarného umění či obecnými měřítky komerčního charakteru.³

Když z tohoto zorného uhlu srovnáme folklorismus s folklorem (jak jej obecně chápeme), můžeme konstatovat, že folklor je primární záležitostí nevelkého tradičního tvůrčího a hlavně vnímatelského a nositelského prostředí, kterému slouží, v němž žije, t. j. vzniká, variuje se, nachází adekvátní pozitivní nebo negativní zpětnou vazbu nebo zaniká, a to v rámci myšlenkově relativně stereotypních etických a estetických představ, které vznikly nebo byly přijaty postupem doby.⁴ Protože ani folklorní tvoření se nemůže vymkat z obecnějších exogenních vlivů, není ani jeho charakter – zvláště dnes na přelome tisíciletí – tak vyhraněný, abychom jím mohli odpovědně zpětně poměřovat folklorismus. Jestliže je pro nás tradičním folklorem např. to, co zakonzervoval Sušil, Kolár, Bartoš nebo Bartók a po nich nebo s nimi další, pak se vracíme do minulosti vědecké i společenské,

¹ Nejdůležitější historické poznatky zachycuje VOIGT, V.: Vom Neofolklorismus in der Kunst. Acta ethnographica Ac. Sc. Hungaricae 1970 19, 401–423 s bohatou bibliografií. Srov. dále BOŠKOVIČ-STULLI, Maja: O folklorizmu. Zbornik za narodni život i običaje, 1971, 45, 165–186; BENEŠ, B.: Folklorizam u Čehoslovačkej. Aktualno stanje i problemi. Narodna umjetnost, 1982, 19, 126–138; KOWALSKI, Piotr: Współczesny folklor i folklorystyka, Wrocław, 1990, 30–35 pass.; BAUSINGER, H.: Volkskunde. Tübingen 1999, zvl. 159–2909.

² BENEŠ, B.: Oral history a lidová tradice. Etnologické rozpravy 1/1996, 14–23.

³ BOGATYREV, P.: Souvislosti tvorby. Cesty k struktuře lidové kultury a divadla. Praha 1971, zvl. 94–97; 165–166 et pass.

⁴ LEŠČÁK, M. – SIROVÁTKA, O.: Folklor a folkloristika. Bratislava 1983, zvl. 10–32 (folklor) a 252–259 (folklorizmus).

dávno i nedávno minulé.⁵ Jestliže jsou však pro nás tradičním folklorem současné zápisy pořízené moderními prostředky a odpovídající moderním etnologickým představám, vidíme často na první poslech nebo pohled věcně (obsahové), esteticky, funkčně a hlavně konotačně (= kontextově) podmíněný posun (nebo ústup nebo redukci), a to v pojetí, rozsahu i kvalitě repertoáru tradičního lidového estetického projevu.

Co však zřetelně přetrvává jako stabilní složka, přesahují z tradice do folklorismu, je patrné princip seberealizace a emocionálnost. Seberealizace autorská a současně vnímatelská a emocionálnost až nostalgie nositelská. V tradici je s nimi spojena řada funkcí, z nich nejčastěji funkce lokální či regionální reprezentace, funkce apelativní, celebrativní, integrační, často neuvědomělá funkce etická, dále zábavná či jen kontaktní, abychom se zmínili jen o těch nejnápadnějších. V oblasti jejich výskytu pak můžeme analyzovat strukturní paralely folklorismu s folklorem a současně i příslušné diference.⁶

Jednak z funkcí folklorismu, kterou nenajdeme ve folkloru, je funkce programově záchovná. Soubory, které obvykle zkoumáme z hlediska folklorismu, se však stávají stále více vlastními (a často jedinými) nositeli tradice včetně udržování svátečních krojů. Nicméně i zmíněný princip seberealizace není věčný, ubývá zájemců i finančních možností pořád např. jízdu králů nebo jiné nákladnější občůzky a výstupy a tak se členové souboru věnují tradici často ze stereotypu nebo z nostalgie,⁷ “protože to tak dělali jejich dědové...” Je to jen nostalgie? Nebo jindy naopak komerce? Nebo se scházejí stejně jako divadelní ochotníci pro potěšení ze společné, i když náročné kulturní práce? Nebo jde spíše o individuální seberealizaci ve městě nebo na vesnici? Asi je možné všechno, jde snad spíše o vystižení tendence nebo hierarchizace. Nebo se “vyzařování” tradice zase stává módní (alespoň někde), protože jde o něco jiného než disko, povídání na internetu nebo v mobilu?⁸

Cesta od folklorismu k folkloru obsahuje také dosud málo řečený problém dějin folklorismu.⁹ Je to patrně něco podobného jako dějiny folklóru, které jsou většinou chápány jako dějiny žánrů a jen zřídka najdeme pokusy vylíčit i historii posunu funkcí žánrů v souvislosti s proměnou nositelské společnosti nebo s posunem jejich estetických a jiných názorů. Vzniká několik otázek:

- mají se sledovat dějiny folklorismu v rámci vývoje společnosti a jejích ideologických tendencí – pak by to byla spolupráce etnologa, sociologa, antropologa a historika;
- nebo v rámci dějin kultury a umění daného etnika nebo jeho částí, t. j. v rámci dějin literatury, hudby, výtvarného umění nebo v rámci vývoje módních kulturních trendů;
- v rámci vývoje vědeckých teorií pozitivismu, historismu, formalismu, funkcionalismu, strukturalismu, sémiotiky, informatiky či marxismu, nebo v rámci teorie ekonomiky, turismu, trávení volného času;
- nebo se mají dějiny folklorismu sledovat v rámci vztahů folklorismus-folklor-lidová kultura -estetická tradice a jejich přetváření, využití a proměny jejich funkčnosti (to by asi nejvíce odpovídalo úvodní úvaze o cestě folklorismu k folkloru), nebo se mají dějiny

⁵ GUSEV, V. J.: Folklor v sisteme sovremennoj kultury slavjanskich narodov. In: Istorija, kultura, etnografija i folklor slavjanskich narodov. VIII. mežd. sjezd slavistov. Zagreb-Ljubljana, sentjabr 1978 g. Moskva 1978, 283–298, obsáhla bibl. (s. 296–298).

⁶ LEŠČÁK, M. – PRANDA, A.: Premeny ľudových tradícií v súčasnosti. 1. Československo. Bratislava 1977.

⁷ TVRDOŇ, M.: Jízda králů? Nejsou stárci. Mladá fronta DNES 28.4.2001 (vla): Hradišťan si vyhledal inspiraci v Jižní Africe. Mladá fronta DNES 2.4.2001.

⁸ WIENKER-PIEPHO, S.: Das Handy – oder: vom erzählerischen Umgang mit dem Mobiltelefon. In: Folklore in 2000. Voces americanorum Gauhelmo Voigt sexagenaric. Budapest 2000, 448–469 (bibl. 1963–1998, s. 467–469).

⁹ BENEŠ, B.: Úloha lidové slovesnosti v kultuře socialistického Československa. Sborník prací FF Brněnské univerzity F 19–20, 19750–1976, 91–114.

folklorismu sledovat souběžně s vývojem vztahů centrum-region-periferie, aby se tak mohl konkrétně zachycovat celoplošný, velmi široký okruh působnosti folklorismu a jeho výchozí regionální prameny, pokus existují?¹⁰

Jako projev masové kultury občas různě prezentovaný hromadnými sdělovacími prostředky přesahuje folklorismus na základě již zmíněného principu seberealizace do povídání na internetu nebo do "esemesek", kde se vytvářejí nové vypravěčské příležitosti vysloveně módního charakteru. Vztah k tradici? Ano, třeba ta chuť vyprávět, být vtipný, předvádět se; tady už ovšem přecházíme od folkloristiky k folklorní antropologii.¹¹ Řízenost této činnosti, příznačná pro folklorismus, je zde dána možnostmi technického prostředku. Vzniknou i nové obyčeje či zvyky? Třeba v představování, oslovení, komentářích? Nebo vzniká nový "komunikační systém"? Se svou snahou o stylizovanost, o smlouvenou formu sdělování, jejíž pravidla nejsou písemně fixována, leč většinou uživatelů známe ústním nebo právě "esemeskovým" podáním, se tento specifický folklorismus blíží formálně k nějaké informační tradici.¹² Jde jen o formální podobu? Namyslím; snad jde spíše zase o projevy snahy o seberealizaci, k nimž v tomto případě navíc přistupují projevy jak funkce diferenciativní "nás vůči jiným", tak také integrační "známe se a rozumíme si". Jsme patrně zase na začátku něčeho nového, podobně jako jsme od začátku šedesátých let zápasili s tzv. socialistickou obřadovostí, politickými slavnostmi a novým třídním výkladem starých pravd. Dnes však na rozdíl od tehdejších dob nikdo direktivně neurčuje hierarchii jevů, jejich funkcí a jejich formových úžů. Nepřipomíná to – zatím vzdáleně – zárodečnou estetickou intencionálnost a samovolný pohyb samotného folkloru? O nějakém specifickém typu folklorismu je zde snad prozatím zbytečně podrobně mluvit...

Jednou z rozsáhlých oblastí spolupráce slovenských a českých etnologů a folkloristů je kromě jiného studium teorie a praxe folklorismu. Můžeme je rozdělit zhruba do tří velkých skupin a označit je jako hledání a aplikaci teoretických východisek a jejich uvádění do praxe ve druhé polovině dvacátého století, dále jako spolupráci v teoretické a programové přípravě folklorních slavností zejména ve Východné a ve Strážnici, k čemuž patřilo i posuzování výkonů souborů a způsobů přetváření výstupů pro pódium, a konečně to byla příprava společných publikací a sborníků a spolupráce v časopise Folklorismus společně s Vilmošem Voigtem z Budapešti.¹³

Jako teoretická východiska, přesahující z meziválečného do poválečného období po r. 1945, lze uvést komparatistiku v nejširších souvislostech. Studium často velmi detailních jevů (rytmus a rým verše, specifické problémy balad, mytologie a obyčeje...) ukázalo období a rozdíly např. v moravském a slovenském folkloru, což se sekundárně projevilo např. při výběru repertoáru souborů vystupujících na slavnostech po obou stranách moravsko-slovenské hranice (Kopanice, Hornácko). Dalším teoretickým východiskem byl funkční strukturalismus, známý vlastně již od poloviny třicátých let. V praxi folklorismu se strukturalismus a později sémiotika projeví v prohloubeném pohledu na funkce folkloru

¹⁰ BAUSINGER, H.: Region-Kultur-EG. Österreichische Zeitschrift für Volkskunde, Bd. XLVIII/97, 1994, 113–140.

¹¹ /sto/: Internet, internete, který vtip je na světě nejlepší. Mladá fronta DNES 8.9.2001. (ČTK, me): Taliban zakázal internet. Mladá fronta DNES 27.8.2001. Brázda, Jiří 2001: Internet pro muže: jak hledat a najít. Praha.

¹² Přetiskování vtipů z internetu se tiše vplížilo do denního tisku především jako obveselující složka. Svým způsobem jde o odraz odrazu odrazu, t. j. skutečnost: 1. ústní existence, 2. internet, 3. tisková existence.

¹³ Folklorismus bulletin 1979 a 1980. Budapest-Bratislava. Srov. dále: LEŠČÁK, M. – ŠVEHLÁK, S. (red.): Folklor a scéna. Bratislava 1976: Bibl. 1945–1973, s. 242–261; ŠVEHLÁK, S. (red.): Folklor a umenie dneška. Bratislava 1980. Bibl. 1945–1978, s. 283–303 + LEŠČÁK, M. (Red.): Folklor a festivaly. Bratislava 1985. Bibl. 1979–1984, s. 145–154. Jednoznačné stanovisko zastával v diskusi s Bratislavou a Brnem STROBACH, H.: Folklore – Folklorepflege – Folklorismus. Tendenzen, Probleme und Fragen. Jahrbuch für Volkskunde und Kulturgeschichte. Berlin 1982, 9–52, bohatá bibl. K tomu později jsem zpracoval naše stanovisko: Některé aspekty československého folklorismu. Český lid 1985, 72, 11–18.

a při estetické analýze jeho úprav pro scénu.¹⁴ Koncem devadesátých let se obě strany věnují vybraným otázkám národní integrace v lidové tradiční kultuře a zde bychom mohli zaznamenat vliv antropologicky orientované etnologie, na jejímž rozvoji se podílejí i pražští i bratislavští kolegové.¹⁵ Teoretická východiska byla většinou chápána shodně nebo obdobně a nevyskytovaly se závažné teoretické spory, i když např. v otázce historického hodnocení tradice se projevovala různost názorů.¹⁶ Otázky se řeší na společných vědeckých konferencích často v širším mezinárodním kontextu, jako byla např. strážnická symposia, monotematické konference ve Smolenicích a dalších slovenských a českých konferenčních centrech. Zdá se, že etnologie je jedním z mála vědních odvětví, kde se i po 1. lednu 1992 zcela samozřejmě pokračuje teď už v mezistátní spolupráci.

To se týká i druhé velké oblasti, přípravy a autorské nebo hodnotitelské účasti při organizování folklorních festivalů. Posuzování činnosti souborů a jejich repertoáru se týká reprodukce tradičních estetických postupů a prostředků, reprodukce a interpretace programových tematických celků, uplatňování mezižánrových kombinací, výstupů jdoucích napříč nositelským prostředím a nových autorských skladeb, dodržujících i opouštějících rovinu folkloru.¹⁷ Právě v této spolupráci se projeví různé pohledy, kdy občas na české straně existovala představa, že slovenští kolegové mají blíže k folkloru a že slovenský folklorismus je s ním spojen těsněji než ve folklorně inertnějším českém (ne už tak v moravském) prostředí. Současně s tím dávala řada předních slovenských souborů přednost proklamativně pojatým rytmickým stylizacím stylu "folklorní spartakiády". Ať již šlo o jiné než československé vlivy nebo o vlastní pojetí, setkávaly se tyto projevy s aktivním pochopením horečně aplaudujícího publika.

Mimochodem – "zpětné vazbě" divák-posluchač versus účinkující se věnovala nedostatečná pozornost. Sociologický výzkum ukázal sice ve Strážnici některé pozitivní rysy návštěvnického zájmu, třeba "ráda si zazpívám s muzikou, kterému programová rada vycházela vstříc, ale to nebyla zvláštnost jen ve Strážnici. Průzkum přinesl jednoduché odpovědi, ale neodpověděl na otázky o příčině masového zájmu všech generací o festival, o vztahu lokálních a regionálních příznivců k jistým typům programů, zájmu o programové záměry. Vztah se ukázal jako normální návštěvnická reakce na poutavou podívanou, která se kupodivu neomrzela ani po r. 1990, kdy navíc soubory musely čelit jedné z pražských představ o "kolaboraci s režimem", což – pokud vím – ve slovenském prostředí nevzniklo.

Třetí oblastí spolupráce je publikační činnost. Nejde jen o sborníky ze seminářů a konferencí, jde i o průběžné studie ve Slovenském národopisu (dnes Dagmar Klímová) a dalších orgánech. Folklorismus se však na přelomu tisíciletí jaksi nestává zájmem české folkloristiky soudě podle výsledku včas a předem dobře připraveného mezinárodního symposia 1999 v Banské Bystrici, kterého se z více než čtyřiceti referentů zúčastnili z Česka jen tři. Přitom i problematika folklorismu i názory na něj se neustále postupně mění, proces nabývá různých dominant – jenže ty v české etnologii nacházejí jen sporadický ohlas.¹⁸

¹⁴ BOGATYREV, P.: Puppentheater im Münster. Zeitschrift für Volkskunde 94, 1998/I, 1–5. K německému překladu stati, uveřejněné ve výboru P.B. Souvislosti tvorby (pozn. č. 3), kterou jsme s autorem výboru dlouho hledali (srov. tam. s. 60–63), je zde doplněna novými poznatky, srov. EHLERS, K.-H.: Petr Bogatyrev in Münster, Funktional-strukturelle Ethnographie und deutsche Volkskunde in Kontakt. Zeitschrift für Volkskunde 1998, 94, 7–24. Uvádím zde jako jeden z příkladů k potenciálnímu výkladu funkčního strukturalismu.

¹⁵ SALZMANN, Z.: Jazyk, kultura a společnost. Praha 1997, zvl. kap. 10. Ústní slovesnost a umění mluveného slova, 158–171.

¹⁶ FROLEC, V.: Tradice o lidové kultuře a tradice lidové kultury. Slovenský národopis 34, 1–2, 84–90. Celé dvojčíslo je věnováno českým a slovenským otázkám tradice. Srov. též HORVÁTHOVÁ, E.: K teoretickým aspektom problematiky tradície. Národopisné informácie 1981, 4, + –22. Číslo je věnováno pojetí tradice v čs. etnografii. Obdobně je také zaměřeno dvojčíslo Slovenského národopisu 33/1985, 2–3.

¹⁷ Bibliografie je uvedena v poznámce č. 13.

¹⁸ KYSEL, V. (ed.): Folklorizmus na prelome storočí. Bratislava 2000.

Na závěr bych dodal, že uvedené poznatky zdaleka nejsou vyčerpávající, že jsem se dotkl jen některých dominant a že vzájemná spolupráce má četné další možnosti rozšíření a prohloubení nejen v oblasti tak kontroverzního folklorismu.¹⁹

¹⁹ Výsledky prvního období diskusí o folklorismu shrnují přehledně poznatky, uvedené v příspěvku *Folklorismus in Europa. Eine Umfrage. Zeitschrift für Volkskunde* 65/+969, 1–55. Zahraniční prameny uvádím proto, aby se poukázalo na mezinárodní souvislosti našich diskusí o folklorismu, což plyne nejen z příslušných studií, ale také z bibliografií, které autoři hojně uvádějí.

Spoločenský život profesijnej skupiny v urbánnom prostredí (na príklade železničiarov vo Zvolene v období prvej polovice 20. storočia)

Katarína Košťalová

Kľúčové slová: urbánna etnológia, spoločenský život, spoločenské organizácie železničiarov, šport, železničiar

Na vytváraní celkového charakteru mesta sa podieľali obyvatelia mesta svojou etnickou, konfesionálnou a samozrejme profesijnou rôznorodosťou. Určovali mu jeho "pečať" a osobitné znaky, ktorými sa odlišovalo od ostatných.

Významným fenoménom vplyvujúcim na profil a celkovú atmosféru mesta bolo profesijné zloženie jeho obyvateľov. Od zamestnaneckej skladby obyvateľstva sa odvíjala sociálna štruktúra i kultúrne prostredie. Každá zamestnanecká skupina je nositeľom svojskej, špecifickej kultúry, ktorou obohacuje nielen svojich členov, ale aj iné formálne či neformálne skupiny a samotné mesto.

Vo svojom príspevku sa prostredníctvom socio-profesijnej skupiny železničiarov vo Zvolene zameriavam na spoločenský život profesijnej skupiny v urbánnom prostredí v období prvej polovice 20. storočia. Vychádzam zo štúdia archívnych materiálov, dobovej tlače, memoárovej literatúry a z priamych hĺbkových rozhovorov s informátormi.

Budovanie Uhorskej severnej železnice Salgótarján – Lučenec – Zvolen – Kremnica – Vrútky malo pre Zvolen osobitný význam.⁴⁸ S výstavbou a rozvojom železníc bolo potrebné vybudovať príslušné zariadenia slúžiace na zabezpečenie nerušenej prevádzky a vytvoriť dostatočný počet kvalifikovaných pracovníkov. V období Československej republiky sa železničná sieť dopĺňa výstavbou nových železničných tratí a mesto Zvolen sa stáva dôležitým dopravným uzlom. V sledovanom období Zvolen patril k malým mestám. V roku 1921 mal 8 917 obyvateľov, pri sčítaní v roku 1930 mal 11 214 a v roku 1938 12 006 obyvateľov (Zvolen 1993).

Kolorit mesta, jeho každodenný i sviatočný život a kultúru vo veľkej miere spoluvytvárali práve železničiari. V sledovanom období tvorili železničiari vo Zvolene výraznú, vnútorne heterogénnu sociálnu skupinu. Vychádzajúc z ich postavenia sa "kastovali" a každý si bol vedomý toho, aký sociálny status mu prináleží, kam patrí. Pracovné povinnosti im pomáhali spoznávať iné mestá, ľudí, boli nositeľmi nových tendencií, kultúrnych vzorov a tolerancie. Ich sociálne postavenie im dovoľovalo "vybrať si z ponúkaného".

Železničiari netvorili uzavretú skupinu, ale aktívne sa zúčastňovali na kolobehu života mesta. Na základe interakcie ovplyvňovali iných a boli ovplyvňovaní. Kontakt s ostatným mestským obyvateľstvom bol priateľský, tolerantný, vzájomne sa rešpektujúci a obohacujúci. Profesijná skupina železničiarov mala dôležitý vplyv na celé urbánne spoločenstvo. Významnou mierou prispievali k rozvoju mesta, a to nielen po stránke ekonomickej, ale aj kultúrnej a spoločenskej. Boli organizátormi mnohých spoločenských podujatí a aktívne sa zúčastňovali aj slávností organizovaných mestom alebo inými politickými či záujmovými združeniami.

⁴⁸ Železničná trať bola odovzdaná do prevádzky 18. júla 1872.

V prvej polovici 20. storočia boli miestami spoločenského života v meste pohostinské zariadenia, reštaurácie, kaviarne, hotely, vinárne i pivárne. Navštevovali sa každodenne v bežný i sviatočný deň. Plnili funkciu spoločenských priestorov. Návštevníci sem prichádzali s cieľom relaxovať, zabaviť sa, posedieť si s priateľmi, podozvedieť sa novinky zo života mesta, „ošacovať“ známych, rozobrať kultúrne, politické i športové informácie (Altman 1995).

Vychádzajúc zo satirických a humoristických čít písaných Jozefom Hoblom do Hronských novín v rokoch 1923–1925 môžem konštatovať, že pohostinských zariadení bolo vo Zvolene dostatočné množstvo. „Riešenie otázky stavu vodovodu nie je pálčivou otázkou, lebo vo Zvolene jesto toľko krčiem, že je obyvateľstvo naskrze nie utisnuté na pitnú vodu. Názvy týchto krčiem (skromne podotýkam, že ich poznám len z povestí), dávajú Zvolenu ráz svetového mesta. Tak ku príkladu: ‚Hviezda‘, ‚Pigľajz‘, ‚Port Artur‘, ‚Činga‘, ‚Posledný groš‘, ‚Amerika‘ atď. atď.“ (Hobl 1926:14).

Podľa A. Bitušikovej na obľúbenosť i početnú návštevnosť jednotlivých pohostinských zariadení vplývalo najmä dlhodobé vlastníctvo podniku jedným majiteľom, ktorého návštevníci dobre poznali a on dobre poznal svojich zákazníkov, ktorých mal v úcte. Podľa výberu podniku sa prejavovala sociálna a zamestnanecká rozvrstvenosť mestského obyvateľstva, „t. j. – ľudia z rovnakého sveta. Stabilita a homogenita zákazníkov vytvárala z pohostinských zariadení miesta, ktoré neboli len konzumnými spoločenstvami, ale aj spoločenskými priestormi so širším sociálno-psychologickým dosahom, umožňujúcim rozvíjanie osobných, priateľských aj pracovných kontaktov a vzťahov“ (Bitušiková 1996:10).

Rôznorodé pohostinstvá, reštaurácie, z ktorých každé malo svoju klientelu, boli odrazom sociálnej diferenciácie mesta a ľudí v ňom žijúcich. Samozrejme aj železničiar si vyberali a navštevovali jednotlivé podniky na základe svojho sociálneho postavenia. Inde chodievali železničiarom úradníci, „iné pivo“ si vypili traťoví robotníci.

Na najlepšej, najreprezentatívnejšej úrovni bola vo Zvolene kaviareň, divadelná sieň a reštaurácia Grand hotela. Nachádzali sa tu kartárske i šachové stoly, podávalo sa výborné víno, káva, zákusky. Obsluha bola úslužná. Každý večer hrávala v kaviarni na počúvanie i do tanca cigánska kapela.

„Do Grandu chodili aj z dielni, ale len veľkí funkcionári. Karty tam mastili“ (L. K. 1935).

„Keď sme išli z práce, išli sme si sadnúť do domova. Keď sme boli na námestí, tak sme išli do Grandu“ (J. A. 1915).

„Grand bol fajnový podnik. Tam nešiel len tak na pivo. To bolo fajnové“ (K. G. 1903).

Železničiar navštevovali aj reštauráciu Centrál, ktorá sa nachádzala v blízkosti stanice.

„Vtedy, keď sme sa stretli taká rovnaká vrstva kamaráti a išli sme zo služby, zastavili sme sa v reštaurácii. V krčme nie. Šli sme buď do nášho Rušňovodičského domova, alebo do reštaurácie. Chodievali sme napríklad tam, oproti stanici. Lupták bol majiteľ. To sme sa tam všetci dobre poznali“ (J. G. 1911).

Spomienka na hotel Centrál uvedená v memoároch Dušana Krausa: *„Hostinec Centrál zostal z bývalej reštaurácie hotela ako jediný svedok zašlej slávy, s tým istým menom, no nič nenasvedčovalo, že sa tu kedysi stretávala elita mesta, kde som aj ja sedával so starým ocom. Pravdaže vtedy okolo nás pobehávali čašníci v tmavých oblekoch, s motýlikom pod hrdlom, úctiví, pozorní. Na požiadanie doniesli hosťom aj noviny“* (Kraus 1995:102).

Nižší železničný personál chodieval do staničnej krčmy, Robotníckeho domu, Vikisáľach, do reštaurácie Pod lipou.

Každý vedel, ktorý podnik si môže či nemôže dovoliť navštíviť, aká klientela sa spája s tým-ktorým zariadením a aké oblečenie si návšteva určitého podniku vyžaduje, o čom svedčia aj niektoré výpovede informátorov:

“Inteligencia chodila do Grandu, remeselníci do Robotníckeho domu. Ovšem rušňovodič bol vítaný všade, pretože mal peňazí. Nech je ako chce” (P. M. 1912).

“Ja som mohol chodievať, kde sa mi zachcelo. Na víno, na pivko. Všade som mal známych. Ale taký traťový robotník, ten by do Grandu nebol šiel. To už nie” (R. G. 1919).

K neodmysliteľným spoločenským udalostiam patrili bály, plesy, zábavy, majálesy, juniálesy, ktoré boli taktiež odrazom sociálnej i profesijnej skladby a diferenciácie obyvateľstva. Ich organizátormi boli rôzne zamestnanecké profesijné skupiny, spolky, stavovské i záujmové organizácie.

Najviac zábav a plesov sa uskutočnilo na Silvestra a počas fašiangového obdobia. Nemenej obľúbenými boli aj nedeľné tanečné odpolednia pre vyššiu spoločnosť, ktorých miestom konania bol najmä Grand a kúpeľné mestečko Sliač. Majálesy a juniálesy sa zvykli konať na “fabrike” – Unionke, na Červenom medokýši,⁴⁹ na Strážach a na Neresnici. Tancovačky bývali aj v Robotníckom dome i v kaviarni Pod lipou, kde sa tancovalo vonku.

Železničiarri boli organizátormi mnohých tanečných príležitostí.⁵⁰ Najčastejšie ich organizovali na Borovej hore,⁵¹ v Remeselníckom dome⁵² a v Rušňovodičskom domove. Zúčastňovali sa aj zábav organizovaných inými profesijnými a záujmovými skupinami.

“Chodievalo sa tancovať na Stráž, tam hrala aj naša dychovka. Tam bolo pódium postavené. A veľa sa chodievalo na Borovú horu. To malo veľkú tradíciu” (P. M. 1912).

“Na Borovej hore každý rok robili železničiarri zábavy. Bývali tak na jar, v lete, keď už bolo teplejšie. Tam bolo takzvané koleso a tam sa normálne tancovalo. Aj kapela, aj dychovka hrali. Tam bolo vždy hrúza ľudí aj nie železničiarri. Tam bola reštaurácia, dalo sa všetko kúpiť, ale aj stánky boli, čo kadečo predávali. Z mesta sme pešo prišli. Ved’ to bola pekná prechádzka” (A. G. 1922).

K životnému štýlu patrilo vedieť dobre tancovať, pekne sa obliecť a viesť spoločenskú konverzáciu. Znalosť základných tanečných krokov a tancov patrila k základnému spoločenskému správaniu sa.

“Tu bol jeden tanečný učiteľ vo Zvolene, čo ma prišiel ko mne do bytu učiť tancovať. Stálo ma to 250 korún. Lebo ja som chodil do služby a nemohol som chodiť do tanečnej školy, tak prišiel on ko mne” (J. H. 1922).

“To hádam ani nebol u nás taký v robote, to si nepamätám, čo by nevedel tancovať. Kto nevedel, mohol byť akurát nešťastný. Na zábavách sa snažil zašit’ a mať inú funkciu. Tancovať tango, valčík, foxtrot, to patrilo k základnému bontónu” (J. A. 1915).

“Ja tancovať vám poviem som veľmi nevedel. A sa priznám, bolo to zlé. Ešte som mal to šťastie, že som na zábavách hrával” (K. G. 1903).

Rozšírené boli “kartárske partie” so stálymi hráčmi a miestom stretávania sa. Karty hrávalo veľmi veľa železničiarov, nezávisle na ich postavení. Stretnutie hráčov predstavovalo spoločenskú udalosť a zároveň bolo aj odrazom ich sociálneho postavenia. Kartové stoly mali železniční úradníci v Grande, robotníci hrávali mariáš Pod lipou alebo

⁴⁹ Juraj Bánik, autor prvej monografie Zvolena o Červenom medokýši píše: “Najvýbornejší je takzvaný ‘Červený mädokýš’ na ľavej strane Slatiny – Hrona pod Pustým hradom pri samom Hrone v brehu. Má v sebe mnoho uhlíku a železných čiastok, preto tam na mieste (v čase majálesov) s vínom miešaný a tam pitý snadno človeka výborne rozveselí – no i snadno posadí, ale mačacina v pár okamihoch vyšumie...” (Bánik 1891:81).

⁵⁰ Dobová tlač dokumentuje, že železničiarri boli organizátormi tanečných zábav už v období Rakúsko-Uhorska: “Zábava železničiarov vo Zvolene vypadala veľmi dobre. Návšteva bola valná, cítil sa na zábave každý veľmi dobre a veselo!” (Zvolenské noviny, 25. 3. 1905, s. 8).

⁵¹ Borová hora leží na vyvýšenom pahorku smerom na Sliač. Nachádzalo sa tam jazierko s liečivou vodou, kúpeľný dom. Pre svoju polohu a krásny výhľad bola Borová hora obľúbeným vychádzkovým miestom Zvolenčanov.

⁵² “Zvolenský strojuvodičský sbor usporiada v utorok dňa 1. februára 1927 v Remeselníckom dome ples pod protektorátom p. radcu Ing. Ludovíta Machalu” (Pluh, 21. 2. 1927, s. 3).

v hostinci Nový svet. Pri kartách sa stretávali aj s hráčmi rôznych iných profesijných či záujmových skupín. Ich spojovacím elementom bolo sociálne postavenie, príležitosť stretnúť sa, pozhovárať a zahrať si. Kartárskych hráčov bolo možné vidieť skoro v každom podniku.⁵³

Železničiarri vo Zvolene výraznou mierou prispievali k rozvoju mesta, a to nielen po stránke ekonomickej, ale aj kultúrnej a spoločenskej. Aktívne sa zúčastňovali aj slávnosti organizovaných mestom alebo inými politickými či záujmovými združeniami. Išlo napríklad o oslavy vzniku Československej republiky, 1. mája, Dňa matiek, Stromkových slávností, športových podujatí a podobne. Nie každej slávnosti sa zúčastňovali všetci zamestnanci. Svojou účasťou, alebo naopak ignoráciou podujatia dávali najavo svoj postoj k určitým politickým či spoločenským udalostiam.

Významnú úlohu v každodennom i sviatočnom živote Zvolenčanov zohrávali aj rôzne dobročinné spolky. Samotní železničiarri ich mali niekoľko a svojou činnosťou sa prezentovali nielen pri oslavách vlastných spolkových jubileí a stavovských slávností, ale aj pri rôznych iných štátnych, politických, kultúrnych i spoločenských príležitostiach a oslavách v meste.

Činnosť jednotlivých spolkov bola rozmanitá. Zahrňovala schôdze, odborné i osvetové prednášky, kultúrne večery, divadelné predstavenia, hudobné koncerty, plesy, zábavy, dobročinné aktivity a podobne.

K rozvíjaniu bohatej hudobnej tradície vo Zvolene výraznou mierou v medzivojnovom období prispel Hudobný spolok železničných zamestnancov, ktorý nadviazal na tradíciu dychovej hudby továrne Union. Spolok bol založený v roku 1926. Okrem hudobných aktivít sa venoval aj populárno-zábavnej, výchovno-vzdelávacej i charitatívnej činnosti.

V stanovách spolku, ktoré boli prijaté v roku 1927, bola podmienka, že v prípade rozpadnutia sa spolku celý jeho majetok pripadne Zahradníkovmu fondu sociálnej starostlivosti Čs. štátnych dráh.

“Cieľom tohto spolku bolo udržiavať a podporovať dychovú hudbu, pestovať vzájomnosť a starať sa o zdokonalenie odborného vzdelania tak medzi členmi kapely, ako i medzi ostatnými členmi spolku poriadanim prednášok, poučných i zábavných, odborných schôdzok členských” (Zvolen 1993:228).

K povinnostiam Hudobného spolku železničných zamestnancov patrilo zabezpečiť hudobný doprovod pri pohreboch členov spolku, alebo poskytnúť pozostalým, ktorí si nepriali hudobný doprovod, peňažnú podporu čiastkou rovnajúcou sa nákladom hudobného doprovodu (Ročenka štátnych a súkromných drah... 1934–1935).

Prvým predsedom spolku bol Ing. L. Machala a kapelníkom Hynek Homolka. V tomto období z približne 30 členného obsadenia bolo 20 hudobníkov českej národnosti. Vo svojom repertoári mali najmä tanečné, slávnostné i smútočné skladby. Jeho muzikanti hrávali aj v iných kapelách, v iných mestách, čo tiež ovplyvnilo repertoár hudobného spolku.

“...a potom som bol do Zvolena stiahnutý ako kultúrny pracovník. V roku 1926 bol vo Zvolene Sokolský zlet. Tam, kde sú teraz internáty, za starým gymnáziom až po cintorín. Ja som hral na basovú trúbku v železničiarскеj kapele vo Vrútkach. A vo Zvolene potrebovali basovú trúbku. Tak ma tam nechali. Prednosta prišiel, že ostávam tu vo Zvolene. Ale ak mám dlžobu vo Vrútkach, musím si to splatiť. Na druhý deň som mal ísť na lekársku prehliadku a o tretej na skúšku. Zahral som im dve overtúry a bolo... Boli sme humorná partia. Aj v robote si nás vážili. To preto, že sme koncertovali i kade-tade.

⁵³ “...že sa tu vyvinulo v kaviarenských a iných miestnostiach kartárstvo, čo neslúži ku cti rodinných krbov” (Stredoslovenské noviny, 8. 1. 1937, s. 3).

Nebolo vtedy tak najhoršie. Teraz sa mi to nepáči. Vtedy sa viac humoru pestovalo. V kapele bolo veľa Čechov a oni boli dobrí na figle” (K. G. 1903).

Členovia spolku boli povinní zúčastniť sa a hrať zdarma na všetkých štátnych oslavách. Okrem nich hudobný spolok hrával a koncertoval na železničiarских zábavách a rôznych iných podujatiach organizovaných mestom. Čistý zisk zo zábav a divadiel odovzdával dobročinným, sociálnym fondom železničných zamestnancov.

O aktivitách, ktoré spolok vykonával v meste a pre mesto, sa v dobovej tlači nachádza veľa pozitívnych reakcií, hodnotení a správ.

“Pribeh stromkovej slávnosti vo Zvolene. Sraz účastníkov stromkovej slávnosti bol na námestí pred rímsko-katolíckym kostolom, odkiaľ sa pohol sprievod žiactva aj dospelých za doprovodu hudby zriadencov ČSD vo Zvolene...” (Stredoslovenské noviny, 1. 5. 1936, s. 2).

“Oslavy 28. a 30. októbra vo Zvolene boli i tohto roku veľmi dôstojné. Obecenstvo si v plnej miere uvedomovalo veľký význam týchto historických dní. Program slávností bol veľmi bohatý a skutočne pietny. Dňa 27. o 16.00 hod. bol hudobný koncert železničiarской hudby”

(Stredoslovenské noviny, 5. 11. 1937, s. 2).

Už od roku 1903 aktívne pracoval aj 17-členný Zvolenský strojvodičský zbor. Jeho členmi boli rušňovodiči, ktorí sa spoločne zúčastňovali koncertov, divadelných a filmových predstavení, besied a iných kultúrnych podujatí. Členovia zboru aktívne nacvičovali divadelné hry a boli organizátormi spoločenských zábav a plesov.

“*Divadlá sme hrávali. Jaj, veď to boli predstavenia. Cvičili sme v Rušňovodičskom domove. Kulisy sa v dielňach spravili. Voláčo v dielni, voláčo tam, voláčo tam. Veď čo bol vo Zvolene taký známy divadelný spolok Detvan Ing. Stradtrucker réžiu robil. Aj to boli železničari...*” (J. G. 1911).

Podobne ako už spomínané spolky, aj tento mal i sociálny program. Povinnosťou členov bolo zúčastňovať sa na pohrebe zosnulého člena zboru. Organizovať finančné zbierky pozostalým i pomoc rodinám pri nepredvídaných udalostiach.

V roku 1907 bol založený Zvolenský železničiarски potravínový spolok. Jeho členovia mali na základe členského preukazu nárok nakupovať v železničiarской predajni lacnejšie potraviny. Ich členský podiel v roku 1928 činil 200 Kč. Spolok nebol len pasívnym združením, ale vykonával aj kultúrnu a osvetovú činnosť, ktorá bola zameraná najmä na oblasť racionálnej výživy a stravovania.

Spolok železničných kuričov, ktorý vznikol v roku 1921, mal 130 členov. Spolok sa staral o zlepšenie pracovných podmienok kuričov lokomotív, o ich penzijné a zdravotné zabezpečenie. Pre kuričov vo Zvolene organizoval rôzne odborné i osvetové vzdelávacie podujatia.

Vybudovaním železničného uzla vo Zvolene sa pre obyvateľov mesta vytvorili nielen nové pracovné príležitosti, ekonomické a sociálne istoty, ale železnica obohatila širokú mestskú verejnosť aj o nové rozmery kultúry. Poskytovala a zlepšovala úroveň cestovania, ponúkala sezónne zľavy. Zo Zvolena sa vypravovali špeciálne výletné vlaky a obyvatelia mesta mohli a aj využívali ponúkané výhody a služby vo väčšej miere, než iné okolité mestá “...*Bystričania museli len do Zvolena prísť ak chceli ďalej cestovať...*”.

Zvolenčania mohli využívať zľavnené cestovné lístky, napríklad v období kalendárnych i štátnych sviatkov. Špeciálne vlaky, ktoré odchádzali zo Zvolena, viezli svojich pasažierov na výlety za kultúrou, športom. Obyvatelia mesta mali tak lepšie podmienky a možnosť spoznávať prírodné a kultúrne pamiatky Československa. Situáciu dokresľuje dobová tlač nasledovne:

“Referát výletných vlakov riaditeľstva štátnych železníc v Bratislave vypraví dňa 17. mája 1936 zvláštny vlak zo Zvolena do Demänovských jaskýň za znížené jazdné ta i späť,

jazdné autobusom a vstupné do jaskyne. K vlaku bude pripojený bufetový a tanečný voz ČSD. Železničná kapela zo Zvolena doprevadí výpravu a jej hudba bude vysielaná rozhlasom po celom vlaku. Odchod zo Zvolena o 7. hod. 30. min., návrat do Zvolena asi o 24.00 hodine...” (Stredoslovenské noviny, 1. 5. 1936, s. 3).

“Zvláštny vlak zo Zvolena do Zlína pripravuje riaditeľstvo štátnych železníc v Bratislave na deň 27. a 28. septembra t. r. Už teraz v tunajších kruhoch sa prejavuje veľký záujem o tento zájazd, je preto nutné, aby sa záujemci prihlásili včas, t. j. najneskoršie do 20. septembra t. r. Informácie podajú tunajšie osobné pokladnice” (Stredoslovenské noviny, 18. 9. 1936, s. 4).

“Vianočné športové lyžiarske zájazdy do Vysokých Tatier usporiada t. r. riaditeľstvo štátnych železníc v Bratislave. Zájazd na 8 dní do Tatranskej Lomnice... Zo Zvolena odjazd dňa 25. XII. t. r. o 10. hod. 24. min. Návrat 1. januára 1937 o 17. hod. 14. min.” (Stredoslovenské noviny, 4. 12. 1936, s. 3).

“O svätodušných sviatkoch veekendové slavy na železniciach už od pondelka!” (Stredoslovenské noviny, 22. 5. 1936, s. 4).

Podobne, ako bola Zvolenčanom ponúkaná možnosť cestovať do iných miest, aj mesto Zvolen navštevovali turisti z rôznych častí republiky. Navyše všetci zamestnanci železníc a ich príbuzní mali na tratiach ČSD zľavnené, prípadne voľné cestovné lístky. Do mesta prichádzali kolegovia železničiarov i výletníci z iných miest. Z týchto dôvodov sa začal rozvíjať v meste aj cestovný ruch. Zlepšovali a rozširovali sa služby, vznikali nové pohostinské zariadenia, takže v tomto období môžeme vo Zvolene skutočne hovoriť o “čulom turistickom ruchu”.

“Výprava železničiarov vo Zvolene. V utorok 18. augusta t. r. prišla do Zvolena výprava federácie strojvodcov ČSD, v počte 300 osôb. Na nádraží boli uvítaní zástupcami obecnstva, kolegami strojvodcami a železničiarovou hudbou v mestskom dome starostom D. Ertlom...” (Stredoslovenské noviny, 21. 8. 1936, s. 3).

Železničiarov boli iniciátormi kultúrnych a spoločenských podujatí v rámci mesta, na ktorých sa zúčastňovali aj inak profesijne orientovaní obyvatelia. Dobre organizovaná spolková činnosť železničiarov zohrávala dôležitú vzdelávaciu, osvetovú a kultúrnu činnosť a spoluvytvárala atmosféru sviatočných dní Zvolenčanov.

Dôležitú úlohu v živote mestského človeka zohrával šport. Aktívna i pasívna športová činnosť poskytovala sebauplatnenie, relax, zábavu, a v neposlednej miere i spoločenské vyžitie.

Po vzniku Československej republiky sa začala najmä zásluhou českých úradníkov, ktorí boli propagátormi, organizátormi športových a turistických aktivít, intenzívne rozvíjať aj telesná kultúra.

Postupne sa vytváralo i široké spektrum telovýchovných organizácií. V roku 1919 vznikol Sokol, 1920 Orol a Robotnícka telocvičná jednota, ktorá združovala predovšetkým mládež z fabrických i železničiarovských rodín. V roku 1925 bol založený športový klub (ŠK) Union Zvolen, ktorý sa po zrušení továrne Union premenoval na ŠK Železničiar (Zvolen 1993).

Železničiarov aktívnou činnosťou i potrebnou finančnou pomocou podporovali rozvoj športových aktivít v meste. Okrem turistických výletov železničiarov radi hrávali volejbal, futbal, kolky,⁵⁴ šach, veľa bicyklovali a plávali. Celé rodiny sa venovali plávaniu. Miestom plávania boli najmä vody Slatiny a Hrona, kde bolo vybudované prírodné kúpalisko.⁵⁵

⁵⁴ Hra v kolky bola taká obľúbená, že kolkárne boli postavené skoro pri každej väčšej reštaurácii a hostinci. Vo Zvolene ich v rokoch 1900–1925 bolo 9 (Zvolen v minulosti a prítomnosti 1959).

⁵⁵ V roku 1924 sa upisovali stokorunové podiely na realizáciu a výstavbu verejnej plavárne, ktorá začala súžiť plavcom v roku 1933.

K vode si robili celodenné rodinné výlety. Chodievali si *“zaplávať i piknikovať”* a niektorí mládenci v letných mesiacoch priam vyrastali pri brehoch Slatiny či Hrona.

Prírodné podmienky vo Zvolene poskytovali dobré možnosti aj na pestovanie zimných športov.

Rozvíjanie rôznych druhov športu odrážalo aj sociálne postavenie jednotlivých rodín *“beh na lyžiach, tenis to ale bola panská záležitosť”* a boli otázkou spoločenského bontónu.

Vo Zvolene obľúbený tenis sa hrával na tenisových kurtoch na Sliači a pri Unionke. Niektoré železničiarске rodiny sa mu aktívne venovali.

Veľký počet Zvolenčanov trávil nedeľné popoludnia na futbalovom ihrisku. Významnú kapitolu vo vývoji futbalu v meste predstavovali tridsiate roky. Počet futbalových divákov v tomto období vzrástol z 500–600 na 3000–3500, pričom sa ale počet obyvateľstva v meste nezmenil. Veľkej pozornosti sa vždy tešili zápasy medzi sebou súperiacich miest, a to nielen vo futbale, Zvolena a Banskej Bystrice. Spomienky Ľ. Zelienuku a D. Krausa na rodné mesto a futbal uvedenú skutočnosť len potvrdzujú:

“Arabi putovali do Mekky, Židia do Jeruzalema k Múru plaču a športovci Zvolena a Banskej Bystrice sa v deň zápasu povinne uberali na vlastné, alebo súperovo ihrisko. V ten deň, a to nerozhodovalo, či sa zápas hral vo Zvolene alebo v Banskej Bystrici, sa ani svadby nekonali. Odkladali sa krsty. Neprijímali sa návštevy... Železničiarci na zápas cestovali preplneným vlakom. Mal viac vagónov ako v čase slávneho radvanského jarmoku. Dostať sa do vlaku vyžadovalo si prinajmenšom techniku pružných skokanov...” (Zelienka 1978:203).

“V Banskej Bystrici sa mi páčili vysoké domy s balkónmi, Národný dom, čistota ulíc, ale aj námestia, ktorým sa išlo dolu z kopca ako v Banskej Štiavnici. Ale Banskobystričania nemali svoju Lokomotívu ako Zvolen, nemali hráčov ako Bešina, Lásik...” (Kraus 1993:35).

Vo futbalovom oddieli mali veľké zastúpenie práve hráči, ktorí pracovali na železnici.

“Zvolenský šport pozostával 90 % zo železničiarov. Bešina, Pivarči – to boli všetko železničiarci a hviezdy zvolenského futbalu. Časť trofejí je stále v športovom klube” (P. B. 1920).

Obidvaja spomínaní futbalisti pracovali v železničných dielňach. Ich mená na stránkach športu často uvádza aj dobová tlač⁵⁶ z tohto obdobia *“...jedinú bránku dosiahol Bešina... Za ZTK Zvolen bol najlepším mužom záložník Pivarči, v útoku vynikol Bešina...”*. Bešina hrával za Zvolen vyše dvadsať rokov⁵⁷ a medzi kolegami i obyvateľmi mesta sa tešil veľkej úcte.

“...debatovali sme o hre a tešili sa na ďalšiu... Na to, že si znova zakričíme Bešina – naša mašina, i keď mnohí už tvrdili, že patrí do starého železa, ako tá lokomotíva, na ktorej stále makal” (Kraus 1993:73).

Telovýchovné aktivity rozhodne patrili k aktívnym formám využívania voľného času. Šport v medzivojnovom období bol významným integračným činiteľom vytvárajúcim pocit spolupatričnosti, prostriedkom spoločenskej komunikácie i odrazom sociálnej diferenciacie. Železničiarci sa zúčastňovali športových podujatí nielen ako diváci-fanúšikovia, ale aj ako reprezentanti mesta. Finančnou pomocou podporovali rozvoj športových aktivít a budovanie športovísk.

Profesijná skupina železničiarov mala dôležitý vplyv na celé urbánne spoločenstvo a výraznou mierou prispievala k rozvoju mesta. Železničiarci boli iniciátormi kultúrnych a

⁵⁶ Stredoslovenské noviny, z rokov 1936 – 1937.

⁵⁷ Absolvoval futbalové zápasy v období 1. Československej republiky, za Slovenského štátu a nezabudnuteľný futbalista svojich čias sa zúčastnil aj na majstrovstvách sveta v roku 1954, ktoré sa konali vo Švajčiarsku.

spoločenských podujatí v rámci mesta, na ktorých sa zúčastňovali aj inak profesijne orientovaní obyvatelia. Dobre organizovaná spolková činnosť železničiarov zohrávala dôležitú vzdelávaciu, osvetovú a kultúrnu činnosť a spoluvytvárala atmosféru sviatočných dní Zvolenčanov.

Vychádzajúc z archívnych materiálov, sa vedenie železníc v tomto období správalo k svojim zákazníkom naozaj "trhovo a profesionálne". Poskytovali nadštandardné služby, organizovali výlety. Obyvatelia mesta často a radi využívali ponúkané možnosti cestovania a Zvolen ako dôležitá križovatka a východisko do atraktívnych oblastí začal z cestovného ruchu profitovať. Železnica v tomto období neplnila "len" dopravnú funkciu, ale aj spoločenskú, zábavnú, rekreačno-oddychovú, osvetovo-vzdelávaciu, poznávaciu.

Literatúra

- ALTMAN, K. 1993: *Krčemné Brno. SNIP, Brno 1993.*
- BÁNIK, J. 1891: *Slobodné a kráľovské mesto Zvolen. Opis Historicko – Topografický. Knihtlačiarsky účastinný spolok, Turčiansky Sv. Martin 1891.*
- BITUŠÍKOVÁ, A. 1995: *Spoločenské príležitosti – odraz diferenciacie mestského obyvateľstva. Etnologické rozpravy, 1995, č. 2, s. 20–27.*
- BITUŠÍKOVÁ, A. 1996: *Pohostinské zariadenia a zábavné podniky ako miesta spoločenskej komunikácie. In: Banská Bystrica – sociokultúrne obrazy a portréty. (Ed. J. Darulová.) VVÚR FHV UMB, Banská Bystrica 1996, s. 9–25.*
- BITUŠÍKOVÁ, A. 1998: *Diferenciácia mestského spoločenstva. (Na príklade Banskej Bystrice v prvej polovici 20. storočia.) Kandidátska dizertačná práca. Ústav etnológie SAV, Bratislava 1998.*
- BITUŠÍKOVÁ, A. 1999: *V zdravom tele zdravý duch. In: Salner, P. – Beňušková, Z. (eds.): Diferenciácia mestského spoločenstva v každodennom živote. Ústav etnológie SAV, Bratislava, 1999, s. 91–99.*
- DARULOVÁ, J. 1999: *Diferenciácia sociálnych skupín v malom meste v medzivojnovom období. In: Salner, P. – Beňušková, Z. (eds.): Diferenciácia mestského spoločenstva v každodennom živote. Ústav etnológie SAV, Bratislava 1999, s. 131–136.*
- HOBL, J. 2000: *Kaleidoskopické obrázky zo stredného Slovenska. Nová stolová spoločnosť podľa vydania z roku 1926, Lučenec 2000.*
- KRAUS, D. 1995: *Zo zvolenskej mozaiky. VYPRA, Zvolen 1995.*
- KUBÁČEK, J. 1999: *Dejiny železníc na území Slovenska. Železnice SR, Bratislava 1999.*
- ZELIENKA, L. 1978: *Športové smiechoty. Šport, slovenské telovýchovné vydavateľstvo, Bratislava 1978.*
- Zvolen. GRADUS, Martin 1993.
- Zvolen v minulosti a prítomnosti. Osveta, Bratislava 1959.

Archívne materiály

- Zvolenské noviny 1904–1914. Lesnícke a drevárske múzeum Zvolen (LDM).
- Stredoslovenské noviny 1936–1937. ŠOKA Ostrá Lúka.
- Pluh 1927. ŠOKA Ostrá Lúka.
- Ročenka štátnych a súkromých drah Českoslov. republiky: 1922, 1923, 1934–1935, 1936–1937, 1937–1938. Múzejno-dokumentačné centrum železníc Slovenskej republiky v Bratislave (MDC – ŽSR).

Reakcia českých orgánov na živelný pohyb slovenských Rómov v rokoch 1945–1947

Anna Jurová

Kľúčové slová: migrácia Rómov, dieťa, kočovanie, práca Rómov

Pri detailnejšom a hlbšom sledovaní vývoja rómskeho etnika po roku 1945 možno opätovne konštatovať, že v kontexte politických zápasov o moc v rokoch 1945–1948 nezohrávala táto problematika dominantnú úlohu. Po rokoch rasového prenasledovania, perzekúcie i priamej genocídy sa v proklamovanom V. článku Košického vládneho programu “garantovalo” Rómom ako jednotlivcom občianske zrovnoprávnenie a očakávalo sa ich bezkonfliktné začlenenie do spoločnosti, predovšetkým do pracovného procesu. Aj Rómovia ako priama obeť vojnového prenasledovania mohli do znovuobnoveného štátu vstupovať s veľkými nádejami. V skutočnosti ich neželané “znovuzviditeľnenie” sa po rokoch uzavretia v táborech, v izolovaných náhradných getách i priamej likvidácii, vyvolalo rozporuplné a protirečivé postoje a prístupy štátnej správy i jednotlivých obyvateľov voči “svojim” Cigánom. Závažným faktorom bola koncentrácia Rómov na Slovensku a kľúčovým faktorom situácia v regióne východného Slovenska, odkiaľ sa táto problematika odvíjala do celej republiky. Štátna správa musela zareagovať na množstvo hromadiacich sa a zdola sa vynárajúcich problémov s týmto etnikom. Treba zdôrazniť, že u českých orgánov bolo omnoho menej tápania, hľadania ako u slovenských, a reakcie na “znovuobjavenie” sa tejto kultúrne a sociálne zaostalej, marginalizovanej a odlišnej skupiny v českých krajoch boli výrazne negatívne, málo tolerantné a kontinuita prevažne represívneho prístupu a odmietania bola evidentná.

Povojnové pomery a stav rómskej populácie, subetnické i demografické charakteristiky rómskych imigrantov v českých krajoch sa diametrálne odlišovali od situácie predvojrovej. Aj príčiny postojov a prístupov štátnej správy v povojnovom období možno hľadať už od 20. rokov a vtedajšom riešení “cikánskeho zlořádu”. Československá republika, spolu s Bavorskom, boli jedinými štátmi, ktoré prijali prvé singulárne protirómske zákony v 1. polovici 20. storočia. Československý zákon č. 117/1927 Zb. o potulných Cigánoch a jeho vykonávacie nariadenie sa svojou prepracovanosťou stali vzorom pre napodobňovanie v iných štátoch. Aj z hľadiska domáceho to bol prvý výnimočný zákon, ktorého ustanovenia o zavádzaní cigánskych legitimácií, vydávaní kočovníckych listov, daktyloskopovaní a zriadení Ústrednej evidencie Cigánov, sa dostávali do rozporu s ústavne zaručenou rovnoprávnosťou občanov v medzivojrovej republike. Stal sa prvým krokom, ktorým si štátna správa umožnila inštitucionalizovať bežnú každodennú segregáciu, izoláciu, diskrimináciu a perzekúciu nenávideného etnika.⁵⁸ Tento právny nástroj nielenže poslužil v Čechách a na Morave na perzekúciu a vyústil do priamej genocídy Rómov v Protektoráte, ale preniesol sa aj do povojnového obdobia a tzv. ľudovodemokratický režim ho aplikoval vo svojej praxi až do roku 1950. Participácia českých orgánov na vojrovej genocíde českých a moravských Rómov čaká ešte v českej historiografii na objasnenie.

⁵⁸ Najpodrobnejšie in NEČAS, C.: Českoslovenští Romové v letech 1938–1945. Brno 1994.

V dôsledku niekoľkostoročného vývoja a odlišných postojov i regulácie rómskeho etnika v západných častiach habsburskej ríše, sformovali sa kvalitatívne, subetnicky, mierou integrovanosti i stupňom kultúrnej vyspelosti, úrovňou vzťahov s majoritou odlišné “skupiny” rómskeho etnika, ktoré sa ocitli v spoločnom štáte. To sa ukázalo vo všetkých evidenciách, súpisoch realizovaných v 20. rokoch pred prijatím zákona č. 117/1927 Zb. i následnom súpise potulných Rómov a zriadení Ústrednej evidencie Cigánov. Kým na Slovensku prevládali usadlí Rómovia slovenskí a maďarskí, len menšiu časť tvorili príslušníci subetnickej olašskej kočovnej skupiny. S výnimkou južnej a juhovýchodnej Moravy s pomerne integrovanou skupinou usadlých, poznali Čechy, severná Morava a Sliezsko “ty světem jdoucí”. Česká verejnosť sa v predvojnovom období stretávala s Rómami kočovnými, ktorých permanentný priebežný územný pohyb bol spätý s vykonávaním remesiel viazaných na potulovanie, a to aj u tých, ktorí mali stále bydlisko. Išlo o kočovných kotlárov, brusičov, dáždňárov, rôznych priekupníkov – konských handliarov, podomových obchodníkov s remeňmi, so starým železom, riadom, hudobnými nástrojmi atď., potulovanie súviselo aj s prevádzkou hudobnej činnosti, komediantstvom, s profesionálnym žobraním a tuláctvom. Len malá časť Rómov v produktívnom veku pracovala v Čechách námezdné alebo v službe – ako príležitostní robotníci a nádenníci, slúžky, práčky. Tieto profesie boli väčšinou len doplnkovými zdrojmi obživy u kočovných priekupníkov či hudobníkov.⁵⁹ Táto permanentne sa pohybujúca a ostatných obyvateľov údajne ohrozujúca “metla venkova” vyvolávala nenávistné postoje na všetkých úrovniach českej verejnosti a stupňujúci sa tlak na elimináciu tohto nežiaduceho margina mimo spoločnosti. Druhá svetová vojna bola vhodným prostredím na realizáciu nenávistných postupov voči Rómom a vysporiadaniu sa raz a navždy s nenávidenou časťou spoločnosti. Len niekoľko desiatok rodín českých a moravských Rómov i Sintov, tzv. svetských i rodín zmiešaných prežilo v Čechách a na Morave druhú svetovú vojnu, no po skúsenostiach s tábormi, prenasledovaním a ukrývaním ostali v úzadí a neodvažovali sa spočiatku domáhať svojich práv. “Cikánská otázka” tak počas šiestich rokov vojny zmizla z pozornosti českej verejnosti, zdala sa bez zvyšku “vyriešená” a nikto s ňou nepočítal do budovania “novej spoločnosti”.

Rok 1945 a skončenie druhej svetovej vojny však postavil české orgány i obyvateľstvo pred novú skutočnosť – príchod slovenských, maďarských i olašských Rómov zo Slovenska, ktorí boli “kvalitatívne” iní, kultúrne a sociálne výrazne zaostalí, subetnicky i jazykovo odlišní, pre ktorých príchod do českých krajov bol kultúrnym šokom a ktorí v kultúrne, ekonomicky i spoločensky vyspelejšom prostredí českej časti štátu sami spôsobovali šoky a “uráželi estetické cítění českého občanstva”. Uvádzané súpisy z 20. rokov dokumentovali, že na Slovensku až 70 % Rómov sa živilo ako príležitostní robotníci a nádenníci, na východnom Slovensku, kde sa kumulovala polovica slovenských Rómov, ešte viac. Sociálno-ekonomické pomery a hospodárska kríza prehlbovali pauperizáciu, transfer a likvidáciu zdrojov obživy, ktoré v pôvodnom kastovom systéme už nemali ventil v prirodzených regulátoroch ako bol územný medzigeneračný rozptyl či snaha o sociálny posun smerom hore. Opačný proces prehlboval sociálne problémy a úpadok celých rómskych komunit, prinášal obrovskú biedu a chudobu.

Rómovia na Slovensku však prežili druhú svetovú vojnu ako skupina. Uchránili ich ako-tak fungujúce ekonomické väzby s predvojnovou vidieckou spoločnosťou, vysoká početnosť i okolnosť, že príprava “konečného riešenia” – genocídy Rómov nasledovala až po likvidácii židovského etnika. Prenasledovanie a perzekúcia Rómov v táboroch, rôznymi zákazmi a postihmi spôsobili, že do tzv. mierového budovania v znovuobnovenom

⁵⁹ Tamtiež. 1. časť; Tiež NEČAS, C.: Evidence československých Cikánů v letech 1922–1927. Český lid 73, 1986, č. 2, s. 66–71.

Československu vstupovali ako úplne zbadačená populácia, vyhladovaní, zavšivavení ľudia, hromadne umierajúci na týfus, poschovávaní v lesoch, ak im boli vypálené osady, alebo schúlení v chatrčiach a kolibách, z ktorých sa báli vyjsť, úplne zdemoralizovaní, bez zdrojov obživy, bez práce. Phundriľa o Čechi – otvorili sa Čechy, ktoré sa pre Rómom veľmi skoro stali zasľúbenou zemou, ako spomínajú pamätníci.⁶⁰

Migrácia Rómom zo Slovenska, predovšetkým z východného, začala okamžite po skončení vojny, či ako naznačujú niektoré indicie “v závese” za frontom. Množstvo informácií sa skrýva vo fondoch Vojenského historického archívu v Prahe, ktoré by mali pomôcť objasniť priamu účasť a pôsobenie Rómom v 1. čsl. armádnom zbore i údajné využitie rómskych pracovných síl v tyle postupujúceho frontu.⁶¹ Rozsah a intenzita prvých spontánných, živelných migračných pohybov Rómom do Čiech nie je známa. Bezvýchodisková situácia vo východoslovenských osadách, v okresoch vojnovými udalosťami mimoriadne spustošených, i priaznivý ohlas po prvých “prieskumných” cestách rómskych mužov viedli k neustálemu rozširovaniu odchodov už počas roku 1945. Snahy Povereníctva vnútra na “zaradovanie Rómom do všeužitočných prác” vyhláškou z júna 1945 vyvíjali tlak na rómske etnikum i štátnu správu a rozširujúcu sa prítomnosť Rómom v lete v Prahe dokumentujú informácie z dobovej tlače⁶² i v 2. polovici roka 1945 hromadiace sa prípady iniciovania odchodov Rómom do Čiech zo strany slovenskej štátnej správy za účelom zaopatrenia najzákladnejších potrieb oblečenia pre početné rodiny.⁶³ Bezradnosť slovenských orgánov zvládať neúnosné pomery na východnom Slovensku i na južnom prinavrátanom území vyúsťovala do zbavovania sa problémov, k tichému tolerovaniu, ale aj priamemu podnecovaniu čoraz viac sa stupňujúcej migrácie. V jeseni 1945 po prijatí dekrétu č. 88/45 o všeobecnej mobilizácii pracovných síl pribúdali náborári, lákajúci rómske pracovné sily na presun do priemyselných stredísk a do veľkých miest, aby sa podieľali na likvidácii vojnových škôd a výstavbe znárodňujúceho sa hospodárstva. Už v závere roka sa v tlači volalo po obmedzovaní cestovania Rómom, ktorí sa stali najčastejším abonentom železníc a hlavné rýchliky z východného Slovenska do Prahy sa stavali na dlhú dobu “cigánskymi”.⁶⁴

Živelná a neorganizovaná migrácia slovenských, maďarských a olašských Rómom do Čiech veľmi skoro prerástla do vážnych problémov, na ktoré musela zareagovať česká verejnosť. Vzhľadom na faktory a okolnosti, determinujúce vývoj rómskeho etnika v predvojnovom i vojnovom období bolo jasné, že postoje, reakcie štátnej správy i väčšiny obyvateľstva v Čechách boli poznamenané negatívne, nechutou a nechotou akceptovať na svojom území opäť túto časť inoetnického obyvateľstva. V snahách o “národnú” očistu Čiech v prebiehajúcim odsune Nemcov a ďalších perzekúciách premietali sa aj do riešenia tzv. cigánskej otázky prvky nacionálnej neznášanlivosti, podfarbovanej dobovo

⁶⁰ NEČAS, C.: Materiál o Romech na Slovensku z roku 1924. Historická demografie, 22, 1998, s. 169–199; HŮBSCHMANNOVÁ, M.: Šaj pes dovakeras – můžeme se domluvit. Olomouc 1995; LACKOVÁ, E.: Narodila jsem se pod šťastnou hvězdou. Praha 1997; JUROVÁ, A.: Rómska problematika 1945–1967. Dokumenty. Praha 1996. 4 zväzky. 1. časť.

⁶¹ Informáciu o účasti 1,5 tisíc Rómom v Svobodovej armáde podal policajný inšpektor Jozef Mareš na porade v Zemskom národnom výbore 4. decembra 1945; SÚA Praha, f. ZÚ (Sociál., zdrav. a veter. zálež.) 1911–1949, č. kart. 773, odd. XV-2, km. č. 82/47; Niektoré memoráty aj o odbojových aktivitách Rómom publikoval časopis romistických štúdií Romano džaniben, vychádzajúci v Prahe od roku 1994.

⁶² HAIŠMAN, T.: Snahy centrálných orgánů státní správy o řešení tzv. cikánské otázky v českých zemích v letech 1945 až 1947 ve světle tisku. Český lid, 76, 1989, č. 1, s. 5–10.

⁶³ SÚA Praha, f. ZÚ, tamže; Na sociálnom oddelení Zemského národného výboru evidovali požiadavky rómskych žien, ktoré tam boli odoslané, aby vyžiadali ošatenie pre seba a deti. Jeden prípad zaznamenaný s počtom 11 detí – Rómka z obce Drienov, okr. Prešov odišla do Prahy s potvrdením MNV.

⁶⁴ JUROVÁ, A.: Dokumenty c. d.

podmienеныm akcentom “asociality”, pripisovanej celému etniku, ktoré “zaplavovalo” krajinu údajným prílevom cudzozemských kočovníkov, tulákov, rabujúcich v pohraničí, v minulosti obviňovaných zo špionáže a v nových podmienkach neakceptujúcich ani dobové “hodnoty” majoritnej spoločnosti.⁶⁵ Veľká fluktuácia Rómov, častý pohyb a zmeny späť s krátkodobými cestami a sondovaním možností uplatnenia sa komplikovali situáciu v jednotlivých miestach a iritovali orgány štátnej správy na všetkých stupňoch potrebou zaoberať sa znova cigánskou otázkou. Od konca roka 1945 bolo jasné, že postoj k rómskym prisťahovalcom nebude tolerantný a zhovievavý.

Zemský národný výbor v Prahe, ako jeden z prvých vyšších orgánov štátnej správy v Čechách, bol nútený zareagovať na prítomnosť Rómov v Prahe, táborenie v centre mesta i hromadiace sa prípady charitatívneho ošacovania a umiestňovania ich detí. 4. decembra 1945 zvolalo jeho sociálne oddelenie poradu, ktorá mala riešiť otázky zákazu kočovania Rómov, ich zaradenia do pracovného procesu, zabezpečenia výchovy rómskych detí. Kontinuitu represívnych postupov a vnímania tzv. cigánskej otázky v duchu prvorepublikovej úpravy dokladali nielen sformulované a prijaté závery, ale aj osoba, ktorá ich navrhla. Policajný inšpektor Jozef Mareš, “cigánsky kráľ” na oddelení pre Cigánov⁶⁶ v Kriminálnej ústredni Ministerstva vnútra, tvorca kartotéky Ústrednej evidencie Cigánov z konca 20. rokov a protagonista štátnej proticigánskej rasistickej politiky nepretržite od 20. rokov až do počiatkov 50. rokov, keď sa koncipovala nová socialistická politika v riešení tzv. cigánskej otázky. Na elimináciu rómskej potulky, a s tým súvisiacich žobrot a krádeží rómskych rodín, odporučila porada vo svojom návrhu odoslanom ešte v decembri aj na ministerstvo ochrany práce a sociálnej starostlivosti zabezpečiť prípadne doplniť evidenciu rómskych rodín celoštátne, čím by sa umožnilo zachytenie Rómov cudzej štátnej príslušnosti už v pohraničí a ich vyhostenie. Rómovia čsl. štátnej príslušnosti (de facto slovenskí Rómovia) mali získať bežné občianske preukazy (namiesto stále používaných a naďalej im vydávaných cigánskych legitimácií – pozn. A. J.), bez ktorých nemali byť v budúcnosti pustení na územie Čiech a Moravy. Za veľmi dôležitú podmienku pre ich trvalé usadenie sa pokladalo v českých krajoch obnovenie (z Protektorátu – pozn. A. J.) a na Slovensku vydanie prísneho zákazu kočovania a zároveň zabránenie voľného prílevu Rómov zo Slovenska do Čiech. Príchody Rómov za prácou sa mali organizovať len v ucelených pracovných útvaroch pod vedením spoľahlivého dozorca, na základe uzavretých zmlúv medzi pracovnými úradmi. Rómske deti sa mali ponechať na Slovensku a umiestniť do detských domovov. Keďže sa v praxi potvrdilo, že sa Rómovia osvedčili ako dobré pracovné sily, pravdaže “pod rádným prísny m dohledem”, mohli by byť využiti v pracovných združeniach – kolonách pod dohládom MNV a ZNB všade, kde je nedostatok pracovných síl. “*Pro nenapravitelné cikány (i ženy), potulné a práce se štítící, zřídít pracovní tábory s prísnou kázní a zvláštním řádem. Z tohoto tábora by mohli přejít do normálních pracovních útvarů (vyššie uved. – pozn. v texte), kdyby se jejich chování a pracovní morálka zlepšily (po 2. letech event. i dřívě, osvědčí-li se).*”⁶⁷ Nepolepšiteľný a úchylný rómsky dorast sa mal umiestňovať do výchovných ústavov, prísne sa malo dbať na dochádzku do školy a v odôvodnených prípadoch bolo treba pristúpiť aj k odňatiu rómskych detí z výchovy rodičov. Nepodporovať charitatívne sociálne výpomoci, ale trvať

⁶⁵ HAIŠMAN, T., c. d.; Policajné správy i spomienky pamätníkov o rabovaní pohraničia veľmi zjednodušene a paušálne pripisovali tieto excesy Rómom. Neskonsolidované pomery počas prebiehajúceho odsunu umožňovali mnohým žvlom páchať trestnú činnosť bez adekvátneho postihu; PAVELČÍKOVÁ, N.: Rómské obyvatelstvo na Ostravsku 1945–1975. Ostrava 1999.

⁶⁶ PAPE, M.: A nikdo vám nebude věřit. Dokument o koncentračním táboře Lety u Písku. Praha 1997, s. 165–168.

⁶⁷ SÚA Praha, f. ZÚ, tamže.

na ich odpracovaní.⁶⁸ Všetky zainteresované orgány české i na Slovensku mali byť informované, ak sa v týchto intenciách prijmu celoštátne smernice.

Základné myšlienky riešenia tzv. cigánskej otázky nastolené na tejto porade a spočívajúce na vydaní zákazu kočovania, na prísnej evidencii čsl. Rómov a ich zaraďovaní do pracovného procesu aj násilnými metódami, sa stali nosnými ideami ďalšieho precizovania a koncipovania jednotlivých porád, obežníkov a vyhlášok medzi rezortom vnútra (ten mal zabezpečiť evidenciu) a rezortom práce a sociálnej starostlivosti (ktorý mal vyriešiť otázku ich pracovného začlenenia). Prvý povojnový súpis C – R v roku 1947 sa pripravoval súbežne, a ako podmienka pre ďalší postup, s aktivitami rezortu práce a sociálnej starostlivosti, ktoré vyústili do návrhu na vládne uznesenie o nútenej táborovej koncentrácii Rómov v ČSR (to samozrejme nemohlo byť akceptované).

Zemský národný výbor odoslaním svojho návrhu na ministerstvá presunul zodpovednosť za ďalší postup a očakával ich aktivitu v tejto veci. Korešpondencia medzi rezortom vnútra a práce, sociálnej starostlivosti v 1. polroku 1946 pripomína prehadzovanie si horúceho zemiaku, keď sa navzájom vyzývali a urgovali o zvolanie porady, ktorej naliehavosť sa stupňovala v súvislosti s nárastom prípadov údajného potulovania Rómov v českých zemiach.⁶⁹ Množili sa aj podania na ministerstvo vnútra reagujúce na neželanú prítomnosť Rómov v jednotlivých mestách a okresoch. Veľmi vážne pripomínali protektorátne nariadenia, zakazujúce Rómom a kočovným rodinám prístup do niektorých miest v obvode 8–12 km, ktoré by bolo vhodné opäť obnoviť.⁷⁰

Váhavosť a nerozhodnosť obidvoch ministerstiev viedli k samostatným krokom niektorých okresných úradov v českom i moravskom pohraničí a odsunu Rómov z viacerých okresov už na začiatku roku 1946. Rómovia na južnej a juhovýchodnej Morave tvorili v predchádzajúcom vývoji malú časť usadených Rómov v Čechách a zároveň pomerne integrovanú súčasť moravskej spoločnosti. Len niekoľko rodín prežilo holokaust počas druhej svetovej vojny. Zemský národný výbor v Brne postupoval voči novým rómskym prisťahovalcom či rómskym skupinám hľadajúcim možnosti uplatnenia sa na moravskom pohraničí veľmi tvrdo a prísne. 5. apríla 1946 vydal výnos podriadeným správnym úradom o postupe voči Cigánom, cigánskym miešancom a osobám potulujúcim sa podľa cigánskeho spôsobu. Riešenie cigánskej otázky je nutné z celoštátneho hľadiska, ale voči cigánskemu zlu sa malo okamžite zakročovať energicky všetkými prostriedkami. Okrem zákazu kočovania a donútenia Rómov a ostatných potulujúcich sa k trvalému usadeniu sa a poctivej práci, aj násilnými prostriedkami mali podriadené orgány dbať na obmedzenie vydávania nových živností, pretože tie často slúžili len na krytie žobroty a uľahčovali krádeže. Uvedené potulujúce osoby mali byť pri prvom prichytení dodané na určitý čas “do zvlášť zřízených pracovných tábora, kde by byli přidrženi k řádné práci”. V intenciách prvorepublikového zák. č. 117/1927 Zb. mohli byť deti od 6–18 rokov odobrané a odovzdané do výchovných útulkov, kde by riadne navštevovali školu, alebo sa vyučili remeslu.⁷¹

Zemský národný výbor v Brne uvítal chystané opatrenia, najmä úmysel zriadiť pracovné osady alebo výchovné a kárne (trestné) strediská pre potulných Rómov a iné osoby, sústavne sa vyhýbajúce práci. “Avšak již dnes je možno potírati zlo, které je v tom, že i jiné osoby než cikáni se vyhýbají práci, živí se z pokoutního černého obchodu z prostituce a pod. Ustanovení dekretu č. 88/1945 Sb. o všeobecné pracovní povinnosti jsou

⁶⁸ Tamže.

⁶⁹ SÚA Praha, f. Ministerstvo práce a sociální péče MPSP (1941–1951), č. kart. 400, sig. 2249. (ide o obal spisov tematicky uložených spolu).

⁷⁰ Išlo o sťažnosť z Opavy, okrem iných pripomínajúcich riešenie za nemeckej okupácie. SÚA Praha, f. MPSP, tamže.

⁷¹ SÚA Praha, f. MPSP, č. kart. 400, sig. 2249.

tu účinnou oporou a prostriedkom, aby se proti takovýmto osobám vystoupilo a aby byly ony osoby jednající proti ustanovení cit. dekretu trestány citelnými tresty na svobodě - vězením – jestliže správní peněžité tresty se ukázaly neúčinnými”. ZNV v Brne vo svojej právomoci sám zriadil tresty najmenej 1 mesiac pre týchto previnilcov, a to vo verejných správnych väzniciach v 3 zemských donucovacích pracovniach, kam už väzni v týchto intenciách boli dodávaní a “prevychovávaní”.⁷² ZNV v Brne žiadal takisto ministerstvo sociálnej starostlivosti o príslušné usmernenie podriadených okresných úradov ochrany práce. Aj keď sa javil veľký nedostatok pracovných síl v moravskom pohraničí, ZNV vydal všeobecný zákaz vstupu Rómom do pohraničného pásma a odsun Rómov na Slovensko sa uskutočnil v okresoch Hodonín, Mikulov, Zlín, Moravské Budějovice, Dačice, Šumperk. Jednorázovo odsunul ONV v Krnove naraz 300 Rómov. Bezpečnostné zložky argumentovali tým, že mnoho Rómov potulujúcich sa v pohraničí nemá cigánske legitimácie ani kočovnícke listy.⁷³ Podotknúť možno v tejto súvislosti, že za prácou do Čiech odchádzali predovšetkým usadlí Rómovia, ktorým cigánske legitimácie nemali byť nanucované.

V rámci prípravy požadovaných porád a volania po “zjednotenom” postupe konzultovalo ministerstvo sociálnej starostlivosti platnosť legislatívnych predpisov, o ktoré je možné sa pri plánovaných zámeroch opierať, s ďalším odborníkom na cigánsku otázku, dr. Františkom Štampachom, v tom čase ústredným inšpektorom “pro mládež vadnou” na ministerstve školstva a osvetu.⁷⁴

Ministerstvo sociálnej starostlivosti bolo ubezpečené, že zaraďovanie Rómov do práce stále podlieha predpisom zák. č. 117/1927 Zb. o potulných Cigánoch a vládnemu nar. č. 68/1928 Zb. k vykonaniu uvedeného zákona a dekrétu prezidenta č. 88/1945 Zb. o všeobecnej pracovnej povinnosti. V rámci tohto legislatívneho rozsahu podliehali ešte stále potulní Rómovia zákonnej evidencii, vybaveniu cigánskymi legitimáciami, osobitným zdravotníckym predpisom a konečne aj špecifickým postupom vo vzťahu k rómskym deťom a možnostiam ich odnímania z výchovy rodičov. Odvolávajúc sa na svoju vedeckú a publikačnú činnosť i úradné skúsenosti vo funkcii inšpektora na MŠaO⁷⁵ odporučil aj dr. Štampach zabezpečiť výkaz potulných osôb podľa zák. č. 117/1927 Zb., súbežne s týmto evidenčným opatrením zaraďovať ich do pracovných osád v oblastiach – kde sú veľkostatky s požiadavkou (potrebou) poľnohospodárskych pracovných síl, všetky štátne majetky, tehelne a lomy, kde je potreba povrchových banských prác, stavebných prác pri odpratávaní vojnových trosiek vo veľkých mestách (Praha, Brno, Plzeň, Kralupy nad Vltavou a pod.). Pri organizovaní rómskych pracovných osád bolo by vhodné prihliadať na rómske tradície s vlastnou samosprávou (myslel sa tým vajda na čele osady – pozn. A. J.). V intenciách platných predpisov by sa rómske deti umiestnili do pracovných škôl s internátmi (“školy nápravné, jaké jsou u výchoven”). Tieto školy by sa zriaďovali ako zvláštne (osobitné) školy pre deti potulných rodín a po určitej dobe by sa preradovali do ústavov alebo do rodín podľa zákona o deťoch v cudzej starostlivosti. Tým sa mal umožniť zdravý prechod do spoločnosti detí ostatných. Pre tieto zvláštne nápravné školy mohlo MŠaO zabezpečiť aj vhodné pedagogické sily, medzi ktorými navrhol aj bývalého učiteľa väzňov!, odborného učiteľa na pomocnej škole v Plzni, kde sa celé roky nachádzali triedy pre rómske deti.⁷⁶

Tento znalecký “otvorene rasistický posudok, ktorý mal dokumentovať” potrebu celkom zvláštnych opatrení pri trvalom zaraďovaní dospelých Rómov do práce “vzhladom

⁷² Tamže.

⁷³ Cikánský problém. (K. R.), Bezpečnosť, I, 1946, s. 194–200.

⁷⁴ SÚA Praha, f. MPSP, tamže.

⁷⁵ Tu odkazoval na prácu “Dítě nad propastí, výchova a vzdělání potulných a cikánských dětí”. Tamže.

⁷⁶ Tamže.

k jejich biologickým vlastnostem a sociálnímu postavení”, tlmočilo ministerstvo sociálnej starostlivosti všetkým zainteresovaným orgánom štátnej správy – ministerstvu vnútra (odd. 5, a/4), ministerstvu financií, ministerstvu školstva a osvetu (dr. Štampachovi), ministerstvu spravodlivosti, ministerstvu priemyslu, ministerstvu poľnohospodárstva (správe štátnych majetkov), ministerstvu zdravotníctva, zemským ústrediam starostlivosti v Prahe a Brne – ktorých pozvalo na dlho očakávanú a avízanú poradu.

Aj keď sa porada konala v réžii ministerstva sociálnej starostlivosti hlavné návrhy na konkrétne opatrenia a charakteristika “reálnej” situácie odznali zo strany rezortu vnútra. Potvrdilo sa, že Rómovia hromadne zaplavujúci české kraje pochádzajú zo Slovenska, kde ich podľa informácií Kriminálnej ústredne v Bratislave žilo asi 70 000 osôb. Prichádzajú do Čiech vo veľmi zuboženom stave, nedostatočne oblečení, často bosí, špinaví a zavšivavení (na čo s obľubou poukazovala dobová tlač, kritizujúca pobiehanie nahých detí po staniach v Prahe). Údajne len malá časť z nich si našla zamestnanie, čo v tom čase už asi nezodpovedalo pravde. Úrady práce potvrdzovali účasť Rómov na likvidácii vojnových škôd vo veľkých mestách, predovšetkým v samotnej Prahe, a dostávali sa do sporu so zložkami bezpečnosti pri pokusoch o ich odsúvanie, keďže nemali náhradu za tieto pracovné sily (firma Nekvasil zamestnávala v Prahe 300 Rómov – informácia podaná na porade – pozn. A. J.)

Na porade odznali aj opodstatnené sťažnosti na postup slovenských orgánov, ktorí Rómov bez akýchkoľvek dokladov odosielali do Čiech na základe “*potvrzení od místních národních výborů na Slovensku, v nichž se jim povoluje cesta do Prahy nebo do jiné části státu za účelem získání práce, oděvu a prádla. Některé místní národní výbory doporučují celé rodiny veřejné dobročinnosti což odporuje veřejným a pracovním záujmům v současné době. Je to přímo nabádání k žebrotě. Pohraničí v českých zemích je těmito cikány zaplaveno*”.⁷⁷

Porada sumarizovala zozbierané a konzultované návrhy na riešenie problematiky začlenenia Rómov do práce, zabezpečenia evidencie a zákazu kočovania, dodania nepolepšiteľných Rómov do výchovných pracovných táborov. V kontexte nanesených sťažností voči slovenským orgánom sa požadovalo zabrániť neorganizovanému presunu Rómov zo Slovenska do Čiech. Požadovalo sa tiež vydanie zákazu prístupu potulným Rómom na územie Veľkej Prahy, do kúpeľných miest a určitých častí pohraničia. Aj tu boli Rómovia obvinení z údajnej špionáže a ukrývania špiónov, podobne ako sa to dialo v nacionálne orientovanej tlači.

V tom čase zákazy pobytu v pohraničných oblastiach a odsuny nepohodlného rómskeho obyvateľstva realizovali orgány štátnej správy nielen na Morave, ale aj v Čechách, pričom ONV tu postupovali bez centrálnych inštrukcií viac-menej samostatne. V lete roku 1946 bol zakázaný prístup “kočovných tlup” do okresu Planá pri Mariánskych Láznach, v jeseni boli vysťahovaní Rómovia z Vejprt, zo Šluknovska. V odsunoch sa pokračovalo aj v zimných mesiacoch z Ašska, a ďalších miest západných Čiech. Pokusy o odsun sa uskutočnili aj v Karlových Varoch.⁷⁸

V súvislosti s otázkou úspešného začlenenia Rómov do produktívnej práce vyvstala ako naliehavá podmienka ich ubytovanie, ktoré bolo najväčším problémom. Na jednej strane sa zdôraznila potreba jej riešenia aj za cenu využitia rôznych vojenských a iných barákov a ich prevezenia do miest ubytovacích ťažkostí, vrátane aj nie celkom vyhovujúcich, ktoré je možno pre nenáročnosť Rómov využiť (aj bez podlahy a pod.). Na strane druhej “*po*

⁷⁷ Tamže. Záznam z porady konanej na Ministerstve sociálnej starostlivosti 10.9.1946. V tom čase sa hromadili sťažnosti z viacerých okresov na zdravotné problémy, hygienické – výskyt trachomu v Kladne, krádeže v Českej Lípe a i. Uložené pod sig. 2249, kart. 400, f. MPSP.

⁷⁸ HAIŠMAN, T.: Romové v Československu v letech 1945–1967. Vývoj institucionálního zájmu a jeho dopady. In.: Romové v České republice. Socioklub, Praha 1999, s. 137–183.

názoru zástupcov ministerstva vnútra nedoporučuje se, aby bola činná opatrení k trvalému usídlení cikánů v českých zemích; půjde snad o přechodné zaměstnávání po dobu několika roků; opatření k trvalému usídlení a splynutí s domácím obyvatelstvem se však považuje v českých zemích za nevhodná a neuskutočnitelná".⁷⁹ Takto jednoznačne vyjadrené stanovisko demonštrovalo negatívny postoj českých orgánov ku skutočnému riešeniu problémov presídľovaných Rómov a anticipovalo zámer (?) neochotu (?) cieľ (?) v budúcnosti využívať tieto pracovné sily všade tam, kde sa pri extenzívnom rozvoji hospodárstva vyskytovala potreba nekvalifikovaných pracovných síl, presúvať ich a manipulovať s nimi ako rezervou pre krytie kvót organizovaných náborov.⁸⁰

Myšlienka zriaďovania a dodávania Rómov do výchovných táborov nebola ešte na tejto prvej medziministerskej porade detailne rozpracovaná a špecifikovaná. Napriek tomu dobová tlač informovala o tomto chystanom prostriedku prevýchovy Rómov už v septembri a aj keď išlo o diskrétnu až tajnú politickú záležitosť popis plánovaného systému výchovných táborov bol podrobne zverejnený v tlači ešte pred prerokovaním na druhej porade.⁸¹

Idea táborovej koncentrácie väčšiny Rómov na českom území vznikala a precizovala sa od konca roku 1945, postupne sa s ňou stotožňovali orgány štátnej správy na všetkých stupňoch. Aj keď v jeseni 1946 nebola zd'aleka dovedená do výslednej podoby, všeobecne sa akceptovala a okresné úrady vyvíjali vlastné aktivity v tomto zmysle. Je cynické vo vzťahu k protektorátnej koncentrácii Rómov v cigánskom tábore Lety v okrese Písek, že práve ONV v Písku prejavil najviac samostatnej iniciatívy, aby dosiahol schválenie trestného výchovného strediska v Cerhoniciach, okr. Písek. Toto trestné výchovné stredisko prevádzkoval vo svojej pôsobnosti už od októbra 1945 v budove, ktorá slúžila ako krajské internačné stredisko pre obvod mimoriadneho ľudového súdu v Písku. V súvislosti s pripraveným plánom táborovej koncentrácie Rómov a jeho zákonnej úpravy domáhal sa premeny tohto strediska na krajské trestné výchovné stredisko v Cerhoniciach s príslušným obvodom v južných Čechách.⁸² Z hľadiska plánovaných protirómskych zásahov sa zmienené stredisko pre svoj účel javilo ako ideálne. Bolo lokalizované na vhodnom mieste vo vzťahu k potrebe pracovných síl a umiestnené v údajne vyhovujúcej budove. Chovanci trestného strediska mohli byť využití pri obnove zbombardovaného mesta Mirodice i značne poškodenej sídelnej obci Cerhonice. Zaradení Rómovia mohli opätovne pracovať na miestach, ktoré by im pripomenuli pobyt v tábore Lety. ONV v Písku upozorňoval na široké možnosti pracovného začlenenia v lesoch panstva Schwarzenberského, Cerhonického, Vrážskeho, Čížovského a Píseckého, v tehelních a vápenke v neďalekých Čimeliciach a Mirodiciach, v známych žulových lomoch v Kozároviciach, od prevádzky ktorých závisela obnova Mirodic, Cerhonic a množstvo zničených cestných komunikácií na okolí. Možnosť pracovného uplatnenia zaradencov ponúkalo nielen poľnohospodárstvo v okrese Písek, ale aj samotný veľkostatok v Cerhoniciach, v objekte ktorého bolo stredisko umiestnené.⁸³ Od presadenia svojho zámeru neustúpil ONV v Písku ani potom,

⁷⁹ SÚA Praha, f. MPSP, č. kart. 400, sig. 2249. Záznam z porady konanej na Ministerstve sociálnej starostlivosti 10. 9. 1946.

⁸⁰ Neschopnosť či neochotu riešiť bytovú situáciu početných rómskych skupín potvrdzujú neskoršie prieskumy vo veľkých podnikoch na zač. 50. rokov, tiež regionálne výskumy. Napr. PAVELČÍKOVÁ, N.: Romové na Vítkovsku a Hlučínsku v prvni polovině padesátých let. Vlastivědné listy, 22, seš. 1/1996, s. 7–11. SÚA Praha, f. MV – Dodatky.

⁸¹ Zverejnila ho Lidová demokracie, 18. sept. 1946. Projekt trojstupňového systému táborov nebol predložený na porade 10. sept., ako to uvádza T. Haišman. Pozri HAIŠMAN, T.: Snahy centrálních orgánů státní správy o řešení tzv. cikánské otázky v českých zemích v letech 1945 až 1947 ve světle tisku. c. d.

⁸² SÚA Praha, f. MPSP, č. kart. 400, sig. 2249.

⁸³ Tamže; Na cintoríne v Mirodiciach sú pochovaní mŕtvi z tábora Lety. Pozri PAPE, M., c. d; Tiež POLANSKÝ, P.: Těživě mlčení. Praha 1998.

čo návrh vládneho uznesenia na nútenú táborovú koncentráciu Rómov stiahlo v máji 1947 ministerstvo sociálnej starostlivosti ako “politicky neúnosný v nových politicko-spoločenských podmienkach”.

Ministerstvo sociálnej starostlivosti zvolalo druhú medziministerskú poradu na 28. novembra 1946, na ktorej predostrelo svoj plán trojstupňového systému táborov, aby sa dosiahlo zásadného obratu v riešení otázky zaradovania Rómov do pracovného procesu. Zúčastnení sa dozvedeli, že *“tábor I. bude soustředovacím táborem všech cikánů – přechodným, kde se vhodným způsobem rozdělí cikány na ty, kteří se dají převychovati a trvale připoutati k urč. místu a práci, a na ty, kteří jako neovládatelný živel budou odsunuti za hranice. Tak vznikne tábor II., kde budou umístění cikáni k převýchově a k usídlení určení pokud možno pod vlastní cikánskou správou a tito budou zapojováni na urč. užitečné práce. Bude jim poskytnuta urč. samospráva a volnost. III. tábor – donucovací bude pro neovládatelné cikány, kteří podle možnosti co nejdříve budou odsunuti za hranice ČSR. Předpokládá se, že fakt zřízení táborů zamezí další příliv cikánů a že velká část jich sama opustí naše území”*.⁸⁴

Domnelé predpoklady, neustále sa opakujúce na poradách i zverejňované v tlači, o údajnom obrovskom príleve cudzozemských Rómov z Maďarska, Poľska, Rumunska, Rakúska, Nemecka (?) neboli výskumom doteraz potvrdené, ani pri regionálnom overovaní miesta pôvodu predkov presídlencov na Ostravsko.⁸⁵ Zdrojom migrácie Rómov do Čiech bolo Slovensko, hlavne východné, aj so svojím južným prinavráteným územím.

Na zamýšľané zriadenie táborov pre Rómov mienilo uvoľniť tábory vo svojej kompetencii ministerstvo národnej obrany, ktoré sa domáhalo splnenia požiadavky, aby sa vyhláškou ministerstva vnútra zakázalo usadzovanie Rómov v okruhu bývalých colných hraníc (t. j. 30 km) z dôvodov štátobezpečnostných.⁸⁶ Iniciatíva ONV v Písku bola uvítaná a I. tábor, ktorý tu vlastne už bol zriadený a vybavený mohol byť skoro prakticky využívaný.

V zime na prelome rokov 1946 a 1947 sa všeobecne očakávalo, že radikálne opatrenia voči údajne sa potulujúcim Rómom a “práce se štíticím” budú dovedené do praxe na základe dopracovaného návrhu vládneho uznesenia na táborovú koncentráciu a vykonaného súpisu týchto osôb v zmysle zák. č. 117/1927 Zb. Zúčastnené rezorty sa zhodovali na protirómskom postupe, požadovali len jeho legislatívne “ošetrenie” a “krytie” platnými predpismi, či novelizáciu zák. č. 117/1927 Zb. tak, aby sa vzťahoval na všetko rómske obyvateľstvo. Aj keď sa časť Rómov v zimných mesiacoch vracala späť do svojich domovských obcí na Slovensku a počty Rómov v jednotlivých mestách sa znižovali, ani teraz sa neprestávali hromadiť sťažnosti na Rómov, ktorí obťažujú a znepokojujú obyvateľov či v pohraničných a kúpeľných mestách, alebo v samotnej Prahe.⁸⁷

Za mimoriadne naliehavý a na riešenie akútneho problému sa pokladala otázka výskytu Rómov na území veľkej Prahy. Nielen ÚNV, ale Riaditeľstvo národnej bezpečnosti, kriminálna ústredňa aj ministerstvo sociálnej starostlivosti predpokladali odsunúť Rómov na vidiek, na perifériu a do okolitých okresov, odkiaľ by rómske pracovné sily mohli dochádzať bez svojich rodinných príslušníkov do zamestnania. Otázka nedostatku bytov pre tieto pracovné sily bola kritická, no v intenciách predchádzajúcich doporučení úrady v Prahe nepočítali s trvalým usadzovaním sa Rómov v hlavnom meste. Úrad ochrany práce

⁸⁴ SÚA Praha, f. MPSP, č. kart. 400, sign. 2249; Tiež SÚA Praha, f. ZÚ, č. kart. 773.

⁸⁵ PAVELČÍKOVÁ, N.: c. d.

⁸⁶ Je zaujímavé, že záznam porady s vyžiadaním stanoviska bol odoslaný por. Letovovi na ministerstvo vnútra, v tom čase organizačne zabezpečujúcou odsun Nemcov. V rokoch 1943–1945 spravoval protektorátne pracovné a internačné tábory. SÚA Praha, f. MPSP, č. kart. 400, sig. 2249; Tiež PAPE, M., c. d., s. 154–159.

⁸⁷ Opäť sa nastoľovala otázka odsunu Rómov z Mariánskych Lázní, Karlových Varov, Rómovia českej, slovenskej, poľskej a maďarskej národnosti spôsobovali množstvo nepríjemností v okrese Žamberk, kde pracovali v Rokytnici na lesných prácach. SÚA Praha, f. MPSP, č. kart. 400, sign. 2249.

namietať voči permanentným snahám o odsun rómskych pracovných síl, pretože aj v zimných mesiacoch okolo 1000 osôb tu bolo zdrojom pracovných síl pre neoblúbené povolania – práce v tehelniach, stavebné a pozemné pomocné práce, vápenky, lomy, štrkoviská. Bez aktívnej účasti rómskych pracovných síl by ešte neboli odpratané vojnové trosky a realizovaná obnova vo viacerých štvrtiach mesta.⁸⁸ Dilema ako udržať rómske pracovné sily v Prahe a pritom ich nemať na očiach verejnosti zostávala zatiaľ nevyriešená. Predpokladalo sa, že zaradenie Rómov do kárnych (trestných) výchovných táborov prinesie v tomto smere radikálnu zmenu situácie v Prahe, pričom ministerstvo sociálnej starostlivosti vo svojom prípise kriminálnej ústredni navrhovalo na tento účel využiť aj donucovaciu pracovňu v Ruzyni. S rómskymi pracovnými silami bolo však zatiaľ nutné počítať, keďže za ne chýbala náhrada.⁸⁹

Ešte ostrejšie a prísnejšie voči Rómom znovu vystúpil Zemský národný výbor v Brne, ktorý podriadené úrady inštruoval v zmysle vykonávania prísnych nutných opatrení na obmedzenie potulovania sa a vzrastajúcej zločinnosti Rómov v moravskom pohraničí. Aplikáciou všetkých možných zákrokov, ktoré umožňovali zák. č. 117/1927 Zb. a jeho vykonávacie nariadenie, mali sa realizovať časté a svojvoľné prehliadky rómskych táborov, obytných vozov a osobných dokladov, malo sa zamedziť ich táborenie v skupinách presahujúcich rámec svojich rodín. Pohyb rómskych skupín sa mal uskutočňovať po vymedzených trasách a teritóriu mimo kúpeľných miest, letovísk, pohraničia a za stálej kontroly orgánov bezpečnosti. Nemali sa vydávať ďalšie povolenia na kočovanie a predchádzajúce sa mali zrušiť.

Aj ZNV v Brne upozornil na vyhostovanie Rómov, ktorí sú cudzími štátnymi príslušníkmi. *“Cikáni, kteří se nezapojili do užitečné práce a jsou nepohodlní neb státně nespolehliví, zejména neprokáží-li čs. státní občanství, budtež okamžitě odstráni podle ustanovení zák. č. 88/1871 ř. z. do svých domovských obcí neb dřívějších sídlišť, kde jejich státní a domovská příslušnost, národní a státní spolehlivost mohou býti nade vše pochybnost zjištěny.”* ZNV v Brne upozornil, že všetci Rómovia budú zaradení do produktívnej práce, kočovanie nebude povolené a osoby vyhýbajúce sa práci, budú dodané do zvlášť vytvorených pracovných (kárnych) táborov.⁹⁰ Okamžité zásahy proti nežiaducemu “potulovaniu” sa a nezaradeniu sa Rómov do pracovného procesu umožňoval aj dekrét č. 88/1945 Zb. o všeobecnej pracovnej povinnosti, ktorý mali podriadené zložky využívať omnoho razantnejšie a účinnejšie.

S akou zanovitosťou zotrvali zúčastnené rezorty vo svojich predstavách o radikálnom vyriešení problémov s rómskym etnikom vychádzajúc pritom z nesprávnych a nepodložených názorov o zaplavovaní nášho územia cudzími Rómami, ich permanentnom potulovaní a vyhýbaní sa práci. V bezprostredne povojnovom období iste neexistovali ešte podmienky a ani sa nevytvárili na trvalé presídľovanie rómskych rodín zo Slovenska. Preto pohyb bol značný a cesty za prácou do Čiech mali charakter dočasných migrácií, hlavne sezónne so spätným návratom do východiskových obcí v zime. Pritom išlo o pohyb za prácou prevažne usadlých Rómov a nie kočovních. Excesy, aké sa vyskytovali v pohraničí, na čiernom trhu, pri pohybe množstva osôb v tom čase boli paušálne pripisované Rómom a spoločnosť očakávala, podnecovaná aj časťou dobovej tlače, radikálne protirómske kroky, s ktorými sa na všetkých úrovniach počítalo.

⁸⁸ Tamže. Zpráva o porade 16.1.1947 na Riaditelství národní bezpečnosti, korespondencia medzi Úradom ochrany a Ministerstvom sociálnej starostlivosti z 13. februára 1947.

⁸⁹ Tamže. Prípis Kriminálnej ústredni z 1. marca 1947.

⁹⁰ Tamže. Cikáni – nutná opatření. Usmernenie podriadených orgánov z 21. januára 1947.

Ministerstvo sociálnej starostlivosti predložilo do Úradu predsedníctva vlády 10. marca 1947 návrh vládneho uznesenia o zaraďovaní Rómov do pracovných táborov.⁹¹ Na ďalšie medzirezortné pripomienkovanie rozoslalo svoj návrh znova 16. apríla 1947, aj keď už obdržalo prvé stanoviská. V centre návrhu vládneho uznesenia stálo zdôvodnenie a charakteristika pracovných táborov, ktoré sa mali zriaďovať pre Rómov, ako to vyplynulo z predchádzajúcich porád medzi rezortmi. V otázkach kompetencií mala vláda uložiť ministerstvám národnej obrany a vnútra, aby určili bývalé vojenské a internačné tábory, ktoré by sa dali použiť na sústredenie Rómov. Ministerstvo vnútra malo zabezpečiť realizáciu súpisu všetkých Rómov a zároveň dodanie Rómov do pracovných stredísk pod dozorom. Ministerstvo sociálnej starostlivosti malo zaradiť týchto Rómov do pracovného pomeru v hospodárskych odvetviach s naliehavou potrebou nekvalifikovaných pracovných síl. Ministerstvo školstva a osvetu malo zariadiť dochádzku do škôl pre deti dodané do výchovných táborov.⁹² Negatívne stanovisko k návrhu ako “protiprávnemu a protiústavnému” postupne vyjadrili ministerstvo spravodlivosti, legislatívny odbor úradu predsedníctva vlády, ministerstvo národnej obrany, generálny sekretariát hospodárskej rady. Aj keď pri sledovaní genézy tohto vládneho návrhu je zrejماً aktívna participácia a priamo autorstvo takejto myšlienky táborovej koncentrácie Rómov v kriminálnej ústredni MV už v roku 1945, ministerstvo vnútra veľmi razantným spôsobom vyjadrilo negatívne stanovisko predloženému návrhu. Zdôraznilo v ňom, že na sústreďovanie Rómov v nejakých strediskách pod dozorom, neexistuje právny podklad a diskriminácia Rómov na podklade rasovom nie je možná z ústavných dôvodov. Avizovalo vykonanie súpisu všetkých Rómov v Československu, pri ktorom sa podchytiť všetky pracovne nevyužitú sily, rôzne ukryté v ambulatných a podobných zábavných podnikoch. Opatrenia na ich pracovné začlenenie nemali byť ale rázu bezpečnostného.⁹³

Pod vplyvom negatívnych stanovísk odvolalo ministerstvo sociálnej starostlivosti listom z 19. mája 1947 na Úrad predsedníctva vlády svoj návrh vládneho uznesenia. Na základe korešpondencie i telefonických kontaktov medzi Ministerstvom vnútra, Zemským národným výborom v Prahe i ONV v Písku vydalo však súhlas na zriadenie strediska pre Rómov v obci Cerhonice už po stiahnutí svojho návrhu. Zemský národný výbor vyzvalo na vykonanie konkrétnych opatrení v tejto veci.⁹⁴ Po neúspechu svojho návrhu a kritike rezortov domáhalo sa Ministerstvo sociálnej starostlivosti nevyhnutnej novelizácie zák. č. 117/1927 Zb. a zabezpečenia riadnej evidencie Rómov, ako východiskovej základne pre ďalší postup. Na vykonanie súpisu vyzvalo zemské národné výbory, aj keď vedelo o pripravovanom súpise v rezorte vnútra zo strany Kriminálnej ústredne. Zemský národný výbor v Brne tak vydal pokyny na vykonanie súpisu len pár dní predtým, než bol celoštátno vyhlásený vyhláškou Ministerstva vnútra.⁹⁵ Ministerstvo vnútra upozornilo rezort sociálnej starostlivosti na protiprávnosť konania v prípade schválenia rómskeho (kárneho) strediska v Cerhoniciach okr. Písek.

Z pripravovaných protirómskych postupov sa v lete 1947 realizoval len súpis, ktorého výsledky sa nakoniec obmedzili na najužšie zložky bezpečnosti. V auguste 1947 bolo jednorázovou súpisovou akciou v českých krajoch evidovaných 16 752 Cigánov – Rómov, vyše 16 tisíc osôb predstavovali imigranti zo Slovenska. Jeho výsledky prekvapili a spochybnili vlastne opodstatnenosť jeho vykonania a plánovaných protirómskych zákrokov. Väčšina Rómov bola zaradená v pracovnom procese a kategória tzv.

⁹¹ SÚA Praha, f. MPSP, č. kart. 400, f. ÚPV, č. kart. 1163. JUROVÁ, A.: Rómska problematika 1945–1967. Dokumenty. c. d. 1. zväzok.

⁹² Tamže.

⁹³ Tamže. Je tu priložený článok od MAREŠA, J.: “Cikáni musí pracovať”. Kriminalistika roč. 2, č. 2, s. 33–37.

⁹⁴ SÚA Praha, f. MPSP, č. kart. 400.

⁹⁵ Tamže.

nenapraviteľných asociálov nedosahovala ani jedno percento, ako uviedla tajná správa Kriminálnej ústredne pre ministra vnútra.⁹⁶

Obr. č. 1 (k príspevku O. Bodorovej)

⁹⁶ JUROVÁ, A.: Romska problematika 1945–1967. c. d. 1 zv.

Ľudová architektúra a spôsob bývania Rómov v Gemeri-Malohonte

Oľga Bodorová

Kľúčové slová: Rómovia – dejiny, ľudová architektúra, bývanie, kočovanie, krst, Gemer-Malohont

Už druhý rok sa sústreďuje v regióne historického Gemera-Malohontu etnografický výskum ľudovej architektúry a spôsobu bývania rómskeho etnika na pôde Gemersko-malohontského múzea v Rimavskej Sobote. Keďže sa nazdávame, že o spôsobe života a bývania akéhokoľvek etnika určité poznatky prezrádza už na prvý pohľad viditeľná ľudová architektúra, práve cez ňu chceme priblížiť spôsob bývania Rómov, s ktorými v regióne historického Gemera-Malohontu žilo a dodnes žije pôvodné domáce obyvateľstvo už niekoľko stáročí.

Podľa archívnych prameňov región historického Gemera-Malohontu prijal ešte niekedy na začiatku 16. storočia ľud, ktorý na územie Európy prichádzal z východu a postupne osídľoval niektoré regióny, uvedomujúc si svoju už na prvý pohľad viditeľnú "odlišnosť". Odlišnosť Rómov bola navonok natoľko zjavná v anatomických znakoch, tradičnej materiálnej a duchovnej kultúre a jazyku, že si ju uvedomovalo jednak domáce usadlé obyvateľstvo, jednak kočujúce a usadlé skupiny Rómov. Prvky odlišnosti, najrôznejšie príkazy, nariadenia a zákazy neodradili však Rómov od trvalého usadenia sa v historickom Gemeri-Malohonte a žijú tu v narastajúcej početnosti dodnes.

Jednou zo špecifik skúmaného regiónu Gemera-Malohontu okrem iného je skutočnosť, že v tomto multietnickom prostredí si postupne od 16.–17. storočia nachádzali svoje trvalé miesto aj Rómovia. Podľa romistky Jeleny Marušiakovej (1985) ako aj podľa potvrdených výskumov Rómovia, ktorí obývajú územie historickej župy Gemera-Malohontu sa v zásade delia na dve odlišné skupiny, a to na:

- A. kočovných olašských Rómov tzv. Lovárov,
- B. usadlých Rómov tzv. Rumungrov, ktorí sa ďalej delia na:
 - 1. maďarských Rómov,
 - 2. maďarských Rómov nazývaných Kočaň,
 - 3. slovenských Rómov.

Gemersko-malohontské múzeum sa špecializuje na rómsku kultúru od roku 1996 a je prirodzené, že výskumy, ktorých výsledky predkladáme, sa opierajú o tradičné bývanie a ľudovú architektúru Rómov. Keďže v roku 2000 sa realizoval na pôde múzea výskum slovenských Rómov tzv. Rumungrov v lokalitách Klenovec, Rimavská Píla a Rimavské Brezovo a v sídle kočovných olašských Rómov tzv. Lovárov v Rimavskej Sobote, v roku 2001 sme sa popri maďarských Rómoch tzv. Rumungroch venovali aj výskumu olašských Rómov tzv. Lovárov, ktorí dodnes obývajú lokality: Jesenské, HrnčiarSKU Ves, Rimavské Zalužany a Rimavskú Sobotu. Hľadali sme predovšetkým paralely v spôsobe ich života po trvalom usadení a počas kočovania, no snažili sme sa zachytiť najmä ich súčasný spôsob života v čase trvalého usadenia. Ku tradične usadlým Rómom prevažne maďarským tzv. Rumungrom, ktorých obydlia sme zmapovali, sú skupiny v lokalitách: Jesenské, Pavlovce, Sútor, Gortva, Hodejov, Čakov, Barca, Tornaľa, Figa.

Stručná história príchodu Rómov do Gemera-Malohontu

Rómovia sú etnikum, ktoré sa vyznačuje neuveriteľným rozptylom na rozsiahlom priestore Európy. Dlhá únavná a strastiplná púť, ktorú približne pred 800 rokmi absolvovali z Indie cez Perziu, Arméniu, Byzanciu, Uhorsko smerom k Tichému oceánu, ich len čiastočne modifikovala. Napísalo sa o nich viacero publikácií a príspevkov, no stále o Rómoch vieme toho akosi málo.

V stručnom prehľade európsko-slovenského kontextu nahliadneme do histórie príchodu Rómov do skúmaného regiónu predovšetkým na základe písomných, ako aj ústnych prameňov, či výskumov v teréne.

V dodnes neprekonanej publikácii Emílii Horváthovej: "Cigáni na Slovensku" (1964) sa na strane 36 uvádza: "V 14. storočí neboli Cigáni už žiadna zvláštnosť ani v strednej Európe. Spišskonovomestský richtár Ján Kunch v opise majerov zo 14. storočia uvádza, že v okolitých lesoch, patriacich rodine Mariássyovcov sa potulujú Cigáni. Jednalo sa o rok 1322." Uvedený rok 1322 o pobyte Rómov na Slovensku považujeme dodnes za prvú zachovanú písomnú zmienku o Rómoch z územia Slovenska.

Už v roku 1329 sa spomínajú Rómovia aj v Szabolcskej župe a roku 1377 a 1381 sa spomínajú aj v župe Zemplín (Szalay 1914:89).

O existencii Rómov v Gemeri-Malohonte v minulosti svedčia aj miestne chotárne názvy odvodené od lokalít, kde Rómovia kočovali počas pravidelných zastávok. V týchto názvoch sa vyskytuje slovo "Cigáň" v modifikácii "Cigánska dolina, Cigánsky les, Nad Cigánmi". Pomenovania sme vyhľadali v publikácii *Geografické názvy okresu Rimavská Sobota, Bratislava, 1992* a mnohé sme overili priamo v teréne, ako aj na katastrálnych mapách.

Nakoľko pomenovanie rómskeho etnika termínom Róm sa oficiálne na Slovensku datuje od roku 1991, bolo takmer zbytočné hľadať toto synonymum na katastrálnych mapách. Dovtedy sa pre rómske etnikum v bývalom Československu oficiálne, ako aj v bežnej reči používal termín "Cigáň".

Na priloženej mape sú zobrazené obce, v ktorých majoritné obyvateľstvo už niekoľko storočí používa chotárne označenie, v ktorom dominuje slovo "Cigáň, Cigánsky". Takto môžeme v okrese Rimavská Sobota s istotou zverejniť pomenovania na viacerých miestach. Napríklad v okolí mesta Hnúšťa sa dodnes vyskytujú hneď dva chotárne celky s označením "Cigánska dolina" a "Cigánsky les". V Rimavskej doline sa s istotou usadili Rómovia aj neďaleko Rimavského Brezova, kde dodnes v katastri evidujeme označenie vrchu s názvom "Cigán". V obci Sútor ležiacej juhovýchodne od Rimavskej Soboty sa vyskytuje označenie katastrálneho územia "Nad Cigánmi" ("Czigány telep"), a to v časti neďaleko ktorej dodnes bývajú Rómovia. V tomto prípade ide o chotárnu parcelu poľa. Ani na juhu rimavsko-sobotského okresu nechýba zemepisné označenie s výskytom slova "Cigáň", kde v katastri obci Hajnáčka termínom "Cigánsky les" sa označuje zalesnená plocha. Aj neďaleko chýrneho hradu Muráň sa nachádza skala "Cigánka", ku ktorej sa viaže historická povesť zo 17. storočia, ako večná spomienka na krásnu zradnú rómsku devu.

Aj tieto dôkazy sú svedectvom, že Rómovia v Gemeri-Malohonte si našli ešte v stredoveku trvalé miesto a podľa písomných prameňov sa tu postupne usadzovali už od 16. storočia.

I keď prvá písomná zmienka o Rómoch z územia Slovenska pochádza z roku 1322, bezpochyby k prvým ochranným listinám – *glejtom* – patrí zachovaná listina cisára Žigmunda Luxemburského, ktorú nechal vyhotoviť 17. apríla 1423 na Spišskom hrade pre cigánskeho vojvodu Ladislava. Obracia sa v nej na všetky svoje dŕžavy, mestá a mešťanov,

aby tohto vojvodu Ladislava a jemu podriadených Rómov nijakým spôsobom neobmedzovali, ale všestranne ho podporovali a ochraňovali (Horváthová 1964:38).

K ďalším prameňom patrí listina, na základe ktorej roku 1417 prešla početná skupina Rómov južným Slovenskom, ktorá sa neskôr rozdelila na viaceré prúdy (Horváthová 1964:97).

O trvalé usadenie rómskeho obyvateľstva sa v 18. storočí pokúsila cisárovná Mária Terézia a jej syn osvietenský panovník Jozef II. Podľa nariadenia cisárovnej Márie Terézie z roku 1761 o zákaze bývania Rómov v chatrčiach a stanoch, z Rómov sa mali stať roľníci: mala im byť pridelená pôda, mali prijať kresťanské meno, nemali byť viac nazývaní Cigánmi, ale “novosedliakmi” (Neubauer, Új-Magyar). Vďaka týmto regulačným a prohibičným opatreniam sa početnejšie skupiny Rómov usadili aj v Gemeri-Malohonte. Viac prameňov nachádzame vo významnej publikácii Ilu Bálinta s názvom “Gömör megye” (župa Gemer), kde sa uvádza: “Priezvisko ‘Cigány’ nájdeme v Gemeri už začiatkom 16. storočia, no či išlo skutočne o Rómov, presnejšie doklady neexistujú. V písaných prameňoch sa prvé záznamy o Rómoch v Gemeri objavili až koncom 17. storočia. Rómovia tu žili v rámci jednotlivých panstiev a dedín, velil im však vajda, ktorého si sami volili, no vo funkcii ho potvrdzoval až samotný zemepán. Zvláštnu skupinu predstavovali krásno-horskí (Kráska Hôrka), štítnickí (Štítnik), putnockí (Putnok v dnešnom Maďarsku) a blžskí (Veľký Blh) Rómovia a podľa súpisu poddaných z rokov 1770–1774 ich uvádzajú ako “*subditi haereditarii*” to znamená “*veční poddaní*”. Rómovia ako “*veční poddaní*” sa nemohli voľne pohybovať a majú vlastniť svoje bydliská, svoje večné dediny.

Z roku 1768 existuje údaj, na základe ktorého si Rómovia v panstve Krásna Hôrka (okres Rožňava) zvolili vajdu a pri tejto príležitosti usporiadali dokonca aj zábavu. Podľa súpisov obyvateľstva z rokov 1770–1774 sa Rómovia prispôbovali dedinským zvykom. Začiatkom 18. storočia bývajú ešte v šiatroch na perifériách dedín, ale roku 1770 nachádzame už viac rómskych chatrčí, ba čo viac, mnohí už bývajú v rade roľníckych domov.

V širkovskom okrese (Širkovce, okres Rimavská Sobota) spomedzi 92 sčítaných osôb len 29 osôb býva v chatrčiach a ostatní Rómovia bývajú v domoch alebo v domčekoch. Ďalej Ila Bálint uvádza, že v súpise sa po maďarsky tieto obydlia nazývajú “*cigánske hniezda*” (“*cigányfészek*”).

Čo sa týka životných pomerov a zamestnaní Rómov v súpise sú tieto údaje zhrnuté do tabuľky (č. 63), podľa ktorej v južnom a severnom okrese žije spolu 403 osôb, z toho 255 kováčov, 42 hudobníkov, 25 robotníkov, 20 pastierov, 9 kováčov-žobrákov, 8 kováčov-hudobníkov, 1 hudobník-robotník, 1 kupec, 4 hudobníci-žobráci, 1 tkáčka, 37 žobrákov.

Aspoň polovica Rómov sa popri práci zaoberá kúpou a predajom koní. V súpise sa ďalej uvádza, že Rómovia z Jesenského (okres Rimavská Sobota) sa živia ani nie tak ťažkou prácou, ako skôr žobraním a namiesto práce najradšej lenošia na jesenskej pažiti. Ich jediným majetkom je niekoľko koní, občas sa u jedného Róma nájdú aj 3–4 kone. V štítnicko-jelšavskom okrese na začiatku 18. storočia sa spísalo v 11 dedinách 10 šiatrov, no počet dobytky bol 16 koní. V roku 1734 v tom istom okrese našli v 9 miestnostiach 10 Rómov a 16 koní.

Súpis osôb v rokoch 1770–1774 na území gemerskej župy napočítal v 170 dedinách dokopy 424 Rómov, ktorí obľubovali najmä severné mestá, ako: Dobšínú a Štítnik, kde spísali 10–11 osôb, Rožňavu, kde sa dalo dobre kupčiť – 6 osôb. Aj v maďarských dedinách už bývali 1–3 osoby, najviac však 11 až 10 v Zubogy (Maďarsko) a Tornali.

V Jesenskom v roku 1751 spísali Rómov pod názvom “*GENTIS AEGIPTIACAE HOMINES*”, no označeniu nepripisovali osobitý význam. Priezviská, ktoré sa tu vyskytli,

boli: Bary, Csemer, Dani, Lali, Oláh, Radics, Váradi a iné. Všeobecne priezviská preberali od domáceho maďarského alebo slovenského obyvateľstva.

V súpise sa píše aj o odievaní Rómov, ktoré je “v 107 prípadoch identické s domácim roľníckym obyvateľstvom, no 119 Rómov sa oblieka do tradičného rómskeho odevu. Navyiac v Nižných Valiciach (okres Rimavská Sobota) je odev mužov taký istý, aký nosia maďarskí poddaní, no ženy sa obliekajú na rómsky spôsob. Menšie deti chodia nahé, bez oblečenia. Hoci väčšie deti vychovávajú k nejakému remeslu, najviac ku kováčstvu, niektoré už vykonávajú poľnohospodárske práce, alebo pomáhajú roľníkom, najviac detí vyplňa svoj voľný čas ,nič nerobením‘, prípadne sa venujú muzikanstvu. Stravujú sa obyčajne mäsom, predovšetkým bravčovým. Ich morálka je podrobená značnej kritike. Ľudia sa ich obyčajne boja kvôli krádežiam a k sobášom s ostatným obyvateľstvom nedochádza”. Toľko Ila Bálint na konto sčítania Rómov a ich spôsobu života v rokoch 1770-1774 za vlády cisárovnej Márie Terézie.

Podrobnejší je súpis Rómov z Gemerskej stolice z roku 1776, ako aj druhý súpis z roku 1785. Obidva súpisy – listiny – sa nachádzajú v Štátnom okresnom archíve v Rimavskej Sobote pod názvom “Conscriptio Zingarorum comitatus Gömöriensis”. Archív je momentálne neprístupný, preto prameňom, v ktorom je súpis citovaný je publikácia E. Horváthovej (1964:130–131). Ako uvádza autorka “...roku 1776 žilo na území stolice 275 cigánskych rodín, spolu 1116 osôb. Spôsob života Rómov bol podľa údajov na nízkej úrovni. Rodiny bývali prevažne za dedinou v kolibách, 29 rodín bývalo dokonca v šiatroch. Iba málo rodín obývalo riadne domy v dedine. Okolitému obyvateľstvu sa prispôbilo odevom len asi 25 % Rómov, kým ostatní sa nosili po cigánsky. Mnohí jedli mäso z uhynutých zvierat a obchodovali s koňmi. Všetci boli želiarmi a podželiarmi bez akéhokoľvek kúska pôdy. Živili sa kováčstvom, muzikantstvom, výpomocou v poľnohospodárskych prácach, ale aj žobraním. V Jelšave kuli reťaze a robili nebožiece. Niektorí pracovali aj v tamojších hámroch, kde sa vyrábalo železo. Ženy v Muránskej doline tkali šnúrky tzv. “cigánske tkaničky”, ktoré vymieňali za potraviny. Väčší počet Rómov žil v Štítniku (19 rodín) a v Dobšinej (18 rodín).

Do roku 1785 stúpol počet rodín na 327, a ak možno veriť stoličným správam, o niečo sa zlepšili aj celkové pomery. Nasvedčovala tomu aj skutočnosť, že 20 detí už chodilo do školy. Podľa hlásenia stolice už väčšina rodín bývala v domoch. Ďalej listina uvádza, že v Hajnáchke žili roku 1776 dve rodiny, a to rodina Michala Illésa a Michala Oláha. Ale v roku 1785 nebolo po prvej rodine ani stopy, zato pribudli dve nové, rodina Petra Cipaka a Alexandra Danyiho. V Číži boli roku 1776 tiež dve rodiny, a to rodina Alexandra Váradyho a Jána Tomku. Roku 1785 tu bolo už šesť rodín. Rodina Váradyho zostala, ďalšie rodiny však boli nové (Danyi, Farkaš, Ruso, Darok, Oláh). V Drni roku 1778 nebola ani jedna rómska rodina, avšak roku 1785 boli už štyri: dve rodiny Váradyho, Dančova a Radičova. Z uvedených príkladov je zrejmé, že správy o trvalom usadení sa rómskeho obyvateľstva treba brať s rezervou. Aj zamestnanie obyvateľstva sa roku 1785 uvádza podobne ako v predchádzajúcom súpise. Zvláštnosťou je však údaj, že v Širkovciach (neďaleko Jesenského – poznámka O. B.) žijúce rómske rodiny sa zaoberajú hrnčiarstvom (predpokladáme, že skôr išlo o výrobu tehál – poznámka O. B.).

V susednej Malohontskej stolici spísali Rómov v rokoch 1770 a 1785. Podľa prvého súpisu žilo roku 1770 na území stolice 48 rómskych rodín. Najviac ich bývalo v Tomašovciach (9 rodín), v Ožďanoch 5 rodín, v Kokave 4 rodiny a najmenej v Pondelku (dnes Hrnčiarska Ves) iba 3 rodiny. Zo súpisu sa dozvedáme, že 27 rodín žilo ešte pod šiatrami, ďalších 21 v kolibách, ktoré boli zväčša postavené mimo dedín. O zamestnaní malohontských Rómov sa uvádza, že väčšinou boli kováči a hudobníci. Jedna rodina žijúca v Horných Zahoranoch bola hrnčiarska. Do roku 1785 vzrástol počet rodín na 61. Spolu mali viac ako 130 detí, takže celkový počet Rómov vzrástol na 250–280 osôb. V tomto

roku najviac Rómov žilo v Ožďanoch a Rimavskej Sobote, po 9 rodín, v Hrachove a Sušanoch po 4 rodiny. V Tomašovciach, Kokave a Pondelku bývali už "len po jednej rodine". Toľko citát z publikácie E. Horváthovej (1964:130–131). Keďže publikácia vyšla tlačou roku 1964 termín Róm bol v tom čase neobvyklý, autorka používala výlučne vtedajšie oficiálne pomenovanie "Cigán".

Iné písomné pramene z roku 1738 uvádzajú, že pred súdom gemerskej stolice vyšetrovali skupinu potulných Rómov, ktorých obviňovali z razenia falošných mincí. Skupina pozostávala z piatich osôb. Boli to: Michal Palko, Blažej Laszló, Ján Timerló, Juraj Jósan a Pavel Stojka. Pochádzali vraj z Egrielu (?) a žili v Sedmohradsku (Horváthová 1964:106).

Predošlé state stručne hovoria o tom, že v regióne sa postupne od 16.–17. storočia usadzovali Rómovia ako nová vlna prisťahovalcov, ktorá na istom mieste pobudla dlhší čas, tzv. usadlí Rómovia Rumungri, iná etnická skupina Rómov sa sťahovala z miesta na miesto. Druhú skupinu Rómov nazývame olašskí Rómovia tzv. Lovári, ktorí sa vzhľadom na odlišný spôsob života v regióne usadili neskôr.

Ako to bolo s Rómami v 19.–20. storočí?

Rómovia sa postupne usadzovali na okraji miest a obcí, čím vytvárali a dodnes vytvárajú špecifický kolorit miest, v ktorých sa natrvalo usadili. Ale i napriek tejto skutočnosti, že sa Rómom v regióne Gemera-Malohontu darilo, existuje lokalita, v ktorej dodnes nebývali ani nebývajú Rómovia, a tou lokalitou sú Dolné Zahorany (okres Rimavská Sobota). I napriek tomuto tvrdeniu tu krátky čas po druhej svetovej vojne žila jedna rodina kočovných Rómov, ktorá odišla na neznáme miesto.

Koncom 19. storočia, presnejšie roku 1893 bol vykonaný podrobný súpis Rómov v Uhorsku. Jeho výsledky boli spracované a publikované roku 1895. Podľa tohto súpisu žilo v Gemerskej stolici 5 552 osôb rómskej národnosti.

Podľa nasledujúceho zákona prijatého po vzniku Československa z roku 1927 č. 117/1927 Zb. o túlavých Rómoch, ktorý zakazoval kočovanie, je zrejmé, že sa ešte viac prehĺbila diferenciácia medzi miestnym obyvateľstvom a Rómami, čo sa prejavilo v rôznych formách (Gecel'ovský 1992:82). Široké možnosti obmedzovania osobnej slobody znemožňovali prirodzený, i keď pomalý vývoj k usadlému spôsobu života. Každý Róm starší ako 14 rokov musel mať tzv. "cigánsku legitimáciu". Hlava rodiny musela mať tzv. "kočovný list", ktorý sa vystavil na obdobie jedného roka a mohol sa kedykoľvek odňať.

Aj obdobie slovenského štátu sa vrátilo k direktívnemu zákazu kočovania, ktorý najmä kočovní Rómovia porušovali. Rómovia mali v tom období zákaz cestovať verejnými dopravnými prostriedkami, vstupovať do verejných priestorov a parkov, do miest a obcí smeli vstúpiť len v určitých dňoch a hodinách. Mali odstrániť svoje obydlia z blízkosti verejných ciest až do vzdialenosti dvoch kilometrov.

Definitívny zákaz kočovania vniesol zákon č. 74 z roku 1958 o trvalom usídlení kočujúcich osôb, ktorý vstúpil do praxe až na jar 1959 a znamenal likvidáciu táborov a kočujúcich karaván.

Ľudová architektúra a spôsob bývania Rómov v regióne Gemera-Malohontu – juh okresu

Územie historického Gemera-Malohontu reprezentuje región, ktorý v minulosti zohrával v hospodárskej, sociálnej a kultúrnej sfére významné miesto Slovenska. V regióne sa kvôli pomerne priaznivým prírodným, ekonomickým a spoločenským

okolnostiam usadzovali rôzne etniká, ktoré územie osídľovali primárne i sekundárne. Je viac než isté, že v 16.–17. storočí popri slovenskom, maďarskom, nemeckom a českom etniku tu ojedinele žili už aj rómske rodiny, ktoré sa usadzovali prevažne na periférii miest a obcí, prevažne za odlišných okolností, ako žila majoritná societa.

Ľudová architektúra a spôsob bývania je v dejinách ľudstva významným ukazovateľom hospodárskej a kultúrnej úrovne toho-ktorého etnika. Nie je to inak ani v prípade rómskej spoločnosti. Potrebu bývania považovali Rómovia za jednu zo základných potrieb človeka. Podoba bývania u Rómov je natoľko rôznorodá, že sa dá ťažko hovoriť o akomsi jednotnom spôsobe bývania. V ľudovom staviteľstve vystriedali Rómovia takmer všetky typy obydlí od najjednoduchších príbytkov akými boli v čase kočovania obytné vozy (*“vurdon”*) rôzneho typu, neskôr maringotky, stany – šiatre, zemnice, polozemnice, jednopriestorové, dvojpriestorové a trojpriestorové obytné domy, cez bývanie v bytovkách a dnes v luxusných vilách.

Kočovní olašskí Rómovia tzv. Lovári a kočovanie

Kočovní olašskí Rómovia tzv. Lovári sa postupne po 200 rokoch kočovania usadili a nasledujúcej časti im venujeme osobitú pozornosť. Kočovanie malo svoje nepísané pravidlá, ktoré si odovzdávali z generácie na generáciu.

Definitívny zákaz kočovania roku 1958 navždy zlikvidoval spôsob bývania v obytných vozoch a maringotkách. Kočovní spôsob bývania zostal len v spomienkach samotných aktérov kočovania, ale o tomto type bývania sa dozvedáme aj od majoritnej spoločnosti, ktorá so zmiešanými pocitmi strachu a obdivu očakávala príchod kočovníkov do obce. Kočujúci ľud na jednej strane vzbudzoval isté obavy, ba častokrát blížiaci sa karavána bola istým mementom pre usadlú societu, ktorá sa častokrát oprávnenne obávala prichádzajúcej skupiny ľudí, nakoľko tento ľud sa občas živil aj drobnými krádežami. Zo spomienok informátorov z Hrnčiarkej Vsi, Tomašoviec, ako aj z iných lokalít, kočujúci Rómovia boli terčom pre dospelých tým, že nimi strašili malé deti *“že ich zoberie Cigán”*.

Olašskí Rómovia tzv. Lovári (pravdepodobne odvodené od maďarského slova *“ló”* – kôň) počas obdobia aktívneho nomádizmu – kočovania – premiestňovali sa z miesta na miesto dopravným prostriedkom – vozom, ktorý si zaopatřili ako starší inventár od roľníckeho obyvateľstva. V drevenom obytnom voze (*“vurdon”*), prikrytom obyčajnou strohou plachtou alebo pletenými rohožami z prútia či z trstiny si rómska rodina viezla celý inventár, ako sú periny, najnutnejší odev, náradie na stravovanie, prípadne k remeslu, či súčasti na postavenie prenosných stanov. Drevené obytné vozy ťahal obvykle jeden kôň, pre ktorého strava, to znamená seno či slama bola súčasťou vybavenia vozu. Koňa Rómovia vždy považovali za svojho verného pomocníka a konské mäso takmer nikdy nejedli. V prípade kratších zastávok potrebných pri prerušení kočovania, sa kočujúce karavány obvykle *“ubytovali”* v jednoduchých stanoch – šiatroch. Prenosné šiatre mali kužeľovitý tvar a bývali skonštruované z troch drevených tyčí, ktoré zviazali dohromady. Z lokalít Jesenské, Rimavská Sobota, Rimavské Zalužany varianty prenosných šiatrov sa podarilo iba opísať, nakoľko zábery z takéhoto obydľia z územia regiónu zatiaľ nevláštíme.

Miesta, kde olašskí Rómovia Lovári kočovali, boli určené mestom či obcou. V Rimavskej Sobote sa mohli na istý čas usadiť, či dokonca prezimovať tak, ako v každom inom meste na jeho periférii v lokalite bývalého jarmočiska na juhu mesta vedľa trate smerom na Poltár, či na severe na *“Sobôtke”*. V Jesenskom, kde sa v prameňoch spomínajú Rómovia už pri súpise v roku 1770, sa dočasne umiestnili pri ceste smerom na Širkovce vedľa rieky Gortva, kde bývali v maringotkách takmer do roku 1965. Potom roku 1969 im obec postavila dva rodinné domy na mieste, kde stála rodinná hrobka Gömöryovcov

z neďalekých Širkoviec. Trojpriestorové obecné obydlia dodnes obývajú Lovári Ráczovci, ktorí na kočovanie spomínajú len z počutia. Ako jedni z posledných obyvateľov osady vlastnili bričku, ktorú ťahali mocné kone ešte aj v 60. rokoch 20. storočia. Pôvodne v osade vlastnili aj maringotku. Druhá skupina Lovárov obývala "Pášť" miestnu časť Jesenského smerom od Rimavskej Soboty.

Lovári z Hrnčiarskej Vsi – Pondelka (pôvodné obyvateľstvo evanjelici a. v.) a Veľkej Suhej (katolíci) tiež bývali na dvoch koncoch obce. V Pondelku obývali kočovní Lovári miestnu časť "Skalicu" pri mlyne neďaleko "Boboviska", kde si začiatkom 20. storočia postavili rómsku osadu. Lovári z Veľkej Suhej sa postupne usadili pod lesíkom smerom na obec Selce, v priestore nad kostolom. Obidve skupiny sa živili najrôznejším spôsobom života, a to kováčstvom (nebožiece, vrtáky, motyky, podkúvali kone), pletením rohoží zo šúpolia, výrobou váľkov z výbornej pondelskej hliny, muzikanstvom, výrobou prúteného nábytku (od roku 1940 dodnes).

Menšia skupina olašských Rómov Lovárov obývala okraj Rimavských Zalužian. Tri roky pred zákazom kočovania roku 1955 obývali drevenú maringotku a neďaleko si postavili aj drevené obydlia. Iná skupina v roku 1958 si postavila jednopriestorové obydlie so zabudovanými oknami, s pieckou a jednoduchým nábytkom vo vnútri. Dnes ich potomkovia obývajú jednak domčeky v pôvodnej osade, no ďalší si stavajú moderné domy v neďalekej Kocihe.

V rokoch 1929–1931 sa usadili počas troch zím olašskí Rómovia Lovári aj nad obcou Dúžava neďaleko Rimavskej Soboty. V spomienkach Dúžavčanov dodnes rezonuje udalosť zo zimy v roku 1931, keď boli silné -20 C mrazy. V jeden decembrový deň (8.12.1931) sa v obci narodili dve deti, jedno v obci manželom Ľalíkovcom, a to druhé olašskej Rómke v rómskom tábore na kopci nad dedinou, kde tábor zimoval už tretiu zimu. Na tom by nebolo nič zvláštne, no rómska žena akt krstu vykonala v zamrznutom potoku. Vysekala ľad v rieke a novorodenca namočila v ľadovej vode. Starší obyvatelia na túto udalosť spomínajú dodnes, pretože srdcervúci plač novorodeného dieťaťa rozrušil pokojnú atmosféru obce. Udalosť opísal Matúš Ľalík z Dúžavy roku 2001, ktorý bol prvým decembrovým novorodencom dňa 8. decembra roku 1931.

Na príklade jednej karavány rimavsko-sobotských kočovních Lovárov sa pokúsime ukázať spôsob života kočovních Rómov. Ako uvádza etnografka Jelena Marušiaková (1986:613–614) "počas obdobia aktívneho nomádizmu – kočovania – sa stretávali kočovné karavány najmä počas jarmokov alebo v zimných sídlach. Jedna karavána sa skladala najčastejšie z dvoch až piatich vozov. Členmi jednej karavány u Lovárov z Rimavskej Soboty boli: rodičovský pár Ténka a Báčko, ich štyria synovia, (všetci zomreli v mladom veku, ženatý bol iba jeden), ich dcéra Priminka s mužom Rundákom. V druhej karaváne kočovali spolu: rodičovský pár Grančo a Líza s tromi deťmi a jej bratia Kálo a Ďördi. Po Grančovej smrti a po svadbe Rundáka (syn Granča a Lízy) s Priminkou sa dve karavány spojili a začali kočovať v tejto zostave: na prvom voze Ténka a Báčko (rodičia Priminky), na druhom Rundák s Priminkou a Lízou (Rundákovou matkou), na treťom voze bol Ďördi s rodinou, na štvrtom Kálo s rodinou." Toľko citát etnografky Jeleny Marušiakovej.

Obydlia Rómov v Rimavskej Sobote

Pôvodom kočovní olašskí Rómovia tzv. Lovári bývali najprv severne od Rimavskej Soboty na Sobôtke, potom tí istí bývali na okraji bývalého jarmočiska tzv. Tržné Námestie "Vásár tér" na juhu mesta (tu sa konali aj jarmoky), neskôr spolu s maďarskými usadlými Rómami tzv. Rumungrami v "Šeregu". Spoločná osada Rómov tzv. "Šereg", sa nachádzala v blízkosti rieky Rimava vedľa cesty do Tomašovej. Definitívne ju zlikvidovali v 60. rokoch a neskôr na mieste kde stála, postavili areál základnej školy. Cez osadu "Šereg"

v 30.–50. rokoch 20. storočia viedol chodník a cez rómsku osadu prechádzali aj Nerómovia. Mnohé rómske rodiny zo “Šeregu” sa po jeho postupnej likvidácii presťahovali najprv na Hlinisko (napríklad Róm Rundák), odtiaľ na bývalú Kirejevskú ulicu do štátnych bytov a odtiaľ roku 1980 na sídlisko na Dúžavskej ceste, ktoré Rimavsko-soboňania nazývajú “Čierne mesto”. I keď pôvodný urbanistický zámer mesta bol postaviť pod lesom smerom na Dúžavu štátne byty pre lekárov, neskôr sa tento zámer zmenil a postupne na mieste, ktoré bolo predtým močariskom usídlili sa Rómovia. Pred výstavbou sídliska tu v piatich chatrčiach bývali rómske rodiny, ktoré sa ku okolitému susednému obyvateľstvu správali pozorne. Mnohí obyvatelia Dúžavy (obec leží neďaleko Rimavskej Soboty) spomínajú na ochotných rómskych sprievodcov z osady. Rómovia z osady sprevádzaním “bielych” cez neďaleký les chceli mať istotu, že ak ich niekto okradne, nepadne zlé svetlo na “dobrých rómskych susedov”.

Na sídlisko na Dúžavskú cestu sa v roku 1975 ako prví nasťahovali najprv do štyroch bytoviek maďarskí Rómovia Rumungri. O päť rokov neskôr roku 1980 sa sem do piatej bytovky postavenej ako poslednej presťahovali olašskí Lovári. Podskupina Lovárov, ktorí bývajú na Dúžavskej ceste v Rimavskej Sobote sa pokladá za menejcennejšiu skupinu ako skupina Lovárov z Jesenského a Fiľakova, ktorých pokladajú za bohatších a fajnovejších Rómov. I napriek tomu mali Lovári ako novousadlíci tzv. “Čierneho mesta” voči Rumungrom dominantné postavenie. Na Kirejevskej ulici i na Dúžavskej ceste si mohli zvoliť, kto bude bývať vedľa koho, čo využili na to, aby sa spojili tak ako predtým na Sobôtke. Funkcia vajdu bola aktuálna aj na sídlisku a volili ju aj v novom prostredí, prirodzene pod vajdu spadali len olašskí Lovári.

Zemnice a polozemnice

Úplne iný bol spôsob bývania usadlých Rómov tzv. Rumungrov. Ako vidieť mnohí Rómovia v regióne žijú na terajšom mieste počas niekoľkých generácií, nakoľko o ich trvalejšom usadení možno hovoriť približne od 17.–18. storočia (Rimavská Sobota, Jesenské, Hrnčiarska Ves – Pondelok, Sušany, Ožďany, Hajnáčka, Širkovce, Číž, Drňa, Tomašovce, Kokava, Hrachovo, Veľký Blh, Horné Zahorany, Nižné Valice, Rožňava, Dobšiná, Štítnik, Dobšiná, Krásna Hôrka a iné).

Zemnice a polozemnice patria ku najprimitívnejším typom obydlí usadlých a polousadlých Rómov. Slúžili jednak k trvalému, niekedy aj k sezónnemu bývaniu. Pri stavbe pevných obydlí i keď úplne alebo čiastočne osadených v zemi využívali stavitelia svahovitý terén, do ktorého vyhlúbili obdĺžnikový priestor približne 2–3 metre dlhý a šírka bola o niečo menšia. Ako takého zemnice a polozemnice v skutočnosti vyzerali sa počas výskumu nepodarilo objasniť. Len dve fotografie polozemníc z rokov 1955 a 1958 sú svedectvom, že aj v skúmanom regióne Rómovia tento typ obydlia poznali a ešte v rokoch po druhej svetovej vojne obývali. Prvou polozemnicou je obydlie z Revúcej (1958) a druhé z Malej Vsi pri Lučenci (1955). V preštudovanej literatúre sme našli údaj, že polozemnice sa našli ešte koncom 60. rokov aj v Muránskej Dlhej Lúke v okrese Revúca (Davidová 1995:75).

Jednopriestorové a dvojpriestorové obydlia

Najtypickejším a najrozšírenejším rómskym obydlím je malý jednopriestorový dom nazývaný aj “koliba” alebo “kher” (dom). Je charakteristický pre menšie i väčšie rómske osady. Pôdorys domu býva väčšinou štvorcový alebo obdĺžnikový veľmi malých rozmerov (2 x 2,5–3 m), len málokedy bývali väčšie. Obvykle sedlová strecha mala častokrát nevyplnený štít (Rimavské Zalužany – dom z roku 1958) a niekde bývala prikrytá kusmi plechu vyklepaného zo sudov alebo doskami, či térovým papierom. Stavebný materiál poskytovali isté geograficko-prírodné podmienky. V horských a podhorských lokalitách

regiónu (sever okresu Rimavská Sobota) to bolo bezpodmienečne drevo a v nížinných obciach stredného a južného okresu hlina. Z dreva si stavali zrubové konštrukcie stien, ktoré kopírovali od pôvodne usadlého etnika, napríklad v Klenovci, Rimavskej Píle. Na juhu a strede okresu stavali domy výlučne z nepálených tehál "válkov", ktoré si vyrábali sami (Hrnčiarska Ves, Jesenské, Sútor, Pavlovce, Hodejov a iné). Okrem vlastnej spotreby sa venovali výrobe "válkov" aj na predaj. Rómovia si stavali domy výlučne sami, spravidla za pomoci rodiny bez základov a plánov. Pôdorys budúceho domu si vyznačili štyrmi kolíkmi zatlčenými do zeme a spojenými povrazom, popri ktorom kládli na zem prvý rad. Naň ďalší a ďalší. Výška stien dosahuje obvykle dva metre, čo značí že obydlia sú pomerne nízke. Takmer žiadne z týchto obydlií nemá komín (Rimavské Zalužany – dom z roku 1958, Jesenské – dom z roku 1973). Rúru od sporákov vyvádzali prerazeným otvorom na bočnej stene domu. Dvere osadené do múru obvykle nemajú prah, osadené okno získali ako vyradené od okolitej society. Interiér obydlií býval a dodnes býva vybavený skromným nábytkom, ktorý je pre bývanie nevyhovujúci. Malé nevetrané miestnosti slúžili početnej rodine na všetky rodinné udalosti. Súčasťou interiéru bol starší typ vyradeného sporáka, z dosák zbitá širšia posteľ, na ktorej obvykle spávali rodičia a najmladšie deti. Ostatné staršie deti si postielali na podlahu z udupanej hliny. Súčasťou stien interiéru sú čoraz častejšie najrôznejšie sväté obrázky a do malých rámov zarámované rodinné fotografie. Takmer v žiadnom z týchto domov nechýbala výzdoba stien, obvykle sýtych pestrých odtieňov. Ručnú výzdobu stien klenovských obydlií uvádza vo svojej publikácii aj Emília Horváthová (1964:282). Motívmi klenovských ornamentov boli hříbiky, kvety, motýle, jelene, stromčeky. Farebnosť dekóru bola neviazane pestrá. S podobnou pestrosťou sa stretávame i pri zdobení vonkajších stien obydlií, kde sa vystriedala celá paleta sýtych farieb. I keď patria mnohé jednopriestorové domy minulosti, v regióne sme ich objavili na viacerých miestach.

Za istý typ medzi polozemnicou a jednopriestorovým domom je dom usadlého Róma tzv. Kočaň Jozefa Matoviča z Jesenského, ktorý je síce postavený nad zemou, no nesie prvky najstaršieho typu obydlií. Obydlie postavené z použitých tehál okolo roku 1980 je stavané nad zemou, zadná časť sa však opiera o svah. Jednopriestorový dom má príliš jednoduché a strohé interiérové vybavenie, ktorého súčasťou je starší typ sporáka a z dosák zbitá posteľ tzv. "pričňa". Na odkladanie odevu slúži obyčajná tyč osadená nad posteľou. Dvere do príbytku sú z dosák, bez kľučky a zámky, len tak sa "privierajú". Z exteriéru je "dom" omietnutý hlinou. Sklonená strieška z plechu slúži na odvádzanie dažďovej vody a zároveň chráni dom pred nečasom. Tento dom sme našli v teréne počas výskumu v roku 2001.

Tretím typom rómskych obydlií je dvojpriestorový dom. V mnohých prípadoch vzniká pristavaním ďalšieho priestoru (siene či kuchyne) k pôvodnému jednopriestorovému obydlíu. Väčšinou ich však Rómovia stavali už ako dvojpriestorové s kuchyňou a izbou. Spôsob stavby týchto obydlií sa takmer zhoduje so stavbou jednopriestorovou. Okná však už bývali väčšie s možnosťou vetranie, miestnosti sú priestrannejšie a svetlejšie, steny vyššie. Prevažne sedlová strecha má vyplnený štít. Pri týchto domoch už obvykle býva stavaný komín, riadne osadené dvere, ktoré sa riadne zamykajú. V posledných 15 rokoch sa začali ku stavbám používať vyradené už raz použité pálené tehly, steny z oboch strán bývajú riadne omietnuté, podlahu tvorí drevená dlážka. Aj interiérové vybavenie je lepšie, pretože v kuchyni je okrem sporáka umiestnený stôl, stoličky, lavica na vodu, dve alebo viac postelí, kuchynský kredenc alebo linka. Aj pestrofarebne vymaľované steny sú vyzdobené svätým a rodinnými obrázkami.

V izbe bývajú manželské postele, dvojdielne skrine, sekretár so starším a lacnejším porcelánovým riadom a soškami, pestrofarebnými kvetmi zo strelníc, detskými hračkami. Podlahu pokrývajú pestré koberce, na stene okrem rozmerného svätého obrázku (mnohí

usadlí Rómovia Rumungri sú katolíci) sú tu povešané dečky najrôznejších techník, farieb a motívov. Súčasťou rómskych interiérov sú lampy, lustre z drevených lubov, ktoré vyrábajú mnohí počas vojenčiny. V exteriéri domov je častokrát vonkajší záchod a dreváreň. Pri mnohých domoch nesmie chýbať vonkajšia piecka pozostávajúca zo železnej platni zo starého sporáka postavená na tehlách, či na kameni (Jesenské). Na pieckach sa obvykle v lete varilo. Opísaný dom sme našli v regióne na mnohých miestach, pričom dva rovnaké domy je takmer zbytočné hľadať. Invencia v spôsobe bývania u Rómov nemá hraníc.

Súčasná obydlia Rómov

V súčasnosti obývajú Rómovia najrôznejšie typy obydli, a to od tradičného rómskeho jednopriestorového domu, cez prestavaný dvojpriestorový dom (izba, kuchyňa), trojpriestorový (kuchyňa, izba, komora). Mnohé rómske rodiny v rokoch existencie Štátnych majetkov a Jednotných roľníckych družstiev v 70.–80. rokoch 20. storočia sa z rómskych osád sťahovali do starších alebo úplne nových bytoviek s komfortom štátneho bytu, to znamená štandardné kúpeľne s príslušenstvom a podobne. Dnes sú tieto predtým nové bytovky natoľko zdevastované (Sútor, Rimavská Sobota Dúžavská ul. a mnohé ďalšie), že sa o tom nedá hovoriť.

Diferencovaná rómska komunita býva diferencovaná. Početné rodiny Rómov bývajú v bytovkách v mestách ako Rimavská Sobota, Hnúšťa, Tisovec za štandardných podmienok ako ostatná societa. Mnohí si postavili vlastné rodinné častokrát honosné domy, ktoré prekypujú nebývalým luxusom a vysokým štandardom. Potomkovia bývalých Lovárov v Jesenskom, Rimavskej Sobote a Rimavských Zalužanoch bývajú na vysokej úrovni.

Dnes sa popri rádiu a televízore najmä v mladších rodinách bežne nachádza štandardné zariadenie domácností, ako je práčka, video a podobne.

Spôsob bývania Rómov sa postupne mení. Kým v zaostalom regióne je pozadu aj rómska komunita, v regióne, kde sa okolitá spoločnosť snaží o adekvátne spolužitie je aj bývanie ľudí, ktorých potomkovia ešte pred polstoročím putovali v karavánach viditeľne lepšia. Veď kolorit krajiny, ku ktorému patria aj obydlia Rómov, si musíme všetci predovšetkým vlastným pričinením a vlastnou prácou vytvoriť. Len tak sa naučíme navzájom sa chápať a aj prácou zveľadiť to čo nazývame spolužitie.

Záver

Rómovia si zachovali svoju identitu a špecifickú kultúru, ktorú sa patrí každej majoritnej demokratickej spoločnosti poznať a cez prizmu poznania pochopiť minoritnú skupinu, ktorá sa stále odlišuje od okolitej komunity a ktorú Rómovia zhodne nazývajú „gadžami”.

Romantizujúce výjavy zo života Rómov v ľudovej kultúre patria k často sa vyskytujúcim žánrovým vyobrazeniam, ktoré o Rómoch predkladali iné etniká. Pocit „odlišnosti etník” je istou fascináciou inakosti, až s príchuťou exotična rómskeho etnika a ich spôsobu života zo strany majoritnej society. Keďže sme chceli o rómskom spôsobe života v istom časovom a geografickom výreze podať pravdivý obraz, dlhší čas sme v rámci špecializácie rómsku spoločnosť pozorovali a dnes sme sa ju pokúsili opísať v čo najvernejšej podobe a zanechať písomné stopy o jej existencii a vysloviť presvedčenie o jej pretrvaní.

Literatúra

- Bulletin Muzea romské kultury, Brno, č. 4/1995, č. 5/1996, č. 6/1997, č. 7/1998.*
- DAVIDOVÁ, E. 1961: *K spôsobu bývania v cigánskych osadách východného Slovenska. Nové obzory 3 1961, s. 289–312.*
- DAVIDOVÁ, E. 1995: *Romano drom. Cesty Romu 1945–1990. Olomouc 1995. 244 s.*
- DANIEL, B. 1994: *Ďejiny Romu. Výtvarné kapitoly z dějin Romu v západné Europě, v Českých zemích a na Slovensku. Olomouc 1994. 197 s.*
- DROPPA, J. 1995: *Dejiny hradu Muráň. Pohorelá 1905.*
- GECELOVSKÝ, V. 1992: *Právne normy týkajúce sa Rómov a ich aplikácia na Gemeri (1918–1938). In: Neznámi Rómovia. Bratislava 1992, s. 79–90.*
- Geografické názvy okresu Rimavská Sobota. Bratislava 1992.*
- HOLUBY, J. L. 1922: *O našich Cigánoch. Slovenské Pohľady, 38, 1922, s. 506–515.*
- HORVÁTHOVA, E. 1945: *Niektoré historicko-etnografické problémy pri riešení cigánskej otázky po roku 1945. Slovenský národopis, 8, 1960, s. 243.*
- HORVÁTHOVÁ, E. 1954: *Život a kultúra rožkovianskych Cigánov. Slovenský národopis, 2, 1954, s. 155–156.*
- HORVÁTHOVÁ, E. 1964: *Cigáni na Slovensku. Bratislava 1964. 327 s.*
- HORVÁTHOVÁ, E. 1974: *K otázke etnokultúrneho vývoja a etnickej klasifikácie Cigánov. Slovenský národopis, 22, 1974, s. 11.*
- HORVÁTHOVÁ, E. 1980: *Charakteristika Cigánov z hľadiska etnických kategórií. Národopisné informácie, č. 3, 1980, s. 286–287.*
- ILA, B. 1976: *Gömör megye. Budapest 1976. 495 s.*
- JUROVÁ, A. 1992: *Riešenie rómskej problematiky na Slovensku po druhej svetovej vojne. In: Neznámi Rómovia. Bratislava 1992, s. 91–102.*
- MANN, A. 2000: *Rómsky dejepis. Bratislava 2000. 54 s.*
- MARUŠIAKOVÁ, J. 1985: *K problematike cigánskej skupiny. Slovenský národopis 33, 1985, č. 4, s. 694–708.*
- MARUŠIAKOVÁ, J. 1986: *Rodinný život valašských Cigánov na Slovensku a jeho vývinové tendencie. Slovenský národopis, 34, 1986, č. 4, s. 609–634.*
- MARUŠIAKOVÁ, J. 1988: *Vzťahy medzi skupinami Cigánov. Slovenský národopis, 36, 1988, č. 1, s. 58–77.*
- Magyar statisztikai közlemények IX. A Magyarországon 1893, január 31-én végrehajtott Czigányosszeírás eredményei, Budapest 1895.*
- SZALAY, B. 1914: *Czigánytörténeti adatok. Etnológia, 25, 1914, s. 89.*

Rómovia v chronológii (s akcentom na región historického Gemera-Malohontu)

- 1068** – najstaršia písomná zmienka o Rómoch v Európe z rukopisu “Život svätého Georga Antonita”.
- 1322** – prvá písomná zmienka o Rómoch na území Spiša.
- 1417** – prechod početnej skupiny Rómov južným Slovenskom.
- 1423** – (17. apríl) prvá ochranná listina “glejt” cisára Žigmunda Luxemburského, vydaný pre cigánskeho vojvodu Ladislava.
- 1563 a 1580** – najstaršie známe údaje o trvalom usídľovaní Rómov v mestách na Slovensku.
- 1711** – v obci Gemer (okres Revúca) sa narodila slávna huslistka Cinka Panna (†1772)
- 1738** – súdom gemerskej stolice sú obvinení potulní Rómovia z falšovania mincí.
- 1761** – nariadenia cisárovnej Márie Terézie o zákaze bývania Rómov v chatrčiach a stanoch, z Rómov sa podľa nariadenia mali stať roľníci: mala im byť pridelená pôda, mali prijať

kresťanské meno, nemali byť viac nazývaní Cigánmi, ale “novosedliakmi” (Neubauer, Új-Magyar).

1770 až 1774 – sčítanie obyvateľstva, v ktorom sú osobitne sčítaní Rómovia podľa zamestnania (prameň – Ila Bálint: Gömör megye, 1976, s. 461–465).

1782 – regulačné (prohibičné) nariadenia cisára Jozefa II. o kolonizácii Rómov, ďalej sa v nich kládol dôraz na školskú dochádzku, vyučenie sa remeslu, povinnú návštevu kostola a zlepšenie hygienických podmienok.

1776 až 1785 sčítanie ľudu v Gemerskej stolici, listiny “Conscriptio Zingarorum comitatus Gömöriensis” 1776 a 1785 sa nachádzajú v Štátnom okresnom archíve v Rimavskej Sobote.

1801 – v obci Chrámec (okres Rimavská Sobota) sa narodil slávny rómsky primáš Márton Dombi (†1869), ktorý roku 1857 hral pred cisárom Františkom Jozefom v župnom dome tzv. Čiernom orlovi na dnešnom Hlavnom námestí v Rimavskej Sobote. Dva portréty primáša sa nachádzajú vo fonde Gemersko-malohontského múzea (evidenčné číslo HU 245 a HU 590).

1813 – v kanonickej vizitácii z Hrnčiarskej Vsi (Veľká Suchá) sa nachádza záznam o tom, že jedno cigánske dievča nepravidelne navštevuje školu (originál v latinčine majetkom Štátneho oblastného archívu v Banskej Bystrici) – zápis z kroniky obce Hrnčiarska Ves.

1882 – (5. september) – na umelecko-archeologickej výstave v Rimavskej Sobote, z ktorej vzniklo dnešné Gemersko-malohontské múzeum sa prezentovala ako jedna z prvých zbierok múzea olejomalba Gyulu Sándyho: Márton Dombi – rómsky primáš. Olejomalba ako aj grafika M. Dombiho sa nachádzajú v zbierkovom fonde múzea (evidenčné číslo HU 245 a HU 590).

1893 – “Súpis Cigánov v Uhorsku” základný prameň pre poznanie počtu, zamestnanie, bývania, vzdelania a sociálneho postavenia Rómov podľa žúp a jednotlivých okresov v publikácii “Magyar statisztikai közlemények IX.” A Magyarországbán 1893, január 31-én végrehajtott Cziganýosszeírás eredményei, Budapest 1895.

1895 – publikovaný súpis Rómov v Uhorsku podľa ktorého sa ku rómskemu pôvodu sa v Gemerskej stolici prihlásilo 5 552 osôb.

1924 – vykonaný “Súpis Cigánov v Československu”, ktorý obsahuje počty, mená, rok a miesto narodenia, rodinné vzťahy, zamestnanie.

1927 – (14. júl) – Zákon o potulných Cigánoch č. 117 obmedzujúci pohyb kočovných Rómov a naň nadväzujúce vykonávacie nariadenia z roku 1928.

1940 až 1945 – pre Rómov vydané zákazy kočovania, cestovania verejnými dopravnými prostriedkami, vstup do miest a obcí povolený len vo vyhradené dni a hodiny.

1944 až 1945 – masové vyvraždenie Rómov jednotkami SS v Tisovci.

1950 – sčítanie ľudu, kedy sa k negramotnosti prihlásili 42 000 osôb, z toho 75 % negramotných Rómov.

1952 – (5. marca) vydaná Smernica Ministerstva vnútra a Povereníctva vnútra z 24. marca 1952 “O úprave pomerov osôb cigánskeho pôvodu” – tzv. pripravovaná asimilácia rómskeho obyvateľstva.

1958 – uznesenie Ústredného výboru Komunistickej strany Československa “O práci medzi cigánskym obyvateľstvom” vytyčujúce cieľ – asimiláciu.

1958 – (17. október) Zákon č. 74 “O trvalom usídlení kočujúcich osôb”, realizovaný vo februári 1959, zákon znamenal násilné usadenie olašských Rómov.

1959 – (3.–6. február) súpis kočovných osôb na Slovensku, do ktorého zahrnuli 46 500 osôb.

1964 – zákaz kočovania Rómov v susednom Poľsku.

1969 – obec Jesenské postavila dva rodinné domy pre olašských Rómov tzv. Lovárov, ktorí bývali pri rieke Gortva neďaleko tehelni.

1971 – založenie Svetovej rómskej únie a dohoda o spoločnom pomenovaní “RÓMOVIA” a vznik vlastnej rómskej vlajky a hymny.

1975 – dostavané prvé štyri bytovky v Rimavskej Sobote na sídlisku na Dúžavskej ceste neďaleko od Rimavskej Soboty, tzv. “Čierne mesto”, do ktorého sa nast’ahovali ako prví maďarskí Rómovia tzv. Rumungri z mesta, neskôr roku 1980 sa sem do poslednej priatej bytovky nast’ahovali olašskí Rómovia tzv. Lovári z mesta.

1978 – MEDZINÁRODNÁ RÓMSKA ÚNIA (International Romani Union – Romano maškarthemutno jekhetañiben) dostala nový názov a za prezidenta zvolený MUDr. Ján Cibula, rodák z Klenovca, v jej vedení bol do 3. kongresu v roku 1981.

1988 – (31. december) – počet rómskych obyvateľov prihlásených k trvalému pobytu v SR dosiahol 247 775 osôb – 4,7 % z podielu celkového počtu obyvateľov.

1988 – na Slovensku žilo v chatrčiach 14 988 osôb.

1991 – pri sčítaní ľudu v Československu sa z celkového počtu obyvateľov 5 274 335 osôb na území Slovenska prihlásilo ku rómskej národnosti 75 802 osôb (1,44 %) z toho v historickom regióne Gemer – Malohont 8 658 osôb (3,86 %), pričom odhadom tu žilo 42 100 osôb rómskej národnosti (18,8 %).

1991 – (9.4.) Uznesenie Vlády Slovenskej republiky č. 153 “Zásady vládnej politiky k Rómom” – legislatívne zrovnoprávnenie Rómov s ostatnými etnickými minoritami (národnosťami) na Slovensku, začiatok štátnej podpory rómskej kultúry.

1996 – (1. január) – Gemersko-malohontské múzeum v Rimavskej Sobote a Vihorlatské múzeum v Humennom v zmysle zriaďovacích listín Ministerstva kultúry SR zahájili múzejnú dokumentáciu rómskeho etnika na Slovensku, ako jediné špecializované múzeá na rómsku kultúru.

1997 – 1. Medzinárodný filmový festival Rómov v Klenovci a vedecké sympóziu, na ktorom sa podieľalo Gemersko-malohontské múzeum v Rimavskej Sobote. Niektoré príspevky zo sympózia sú publikované v zborníku Bulletin Muzea romské kultury v Brne, č. 5/1996, s. 46–49.

1997 – Gemersko-malohontské múzeum v Rimavskej Sobote navštívili: riaditeľka Muzea romské kultury v Brne PhDr. Ilona Lázníčková a jej kolega Bartoloměj Daniel a PhDr. Adam Bartosz, riaditeľ Muzea okregowego v Tarnowe, Poľko. Obidve múzeá sa špecializujú na rómsku kultúru.

2000 – (17. október) celoslovenský seminár “Súčasnosť a perspektívy rómskej kultúry na Slovensku” v Rimavskej Sobote, organizovaný MK SR Sekciou menšinových kultúr a Občianskym združením ROMA-GEMER z Rožňavy.

2001 – pri sčítaní ľudu na Slovensku sa z celkového počtu 5 379 455 osôb prihlásilo ku rómskej národnosti 89 920 osôb (1,8 %), podľa odhadu demografov žije na Slovensku 380 000 Rómov.

Zoznam vyobrazení

1. Súčasné obydlie olašských Rómov tzv. Lovárov, Jesenské (okr. Rimavská Sobota)
Foto: O. Bodorová, 2001
2. Mapa okresu Rimavská Sobota s geografickými názvami “Cigáň”
Kreslila: Alžbeta Nagyová
3. Mapa okresu Rimavská Sobota zobrazujúca osídlenie olašských Rómov okolo roku 1900
Kreslila: Alžbeta Nagyová
4. Jednopriestorové obydlia usadlých Rómov tzv. Rumungrov, Pavlovce (okr. Rimavská Sobota)
Foto: O. Bodorová, 2001
5. Interiér jednopriestorového obydlia usadlých Rómov, Pavlovce (okr. Rimavská Sobota)
Foto: O. Bodorová, 2001

Rodinné hospodárenie ako životný štýl (prípadová štúdia)

Nina Hanuljakova

Kľúčové slová: hospodárstvo, hospodár, rodina, spôsob života, Lom nad Rimavicou

Všeobecné východiská

V súčasnosti pribúda na Slovensku čoraz viac roľníkov hospodáriacich na svojich rodinných hospodárstvách. Dôvody, prečo sa ľudia venujú rodinnému hospodáreniu sú rôzne (od zlej finančnej situácie – to je najčastejší dôvod, až po hospodárenie z presvedčenia). Táto práca vychádza z výskumu rodinného hospodárstva, ktorý bol urobený ako prípadová štúdia a všima si práve dôvody, ktoré viedli k voľbe tohto spôsobu života, i to, ako hospodárenie vplýva na existenciu rodiny celkovo i existenciu jednotlivých členov rodiny. Rodina Kubaliakovcov, u ktorej bol vykonaný výskum, sídli v obci Lom nad Rimavicou (okres Brezno). Lom nad Rimavicou, ako aj okolité obce a mestá (Brezno, Hriňová) sa vyznačujú veľkou nezamestnanosťou, rodinné hospodárstvo tu teda predstavuje jeden z hlavných zdrojov poskytujúcich ľuďom prostriedky na prežitie. Podmienky na hospodárenie sú v tejto lokalite sťažené, najmä kvôli reliéfu krajiny a nadmorskej výške obce. Lom je jednou z najvyššie položených obcí na Slovensku (1027 m. n. m.) a nachádza sa v hornatom prostredí Veporských vrchov v blízkosti Poľany. Zaujímavé je nielen polozenie obce z geografického hľadiska, ale aj územné, z hľadiska niekdajších žúp. Podľa tohto leží obec na rozhraní troch žúp, a to Zvolenskej, Novohradskej a Gemersko-Malohontskej župy. Obyvateľstvo je rímskokatolíckeho vierovyznania, iné konfesie sa v dedine nenachádzajú. Veľká časť obyvateľstva je zamestnaná v lesnom hospodárstve, na pilach (lesný podnik Sihla), ktoré zamestnávajú aj sezónne, najmä ženy. Zopár miest ponúkajú strojárne závody v okolitých mestečkách – Brezne a Hriňovej, súkromné píly, družstvo v neďalekej dedine Sihle, či ústav pre mentálne postihnuté ženy v susednej obci Drábsko. Tieto miesta však pravdepodobne neprekračujú hranicu dvoch desiatok. Zopár pracovných príležitostí ponúka aj dedina sama (napríklad v jedálni školy). Aj z prehľadu pracovných príležitostí je zrejmé, že v Lome je vysoká nezamestnanosť. Už na jeseň 1999 (v čase výskumu) bola táto nezamestnanosť nad 20 %. Dôsledkom tejto situácie je, že mnoho rodín má svoje hospodárstvo, chová ošípané alebo kravy, obhospodaruje lúky a polia. Hospodárstva znamenajú pre rodiny zmiernenie dopadov zhoršujúcej sa ekonomiky v našom štáte, v niektorých prípadoch sú hlavným, ba jediným zdrojom obživy.

Základné údaje o rodine

Rodina Kubaliakovcov sa skladá zo siedmich členov a má tri generácie. Základ tvorí manželský pár: Marián (MK, 1962) a Eva (1965) Kubaliakovci, ďalej ich štyri deti Maroš (1985), Eva (EvK, 1988), Dominik (1997) a Lukáš (1999) Kubaliakovci a stará mama, matka Mariána Kubaliaka, Anna Kubaliaková (AK, 1936). Rodina nepochádza z Lomu nad Rimavicou, v obci sa usídlili v roku 1959. Zakladajúcimi členmi hospodárstva boli Anna Kubaliaková a jej manžel. Manžel pani Kubaliakovej, "starký", robil v Lome nad

Rimavicou organistu a aj to bol jeden z hlavných dôvodov, prečo sa rodina Kubaliakovcov (vtedy mala pani Kubaliaková už tri deti) presťahovala z Javoriny, kde bývala predtým, do Lomu. *“Ale Javorina, to patrí pod Lom, Lom musí mať kantora. Starký bol organista, všade ho potrebovali. Nemajú organistu”* (AK).

Kubaliakovci ako výnimka

Marián Kubaliak v súčasnosti pracuje ako plynár v obci, okrem toho robí zástupcu starostu, kantora-organistu, je členom farskej rady, angažuje sa aj v politike. Vo voľbách v roku 1994 kandidoval za starostu obce, ale nebol zvolený. V budúcnosti nevyklučuje možnosť, že by kandidoval znova. Eva Kubaliaková je na materskej dovolenke a Anna Kubaliaková na dôchodku. Vzhľadom na to, že väčšina rodín hospodáriacich v obci hospodári najmä z ekonomických (dalo by sa povedať až existenčných) dôvodov, predstavuje rodina Kubaliakovcov určitú výnimku. Kubaliak dostáva pravidelný plat, okrem toho vykonáva aj iné doplnkové zárobkové činnosti (napríklad kantorovanie mu vynesie zhruba 1200 Sk mesačne), jeho žena dostáva príspevok v materskej dovolenke, poberá tiež príspevky na deti, Anna Kubaliaková dostáva dôchodok. Primárnym dôvodom k hospodáreniu teda nie je nevyhovujúca finančná situácia a hospodárenie nie je nechcená nutná činnosť. **Prečo potom Kubaliakovci vedú práve tento náročný spôsob života?** Odpoveďou by mohol byť pohľad na hospodárenie ako na určitý životný štýl, ktorý si človek vyberá dobrovoľne, z presvedčenia.

Zakotvenosť roľníka

Hospodár-roľník, pre ktorého je práca na hospodárstve vyjadrením jeho životného postoja, má hlboké zakotvenie v dvoch skutočnostiach. Upozorňuje na to i rurálna sociológia na základe rozsiahleho výskumu roľníkov v južných Čechách (výskum vykonaný v rokoch 1992–1993) (Lapka – Gottlieb 2000:69). Prvé spočíva v minulosti, v pevnej väzbe na minulé generácie, v rodovej pamäti, v preberaní kultúrnych vzorov od svojich predkov. Ide o tzv. “rodovú zakotvenosť rurálneho človeka” (Lapka – Gottlieb 2000:69).

Úzke prepojenie na minulosť a predkov môžeme pozorovať aj v rodine Kubaliakovcov. Zakladateľ hospodárstva – “starký”, ako ho v rodine oslovovali, zomrel pred niekoľkými rokmi. Jeho meno sa však aj dnes vyslovuje s takou úctou, ako keby bol osobne prítomný pri všetkých činnostiach rodiny. Z výpovedí vyplynulo, že to bol veľmi *“dobrý, schopný a šikovný človek”*, vybudoval hospodárstvo s nesmiernym úsilím, rozumel domácim zvieratám, choval ošípané, kravy, ovce, včely, kosil svoje lúky, obrábal svoje polia, bol oným symbolickým prvým gazdom v dome. Ako sa dozvedáme už v prácach Niederleho, prvý gazda, zakladateľ hospodárstva, ktorý zomrel, sa stával ochranným domácim duchom, ktorý bol neustále prítomný v dome, najčastejšie v podobe hada. Bola to u Slovanov vo všeobecnosti rozšírená predstava. Uctievanie “deda” – dobrého ochranného ducha rodiny bolo u Slovanov prejavom hlboko zakoreneného kultu predkov, ktorý dlho pretrvával aj dávno po prijatí kresťanstva. Dodnes sa v mnohých rodinách pri určitých príležitostiach (napríklad Vianoce) prestiera pre mŕtveho predka.

Všetko, čo sa vykonáva na hospodárstve v súčasnosti je tak trochu “poznačené” minulosťou, “starkého” prítomnosťou v dome, na poli, pri práci a istým spôsobom určuje aj orientáciu do budúcnosti. Nie však vo formálnej rovine, v spôsobe hospodárenia, ale v duchovnej základni, v hodnotovej orientácii členov rodiny, ktorá sa už prejavuje aj na najmladších členoch rodiny. *“Nie, ja by som nešla bývať do mesta (keď vyrastiem), chcem ostať tu...”* (pri hospodárstve) (EvK).

Druhá zakotvenosť hospodára spočíva v transcendentálne, v Bohu. V našom prípade rodiny Kubaliakovcov to implicitne potvrdzuje aj výrok: *“To Pán Boh požehnal (pôdu, lúky a polia), že by sme sa o to starali,”* hovorí Anna Kubaliaková, momentálne najstaršia členka rodiny. Celá rodina je silne nábožensky založená, chodí niekoľkokrát do týždňa do kostola na sv. omšu. Marián Kubaliak, vzhľadom na to, že hrá na organe (organovanie taktiež zdedil po otcovi) chodí na sv. omšu každý deň, okrem toho sa aktívne podieľa na cirkevnom dianí v obci – je členom farskej rady. Viera v Boha vkladá do týchto ľudí hlbokú úctu voči všetkému stvorenému, úctu voči tomu, čo im Boh daroval a z toho vyplývajúcu povinnosť starať sa o to. Prejavy tejto úcty sa dajú vypozerovať už z najmenších detailov, akým je napríklad modlitba zakaždým, pred a po jedle, aj vtedy, keď nejde o spoločné stolovanie. Náboženskú zakotvenosť človeka spätého s hospodárením potvrdzujú aj Gottlieb a Lapka na základe svojich výskumov tradičných roľníkov. Dokumentujú to percentuálne vyjadrenia respondentov na výroky uvedené v dotazníku, charakterizujúce etiku človeka žijúceho s prírodou: *“Je to vôľa Boží, aby človek využíval prírodu pro své záměry a cíle”* – tradičný kresťanský prístup; *“Příroda je stvořena Bohem. Ten svěřil člověku být spolupracovníkem na svém díle, na stále větší harmonii světa”* – moderný kresťanský prístup. Úplne súhlasilo s prvým výrokem 47 % respondentov a s druhým výrokem 82 % respondentov (Lapka – Gottlieb 2000:53–54).

Analogické príklady nachádzame i v práci Hany Librovej, ktorá sa venovala výskumu ľudí charakteristických tým, že si zámerne vybrali spôsob života úzko spätý s prírodou. Výber respondentov bol cielene zameraný na jednotlivcov, resp. rodiny, ktoré si zvolili ekologicky prospešný spôsob života, dlhodobu ani krátkodobu nenarušujúci prírodu. *“Z těchto slov (Gn 1, 29) a z další přímý výzvy k ‚podmaňení země‘ je odvozován judeo-křesťanský princip dominance člověka nad přírodou. Zastánci křesťanství zdůrazňují, že citovaný oddíl není pokynem k bezohledné exploataci přírody, ale příkazem pro její moudré spravování”* (Librová 1994:26–27). Vzťah prírody a Boha je skutočne u ľudí (výskumnej vzorky Librovej), ktorí žijú z prírody a s prírodou, úzko prepojený. Náboženské vnímanie je u jej “dobrovoľne skromných” ovplyvnené panteizmom, od zbožňovania prírody až po tradičné chápanie viery a Boha cez prírodu, ktorá je ním riadená. Dokumentujú to uvedené výroky jej respondentov: *“Přírodu jsem si přímo zbožtil”*; *“Jsem přesvědčena o tom, že lze poznat Boha prostřednictvím přírody. Když o tom začne člověk trochu přemýšlet, musí dojít k tomu, že to není jenom Příroda s velkým P, ale že tady je Stvořitel a že tady je Láska”* (Librová 1994:118). Len traja z respondentov uviedli, že sú ateisti, prevažná väčšina sa hlásila k viere vychádzajúcej z kresťanského základu.

Náboženská zakotvenosť človeka, ktorý žije zo svojich lúk a polí, je nepopierateľná. Vyznačuje sa jednak úctou voči prírode a tiež zodpovednosťou voči prírode, opatrovateľským vzťahom k nej. Dvojitá zakotvenosť roľníka (rodová i transcendentálna) tvorí pevný základ života hospodára, ktorý sa potom odzrkadľuje aj v medziľudských vzťahoch (v rodine, s obyvateľmi obce, vo vzťahu k prírode a podobne).

Vplyv hospodárenia na rodinu

Marián Kubaliak prevzal hospodárstvo po smrti svojho otca. Zväčšil počet kusov dobytku i ošípaných, zmenil niektoré postupy pri práci (pôdu orie na traktore, nie pomocou záprahu ako predtým, tiež pri kosení používa kosačku, nie kosu ako predtým a pod.), ktorými prácu urýchlil. Rodina má dostatok pracovných síl, piati jej členovia môžu plnohodnotne vykonávať prácu. V minulosti boli Kubaliakovci zadlžení, pretože si na kúpu domu a pozemkov museli požičať. To sa potom prejavilo aj v iných oblastiach života, rodina musela žiť veľmi skromne. Pozemky kupovali za účelom zveľadenia hospodárstva. Celé hospodárstvo vybudoval starý pán Kubaliak, postupne postavil všetky hospodárske

budovy, slúžiace aj dnes po štyridsiatich rokoch. Prestaval dom, nakúpil pozemky, ale aj splatil dlhy. Kubaliakovci chovali jednu, prípadne dve kravy, jednu alebo dve svine, neskôr chovali aj ovce, zajace a nebohý pán Kubaliak sa venoval aj včeláreniu. Produkty, ktoré im hospodárske zvieratá poskytovali, využívali výhradne pre vlastnú spotrebu. V súčasnosti (jeseň 1999) vlastní rodina Kubaliakovcov päť kusov dobytky, štyri svine, do dvadsať sliepok, zajace a dve včelie rodiny. Zvieratá kŕmi z produktov, ktoré si sama zadováži z vlastných polí a lúk. Obhospodaruje 3 hektáre pôdy (5 hektárov prenajíma družstvu).

Pri takom spôsobe života, aký vedie pán Kubaliak so svojou rodinou, sa vzťahy v rodine aj spôsob života začínajú veľmi nápadne podobať vzťahom v tradičnej slovenskej roľníckej rodine, ako o nej píše aj S. Švecová (Botíková – Švecová – Jakubíková 1997:61–93). Dotýka sa to celkového spôsobu života, ale aj jeho čiastkových prejavov, akými sú napríklad prístup k autorite, deľba práce, či výchova detí.

Keď je hospodárstvo veľké, vyžaduje veľmi veľa času. Hospodáreniu sa prispôbujú ostatné činnosti. Práce na gazdovstve sa riadia tradičným agrárnym kalendárom. Ani jeden člen rodiny si nemôže povedať – ja idem robiť niečo iné – pozerieť sa na televízor, oddýchnuť si, ísť na pivo atď., pretože potom by bolo hospodárenie neudržateľné. Hospodárenie núti človeka rozumne a užitočne využívať nielen každú hodinu, ale každú minútu času. Spôsob života hospodára sa teda vyznačuje hlavne prácou a to doslovne. To, že je hospodárstvo rodiny Kubaliakovcov v súčasnosti jedno z najväčších v obci, pripisuje najstaršia členka rodiny – „starká”, tvrdému životu, plnému práce. *„Ja som nič iné nepoznala, len robotu”* (AK). Dokladá nám to aj výpoveď pána Kubaliaka o tom, ako vyzerá jeho bežný deň v čase kosenia. *„Ráno napríklad, keby som šiel kosiť, idem o štvrtrej, keď sa rozvidní. Potom idem na siedmu do roboty, ja chodím na siedmu, tak dotedy musím mať skosenô a poprípade, keď viem, že žena mala decko, tak statok, tak to som zvládal ja sam s Marošom a išiel som ja do roboty a chlapec do školy. Umyť sa, šikovne najesť sa a fit... a keď je dovolenka... týždeň, dva (si zvyknem brat) na robotu... lebo keď je čas, musíš robiť a to denne sa nadviazuje. A vravím, to keď sú pekné časy, tak jedno kosím, už druhé je skosenô, druhu zasa večer kosím, keď prídem, keď som už ráno skosil, keď viem, že sú časy, prevrátiť, a my večer ideme znova kosiť, aby ráno bolo hotovo, druhu už na zemi. A tak. Jedno vedne, druhé zeleno, tretie už je do voza, ide. Čiže kolobech a na to treba robiť, keď ja nerobím musí on (Maroš) stíhať, alebo už nestihne nikto, oni to len prevrátia a zložia a doviest' to musím len ja, čiže mi vozíme aj do pol jedenástej, keď treba”* (MK). Podobne opisovala život hospodára ako život plný práce aj väčšina roľníckych respondentov z južných Čiech. 54 % roľníkov charakterizovalo svoj život ako veľmi ťažký (Lapka – Gottlieb 2000:68).

Život na hospodárstve vo veľkej miere vplyva aj na výchovu detí. Tie sú vychované v tvrdých podmienkach, zvyknuté na prácu. Keďže práca na hospodárstve nedovoľuje, aby trávili čas mimo rodiny, deti si utvárajú silné puto s rodinou a hľadajú v nej záruky pre ďalší život, odnášajú si so sebou spôsob života, kultúrne hodnoty a nateraz sa javí, že hospodárenie do značnej miery ovplyvní aj ich budúci život. Deti na hospodárstve sa odmalička zapájajú do všetkých prác, ktoré tam prebiehajú. *„Lebo je pri fšetkom fakticki. Ot toho d'acka je d'eňe, ročne pri tých veciach”* (MK). Počas toho, ako dieťa rastie, stáva sa z neho skutočný hospodár. Štrnásťročný Maroš dokáže svojho otca zastúpiť už skoro pri všetkých prácach na hospodárstve. Deti u Kubaliakovcov majú oveľa menej času na svoje záujmy, kamarátov, či dokonca školu. *“...no tak prišla som zo školi, videla som napísaní lístok, išli zme daďe tam a tam, príd' za nami. Tag dobre. Rovno sa najesť, prezliecť a ísť za nimi. Potom, keď príd'eme, napíšem si úlohi a už je večer... ja som vonka ždicki. F sobotu večer choďievam s kamarátkami ždicki aľebo cez zimu sa id'em sánkovať... gďeže, kamarátky ňemajú toľko roboti. Tri bívajú f bitouki, jedna biva na d'ed'iňe. Ja takto račeť bívam, na d'ed'iňe ako f bitouke... no a čo, aj tak (býva radšej v dedine, aj keď vie, že v*

bytovke by nemusela toľko robiť). *No musím (robiť). Keď dostaňem prikas, tag račej robiť.*” (EvK). Deti berú hospodárstvo ako súčasť života, hlásia sa k nemu, sú viac-menej na to hrdé, aj keď to prináša so sebou určité nevýhody v podobe zredukovaného času na zábavu, či nutnosti pracovať viac ako ostatní. Deti cítia veľkú spolupatričnosť s rodinou, sú na rodinu veľmi naviazané, všetok čas okrem času, ktorý strávia v škole, prežijú s rodinou, zúčastňujú sa od rána do večera spoločne s ostatnými všetkých prác na hospodárstve. Tieto skutočnosti vedú k tomu, že deti tejto rodiny sú individualistické, nezávislé od kolektívu.

V minulosti bol v právnom aj každodennom živote prechod dieťaťa do sveta dospelých relatívne zavčasu. Podľa rímskeho aj germánskeho práva boli deti trestne zodpovedné už od siedmeho roku života. Podľa staroanglického práva bol vek plnoletosti dvanásť rokov. V dedinách platilo, že dieťa je v siedmich rokoch natoľko vyvinuté, že ak sa stane sirotou, môže si na seba zarábať samé. Dieťa bolo integrované do pracovného procesu doma alebo do služby veľmi zavčasu, medzi ôsmym a trinástym rokom života (bližšie Klaus 1991:123–138).

Určité stieranie prahu dospelosti u detí môžeme postrehnúť aj u rodiny Kubaliakovcov. Akonáhle sa spôsob života rodiny priblížil spôsobu života na našich dedinách pred a medzi vojnami, zmenil sa aj status dieťaťa. V rodine Kubaliakovcov nevládne, dalo by sa povedať “kult dieťaťa”, tak, ako v mnohých rodinách súčasnosti. Dieťa sa nerozmaznáva, nevenuje sa mu toľká pozornosť, ba práve naopak, tak isto ako v minulosti, veľmi rýchlo musí dospieť, stáva sa zodpovedným a plnohodnotným (dalo by sa povedať – dospelým) členom hospodárstva.

Ako som už spomínala, paralely s tradičnou slovenskou roľníckou rodinou, (napríklad zo začiatku 20. storočia) možno pozorovať aj v iných oblastiach, nielen vo výchove detí (napríklad v oblasti autority alebo deľby práce).

Kubaliakovci tvoria rodinu, u ktorej ešte stále môžeme nájsť typické patriarchálne črty. Hlavou rodiny bol donedávna starý otec, po jeho smrti prevzal vedenie jeho syn, Marián Kubaliak. Vo vzťahu k deťom predstavuje otec bezvýhradnú autoritu, deti sa nepriečia jeho rozkazom a poslúchajú ho, prácu na hospodárstve berú ako nevyhnutnú súčasť života “...ja ti poviem tak, že to je povinnosť, to nie, že musím ho (Maroša) naháňať ot televízora alebo žebi povedal, že chcem hrať futbal. Možná hrajú tí, čo nemajú nič. Čo sú zhora z bitouki a tak” (MK). Pri riadení domácnosti a hospodárstva sa pán Kubaliak radí so svojou ženou, ale hlavne s matkou, ktorá voči nemu predstavuje určitú autoritu jednak ako matka, jednak ako najstaršia osoba na hospodárstve, ktorá má s hospodárením už určité skúsenosti. Rozhodovanie, a potom aj následné zabezpečovanie jednotlivých vecí však v konečnom dôsledku spočíva na pleciach pána Kubaliaka, ktorý sa stará aj o ekonomickú stránku a má v rukách všetky financie. Rodina Kubaliakovcov je typická ukážka rodiny, kde je žena zvyknutá byť podriadená mužovi a poslúchať slovo muža, od najstaršej generácie po najmladšiu. Prirodzenú autoritu v rodine má okrem pána Kubaliaka aj “starká”, pretože je najstaršia a má už určité skúsenosti, má postavenie rodiča ostatných členov rodiny. Jej slovo neostáva nepovšimnuté u nikoho z rodiny, vždy býva akceptované a mnoho zaváži aj pri najdôležitejších rozhodnutiach, ktoré sa týkajú hospodárstva. “*Keď dostaňem prikas, tag račej robím. Otec a Marian prikazujú. A Marian, keď začne do mňa blakať. Najviac roskazuje oco, potom za ním Marián, za ním mama a potom starká, a aňi nie, oňi povedia niečo, tag ja poviem dobre. Najviac šak roskazuje oco. Zavelí – Ideme kosiť! – a...*” (EvK).

Práce na hospodárstve a v domácnosti rodiny Kubaliakovcov by sme v zásade mohli rozdeliť na práce mužské a práce ženské, prípadne práce, ktoré robia muži aj ženy. Pri výskume som nezaznamenala nijaké zvlášť vyhradené práce, ktoré by konali výhradne len deti. Deti sa od malička zúčastňujú všetkých prác, pričom rozdelenie prác je paralelné s rozdelením prác dospelých mužov a žien. Akonáhle je dieťa dostatočne veľké, schopné a

zručné a zodpovedné na to, aby mohlo nejakú prácu vykonávať, zaraďuje sa táto práca k jeho každodenným povinnostiam, pričom sa dieťa stáva spôsobilé nahradiť rodiča pri práci, pokiaľ je to potrebné.

Medzi typické mužské práce patrí starostlivosť o dobytok, vynímajúc dojenie kráv, pretože to robia aj muži aj ženy. Okrem toho, medzi výhradne mužské práce patrí kosenie, či už obilia alebo trávy, zväžanie dreva a veľmi náročné fyzické práce. Potom sú to tie časti prác, ktoré vyžadujú väčšiu fyzickú silu, v týchto ich však môžu zastúpiť aj ženy, keď je to potrebné.

Typické ženské práce sú samozrejme práce v kuchyni, v rodine Kubaliakovcov varia výhradne len ženy, okrem varenia je to aj pečenie. Starostlivosť o deti v prevažujúcej miere tiež pripadá ženám. Okrem toho sú to ešte práce v záhrade a v domácnosti.

Pri prácach na poli a lúke sa podieľajú aj muži aj ženy, spoločne sa seno suší, prevracia, zväža, spoločne sa robí s obilím na poli, spoločne sa mláti.

V čase, keď sa rodina prisťahovala do dediny, mala veľmi slabé väzby na tunajšie dedinské spoločenstvo. Postoj v dedine voči nim bol skôr nedôverčivý a rezervovaný, keď potrebovali pomoc, zväčša sa obracali na rodinu. Aj v súčasnosti, keď potrebujú Kubaliakovci pomoc, obracajú sa predovšetkým na príbuzných, málokedy na susedov. Ani v čase, keď práca vrcholí a je jej najviac, si rodina neprenajíma nijakých pomocníkov, či cudzích ľudí. Pán Kubaliak väčšinu prác zvláda sám s rodinou, prípadne za pomoci svojich bratov, či švagrov. Niektoré práce vykonáva spoločne s inými rodinami, napríklad pasenie – Pán Kubaliak ešte spolu s dvoma spríbuznenými rodinami (aj tu dáva prednosť rodine pred susedmi alebo dedinčanmi) dal prednosť spoločnému paseniu dobytky, pretože je to časovo výhodné. Značnú pomoc mu rodina poskytuje aj pri zväžaní dreva, ktoré chodí zväžať spolu s bratmi. Kubaliakovci sú naviazaní na rodinu, udržiujú s rodinou veľmi dobré vzťahy, a to nielen pracovné. Zapríčinil to zrejme aj fakt, že rodina bola v minulosti odkázaná len na pomoc príbuzných, a to vytvorilo silné puto na rodinu. Podľa výpovedí dedinčanov sú však Kubaliakovci vážení i v dedine a pán Kubaliak má v obci vysoké postavenie.

Dôvody hospodárenia

Na tomto mieste sa zastavím a pokúsím sa odpovedať na otázku, ktorú som položila na začiatku. Prečo Kubaliakovci hospodária, vedú taký náročný spôsob života?

Hospodárstvo samozrejme poskytuje rodine naturálie (mäso, masť, mlieko, vajíčka, zemiaky, zeleninu, ovocie, med a podobne). Tieto produkty potom nemusia kupovať v obchode a to uľahčuje finančnú situáciu. Na druhej strane však musia do hospodárstva aj veľa investovať, a tak peniaze, čo utržia za predaj hospodárskych zvierat ihneď investujú naspäť do hospodárstva. Hospodárstvo teda pomáha zlepšovať finančnú situáciu rodiny, nie je však hlavným zdrojom príjmov a nie je ani nevyhnutnosťou pre existenciu rodiny. "... (mäso) predávame do Zvolena, do mäsokombinátu. Staví sa na živú váhu, keď má peť metrov, ťi povedia, po dvacať sedem korún teras viďe živá váha krava, bujak je štiricať korún... ale to je nič, to je slabo, slabí zárobok, a takú kravu, keď som ja choval, alebo hovedo hocijaké, junca, to mi treba tri roki chovať. ... To je o ničom. A to vravím, zárobok to je nič" (MK).

Korene hospodárenia ako životného štýlu treba hľadať inde. Spôsob života hospodára (ktorý sa hospodáreniu venuje naplno) je naozaj náročný. Hospodárstvo vyžaduje mnoho "obetí", pripravuje človeka o zábavu a oddych. (Jediný čas, keď Kubaliakovci oddychujú, je nedeľa alebo cirkevný sviatok – vtedy zvyknú chodiť na návštevy k rodine.) Znamená, často fyzické aj duševné vyčerpanie. "To je, to je na nervi, ja si bárračej aj vipijem niekedi, poviem otvorene (alkohol nie je problémom v tejto rodine, ide skôr o príležitostné

posedenie v krčme). *Tedi človeka glávi. Kol'kokrát aj na nich kričím, keď sú nervi, hrajú, to ňesťíham, ňeviem, čo chiťiť do ruki. A mi zme z osmich d'eťí, žena je z osmich d'eťí. Tam pod'me vráťiť, tí nám boli na narod'eňini, tam treba ísť, ňedajbože svadba do toho, vpravím d'enni, celoroční mor... na trhnuťie nervou*" (MK).

Iný pohľad na hospodárenie, o ktorý som sa snažila v tomto príspevku, nám však ukazuje aj jeho druhú stránku. Vychádzajúc z myšlienky o roľníkovej zakotvenosti v Bohu, v transcendentálne a v minulosti, vo svojom rode sa nám odhaľujú korene hospodárenia ako životného štýlu. Práca s pôdou sa stáva pre roľníka niečím prirodzeným, niečím, s čím je zžitý, ťažko sa mu tento spôsob života opúšťa. "...*To už mame takô fkrvi, že už robiš... to automaticki robiš to, čo treba*" (MK); "*no prauđaže, to treba ľudom (sadiť)... musia pestovať*" (AK). Hospodárenie poskytuje človeku určitú identifikáciu a možnosť prežiť život plnohodnotne. Kubaliak sám seba a svoju rodinu vníma ako dobrých hospodárov, je hrdý na svoje hospodárstvo a je presvedčený, že žije takto plnohodnotný a dobrý život. Podľa jemu blízkých kritérií sa potom díva aj na ostatných členov dedinského spoločenstva a hlavne na ľudí, ktorí bývajú v mestách. Mestských ľudí považuje za lenivých a neschopných práce na hospodárstve, citelne sa od takýchto ľudí diferencuje, vytvára a udržuje si vlastnú identitu, na ktorú je hrdý.

"*Ved' ja som jednej v škole povedal, papuľovala učiteľke: ,Ťeba treba zobrať ku hrabaňiu. – ,No to určite, odvrkla mi. A to vidím, len naše d'eťi, čo sú z mesta, bratove, sestrine, tak to už musíš núťiť: ,Ber si hrable, id'eme!'* večinou to tu len postávalo, tak sa kúšťik motalo, tak čím ďalej od roboti, i keď povedali id'eme ku starkej, id'eme pomôcť, vieš..." (MK).

To, že sú Kubaliakovci samostatní a sú schopní sami seba zabezpečiť z práce svojich rúk, spôsobila aj nedôvera k štátu a obavy z budúcnosti. "*Dakedi prid'e taka ňezamestnanosť, že bude treba len zo zemi žiť*" (AK). "*Tie kravi.. zabezpeka do budúcnosti. Keď už prid'e bieda, hocčo... Dakedi v jednej petnásti žili, spali, pri jednom špahreťe štiri gazďini varili. Tagže už d'ed'inu ňeopoušťiť za žiadnu cenu. Rod'inu. Čiže aňi tej zemi sa ňevzdať, aňi toho majetku*" (MK). Z tohto pohľadu im zem skutočne poskytuje záruku do budúcnosti. "*Ňie, ňepredal bi som zem, aj kebi ma zvolili...a čo teras, štiri roki a čo potom, keď ťa ňezvolia za štiri roki a potom d'e pojd'em kupiť zem. Čiže zem bi som ňepredal ňigdi. Pokím je na meňe, viplaťená, tvrdo viplaťená, roki tak bude na mojom meňe. I keď bi som ju dal do prenajmu družstvu, kím družstvo funguje, aj kebi ňefungovalo – tak ňebude obhospodarovaná, aľe ňedam na druge meno. Ňigdi ňevieš aka doba prid'e, zemička – mamička, tagže... čo bi aka bieda prišla, už keď mam krumple f pivnici, sviňa je f chľeviku, krava f konici, seno na šope... ňepotrebuje nič. Aj kebi čo bolo, aj kebi ňebolo cukru, ničoho, to už ako hlavne živobiťie. Keď už tag zoberieš, aj to zrno si ešťe urobiš, tag maš na chliep..." (MK).*

Hospodárenie nie je spôsob života, ktorý by patril minulosti. Aj v dnešnej dobe sú rodiny, ktoré hospodária pretože chcú, pretože im je tento spôsob života vlastný a stáva sa im životným štýlom. A nielen to. Hospodárenie v tomto zmysle má perspektívy aj do budúcnosti. Je totiž stmelujúcim prvkom v rodine, spôsobuje, že sa vytvárajú silné putá, že v rodine vládne duch spolupatričnosti a vzájomnej úcty. Opačným smerom, vzájomná úcta, hrdosť na "gazdovský stav" a vyčlenenie sa voči "neschopným" ľuďom z bytoviek a z mesta, ako aj uvedomenie si, že sú súčasťou systému, ktorý vyžaduje ich každodenný vklad, pôsobia ako stabilizačné faktory, ktoré dávajú možnosť predpokladať, že si deti osvoja aj podstatné črty hodnotového systému rodičov. V ňom je rodinné hospodárenie umiestnené na vysokej priečke práve preto, že je silno podporené tak rodovým, ako aj náboženským zakotvením roľníka. Preto si môžeme dovoliť vysloviť predpoklad, že generácia mladých ľudí, ktorá vyrastá v takomto prostredí (v silnej náväznosti na rodinu a jej fungovanie), bude v budúcnosti žiť podobným spôsobom života.

Literatúra

- BOTÍKOVÁ, M. – ŠVECOVÁ, S. – JAKUBÍKOVÁ, K. 1997: Tradície slovenskej rodiny, Veda, Bratislava.*
- KLAUS, A. 1991: K sociálnym dejinám dĕtství ve středověku. Historická demografie, 15.*
- LAPKA, M. – GOTTLIEB, M. 2000: Rolník a krajina. Sociologické nakladatelství, Praha.*
- LIBROVÁ, H. 1994: Pestrí a zelení (kapitoly o dobrovolné skromnosti). Veronica, Hnutí duha, Brno.*

Ako sa múzejník-etnograf sa stal profesorom folkloristiky (Rozhovor s prof. Jánom Botíkom, CSc.)

V polovici marca roku 2002 masmédiá priniesli správu o inaugurácii profesorov. Viaceré pritom ako kuriozita zaujala skutočnosť, že až traja profesori boli menovaní v odbore folkloristika (J. Botík, J. Čukan, M. Leščák). Pokúsme sa našim čitateľom nielen priblížiť, ale aj objasniť okolnosti tejto významnej udalosti.

Hneď na začiatku by som chcel poznamenať, že som síce vymenovaný za profesora v odbore folkloristiky, ale nestal som sa folkloristom. To však nič nemení na tom, že došlo k paradoxnej situácii, do ktorej sa premietli pomery na Filozofickej fakulte Univerzity Konštantína Filozofa, ako aj z nášho vysokého školstva ako celku v čase, keď prebiehalo inauguračné konanie. Mojm pracoviskom bola Katedra folkloristiky a regionalistiky, ktorej odborným garantom bol prof. Peter Liba, špecialista v odbore literárnej vedy. Keďže jeho gescia sa vzťahovala len na príbuzný filologický odbor – folkloristiku, z príslušných ustanovení akosi vyplynulo, že za vedecko-pedagogickú činnosť v odbore etnológia či národopis, bol som vymenovaný za profesora v odbore folkloristika. Táto anomália sa stala predmetom živej diskusie hneď po mojej inauguračnej prednáške. Lenže ani vecnosť vyslovených argumentov nemohla nič zmeniť na povinnosti rešpektovania platných ustanovení. Poznamenávam, že predsa len existovala určitá možnosť, ako by sa dalo predísť takejto nezrovnalosti. Napríklad tým, žeby sa moja inaugurácia uskutočnila na Filozofickej fakulte Univerzity Komenského v Bratislave, na ktorej máme garantovaný aj odbor etnológie a na ktorej som bol aj habilitovaný za docenta v odbore národopis. Lenže rektor Univerzity Komenského, zrejme z odôvodnených príčin, ktoré tu nebudem bližšie rozvádzať, už dávnejšie predtým zablokoval možnosť inaugurácie profesorov a habilitácie docentov z iných vysokých škôl a z vedeckovýskumných pracovísk.

Viacerí, najmä starší kolegovia Ťa zažili ako pedagóga. Aká je Tvoja pedagogická minulosť?

Napriek tomu, že na Filozofickej fakulte UKF v Nitre pôsobím len od februára 2001, moja pedagogická činnosť je oveľa staršieho dáta. Ja som vlastne už na cestu svojho národopisného účinkovania vykročil ako pedagóg. Po skončení vysokoškolského štúdia v roku 1963 som nastúpil na miesto asistenta na vtedajšej Katedre etnografie a folkloristiky FFUK, ktoré mi ponúkol prof. Rudolf Bednárík. Po štyroch rokoch som síce odišiel do Národopisného ústavu SAV, ale až do konca sedemdesiatych rokov som aj naďalej prednášal ako externý učiteľ. Po určitom prerušení som začiatkom deväťdesiatych rokov spoluprácu s bratislavskou katedrou obnovil. Hlavne formou výberových prednášok k viacerým tematickým a problémovým okruhom. Do tohto obdobia spadá aj počiatok mojej spolupráce s Katedrou folkloristiky a regionalistiky na FF UKF v Nitre.

Menovanie nového profesora prináša pre jeho pracovisko naplnenie nejakých stratégií. V čom bude tvoj bezprostredný prínos pre Filozofickú fakultu UKF a pre etnológiu?

Moje pôsobenie na Filozofickej fakulte UKF v Nitre možno posudzovať z dvoch motivačných zreteľov. Jedným z nich je proces transformácie katedry z folkloristického aj na etnologické zameranie. S tým súvisí potreba zvýšeného dôrazu na etnologickú a v rámci nej aj na etnickú problematiku, ktorá sa v našich domáciach, ale aj v širších medzinárodných reláciách, dostáva čoraz nástojčivejšie do centra celospoločenského diania. Predpokladám, že výsledky, ktoré som prezentoval z dlhodobejších výskumov problematiky zahraničných Slovákov, inoetnických skupín na Slovensku a aj k teoretickým

problémom etnicity, mohli zavážiť pri ponuke nastúpiť za interného pracovníka katedry. Prihliadalo sa zrejme aj na to, že výsledkami vedeckej a pedagogickej činnosti som spĺňal kritériá požadované k menovaniu za profesora. Najmä táto okolnosť nadobúdala osobitný význam, pretože v tom čase sa práve končilo obdobie odbornej gescie dovtedajšieho garanta našej katedry. Obsadenie takéhoto postu je pre každú katedru nielen prestížnou, ale aj existenčnou otázkou. Bez zodpovedajúcej odbornej gescie by katedra nemohla dostať akreditáciu k plnohodnotnému a právoplatnému magisterskému a doktorandskému štúdiu v príslušnom odbore. Takýmto kvalifikačným statusom sa pre katedru zároveň otvárajú predpoklady aj k habilitačným a inauguračným procedúram. To sú dostatočne pádne podnety k tomu, aby katedra urobila všetko potrebné pre svoju akreditáciu, a tým aj pre naplnenie svojich odborných aspirácií a stratégií.

Ako vidíš kvalifikačnú úroveň v našom odbore?

V súčasnosti máme na Slovensku v odboroch etnológia a folkloristika jedenástich DrSc., siedmich univerzitných profesorov (z ktorých štyria majú zároveň DrSc.), siedmich docentov a viac ako tri desiatky špecialistov s vedeckou hodnosťou CSc. alebo PhD. Nazdávam sa, že s takýmto stavom najvyšších vedeckých a pedagogických hodností by sme úspešne obstáli aj v porovnaní s oveľa rozvinutejšími a vyspelejšími krajinami. Problémom však je značná prestarnutosť našich špičkových vedcov a pedagógov, ktorí sa k najvyšším hodnostiam dopracovali zväčša až v dôchodkovom veku, alebo len krátko pred jeho naplnením. To spôsobuje, že náš odbor profiluje zo špičkových odborníkov len relatívne krátky čas, pritom neraz za cenu rôznych ústupkov voči odbornej náročnosti. Príčiny naznačeného stavu sú viaceré. Na vedeckovýskumných pracoviskách ho spôsobovala realizácia dlhodobých kolektívnych úloh národopisnej vedy, akými boli Etnografický atlas Slovenska, Encyklopédia ľudovej kultúry Slovenska, regionálne monografie a syntetizujúce diela, ktoré sa spravidla nedali zužitkovať ako podklad k získaniu najvyšších vedeckých hodností. Na vysokoškolských pracoviskách sú zase pedagogické úväzky natoľko vysoké a náročné, že pedagógom zostáva len málo času a síl na systematickejšiu vedeckovýskumnú činnosť. Riešením by mohlo byť zavedenie v zahraničí už bežných sabbaticalov v podobe semestrálneho alebo aj celoročného oslobodenia od pedagogických povinností.

Aspoň stručne by som sa chcel vyjadriť aj ku kvalifikačnej úrovni v našich múzeách. Najmä v tých centrálnych s celoslovenskou a oblastnou pôsobnosťou. Pracovníkov s vedeckou hodnosťou je v nich žalostne málo. Čo je však oveľa závažnejšie, že naši múzejníci, v porovnaní s ich kolegami napríklad v Čechách, Maďarsku a Poľsku, ak máme zostať iba pri bezprostredných susedoch, majú značné podlžnosti ani nie v zbierkotvornej a expozičnej činnosti, ale hlavne v sprístupňovaní zbierkových fondov publikačnými výstupmi, akými sú obsažné a prítlačlivé katalógy k výstavám, zasvätené odborné štúdie a popularizačné články, či náročnejšie koncipované monografie. Určité zlepšenia takéhoto stavu, aspoň na pôde Slovenského národného múzea, možno očakávať od priznania štatútu vedeckovýskumného pracoviska tejto vrcholnej muzeálnej ustanovizni.

V posledných rokoch patíš k najproduktívnejším autorom. Zrekapituluj, prosím, svoje aktivity a publikácie za obdobie 90. rokov.

S obdobím predchádzajúceho desaťročia je spätý môj prechod z Národopisného ústavu SAV do Slovenského národného múzea. Najmä po zakotvení v Historickom múzeu SNM v roku 1990 vznikla pre mňa priaznivá situácia v tom, že som nebol poverený nijakými organizačnými povinnosťami. A akosi som sa vyšmykol aj z účasti na rôznych kolektívnych či tímových úlohách. Tým sa mi otvorila možnosť k realizácii viacerých individuálnych projektov. Predovšetkým pri rozpracovávaní problematiky zahraničných

Slovákov, k čomu sa mi podarilo získať aj viacero dlhodobjších študijných pobytov v zahraničí. Poznatky zhromaždené na tomto úseku som publikoval nielen v čiastkových štúdiách, ale aj v monografických prácach. Takto bola koncipovaná publikácia o kultúrnohistorických hodnotách náhrobných pomníkov zahraničných Slovákov *Tam zložili aj svoje kosti* (1999), knižný katalóg *Slováci v Bulharsku* (1994), ako aj práve dokončená monografia *Slováci v argentínskom Chacu*. V roku 1996 sa ťažisko mojej činnosti sústredilo na výskum chorvátskej minority na Slovensku. Výsledky rozpracovávania tejto problematiky som sprístupnil v dvoch editorsky pripravených vedeckých zborníkoch *Chorváti na Slovensku: Dejiny, jazyk, kultúra, súvislosti* (1966) a *Chorvátska národnosť na Slovensku: História, onomastika, národopis* (1999). Hlavne však v syntetizujúcej monografii *Slovenskí Chorváti: Etnokultúrny vývin z pohľadu spoločenskovedných poznatkov* (2001).

V uplynulom desaťročí sa mi naskytila možnosť publikačne sprístupniť aj výsledky niektorých starších výskumov. Na mysli mám predovšetkým editorské spracovanie unikátnej fotografickej pozostalosti Maroša Madačova v publikácii *Letanovce: Odkaz Maroša Madačova* (1998). Taktiež aj dávnejšie rozpracovanú problematiku ľudového staviteľstva a bývania, ktorá vyšla v dvoch knižných verziách – *Ľudová architektúra a urbanizmus vidieckych sídiel na Slovensku z pohľadu najnovších poznatkov archeológie a etnografie* (1998 spolu s M. Ruttkayom a P. Šalkovským) a *Folk Architecture in Slovakia* (1999 spolu s G. Habáňovou a J. Liptayom).

K bilancii predchádzajúceho decénia patria ešte dve publikácie späté so študijným pobytom v Spojených štátoch amerických, ktoré sú spoločným výsledkom nášho manželského tandemu (s Martou Botíkovou). Vznikli ako katalógy k rovnomenným výstavám *V krajine totemových stĺpov: Tradície kultúry Indiánov severozápadného pobrežia Severnej Ameriky* (1998) a *Obrázky spod Vysokých Tatier: Z tvorby anglických maliarov Adriana a Marianny Stokesovcov* (1997).

Zdá sa, že si dosiahol vrchol profesionálnej kariéry. Máš ešte nejaké nesplnené plány?

Napriek tomu, že som sa plným úväzkom dal do pedagogických služieb, z pôsobenia v Slovenskom národnom múzeu mám ešte niektoré rozpracované a aj zamýšľané publikačné projekty. Jedným z nich je práve dokončovaná monografia o Slovákoch v Argentíne, ktorá sa dostala na bočnú koľaj pre iné naliehavjšie úlohy. Okrem toho čaká na spracovanie zatiaľ takmer nedotknutý dokumentačný materiál, ktorý som počas študijného pobytu v USA zhromaždil o slovenskej komunite na severozápadnom pobreží v štáte Washington. Jeho najcennejšou časťou je asi 1400 strán rukopisných textov dokladajúcich rôzne stránky činnosti jednej z odbočiek Národného slovenského spolku v baníckom meste Roslyn. Analytické vyhodnotenie týchto dokumentov a jeho publikačné sprístupnenie by bolo unikátnou, doposiaľ ani v americkej spisbe nerealizovanou sondou k poznaniu historických osudov a života slovenských baníkov v USA na rozhraní 19. a 20. storočia.

Iný publikačný zámer súvisí s mojimi prednáškami na Filozofickej fakulte UKF v Nitre. Najmä problematika etnickej histórie Slovenska je zrelá na sprístupnenie vo forme vysokoškolskej učebnice, nakoľko sú v nej sprostredkované poznatky viacerých vedných odborov, ktoré sú rozptýlené v nespočetných a pritom pre študentov aj nedostupných časopiseckých a knižných prácach.

Etnológia je prefeminizovaný odbor, ale profesori sú, zdá sa, mužská záležitosť. Čím to je?

Aj v našom úzko špecializovanom odbore pôsobilo a pôsobí zopár výrazných ženských osobností. Ak mám byť aj konkrétny, uvediem aspoň Soňu Švecovú a Milku Horváthovú.

Soňu si vážim a obdivujem pre jej nadštandardnú invenčnosť. Uznanie si získala originálnym rozpracovávaním nekonvenčných národopisných tém a problémov. Významnou mierou prispela k rozvoju nášho vedného odboru, ako aj k zvýšeniu jeho prestíže. Som presvedčený, že oceňované kvality svojej odbornosti uplatnila aj pri pedagogickom pôsobení. Taktiež aj Milka Horváthová. V spôsobe, akým sa dokázala podeliť o svoju výnimočnú erudovanosť, sa jej nikto nevyrovnal. Preto ju študenti milovali. Napriek tomu, čo som o nich uviedol, ani jedna z nich sa nestala profesorkou. Soňa Švecová odchádzala do dôchodku ako odborná asistentka pre svoj nekompromisný občiansky postoj k udalostiam Augusta 1968, z ktorého potom jej nadriadený vytíkal politický kapitál pre vlastnú kariéru. Naproti tomu Milka Horváthová možno nenaplnila niektoré formálne kritériá pre vymenovanie za profesora. Je nenahraditeľnou stratou, že svoje poznatky o obyčajových tradíciách nevyublikovala aj v ďalších monografických a syntetizujúcich prácach. Pri úvahách, prečo to tieto kolegyne nedotiahli na najvyššiu pedagogickú hodnotu, musel som dať za pravdu mojej manželke, že je pod tým podpísaný aj špecifický údel žien v našej spoločnosti, u ktorých neúprosny program všedného dňa sa jednoducho musí stať prioritou a odborné záujmy či skôr kariérový rast sa v rebríčku hodnôt dostáva až za úlohu fungovania rodiny a zodpovednosti za deti.

Ako vnímaš ako staronový pedagóg dnešnú mládež študujúcu etnológiu?

Tak sa mi vidí, že sú podstatne lepšie pripravení na vysokoškolské štúdium, ako sme boli my v ich veku. Najmä ich jazykové znalosti, predovšetkým ovládanie angličtiny, umožňuje im dostať sa k najprogressívnejším poznatkom či už cez zahraničnú odbornú literatúru, alebo cez štúdium na zahraničných univerzitách. Zvýšila sa aj latka odbornej pripravenosti absolventov, najmä tých talentovanejších. Potvrdzujú to nové témy a vyšší štandard diplomových prác. Ako aj široká škála profesií a rezortov, v ktorých sa absolventi národopisu uplatnili. Sú nepochybne odvážnejší ako sme boli my.

Áké sú tvoje dojmy z iniciačného obradu menovania profesorov pánom prezidentom?

To, že menovanie profesorov je v kompetencii prezidenta Slovenskej republiky, a že sa to koná v reprezentačných priestoroch Bratislavského hradu, dáva tomuto obradu punc vážnosti a spoločenskej prestíže. Ale to, že Rytierska sieň nebola k tejto príležitosti vyvetraná a ani zodpovedajúco ozvučená, neprispelo k jeho dôstojnosti. Ani to, že rodinní príslušníci čerstvých profesorov boli nútení počas celého obradu stáť natlačení kdesi v rohu obradovej siene. Nezvyčajne vysoký počet (73) v ten deň menovaných profesorov pre desiatky najrozličnejších, neraz až atomizovaných odborností, vzbudzoval pocit hrdosti z dynamického rozvoja, rozsahu a úrovne nášho vysokoškolského školstva. Zároveň sa však natískala aj otázka, či enormný počet naraz inaugurovaných osôb nevyplynul z neadekvátnych časových intervalov vykonávania takýchto aktov.

Aj posledná otázka je pre profesora folkloristiky. Domnievaš sa, že delenie etnológie/národopisu na etnografiu a folkloristiku má stále svoje opodstatnenie?

Ak vychádzame z toho, že etnografia a folkloristika majú spoločný predmet vedeckého záujmu, ako aj z toho, že značná časť prejavov, najmä duchovnej kultúry, má synkretický charakter, takže je potrebné posudzovať ich v celej šírke systémových súvislostí, potom by obe tieto disciplíny mali tvoriť jeden celok. Určitá rozkolísanosť v používaných metodických postupoch by pri tom nemala byť vážnejšou prekážkou. Takisto ani špecializované etnografické a folkloristické časopisy. Napokon takmer všetky komplexnejšie koncipované práce o ľudovej kultúre (lokálne a regionálne monografie, atlasy, syntézy, encyklopédie atď.), sú spoločným dielom etnografov a folkloristov. Takýto trend spájania etnológie a folkloristiky do integrovaných vedných odborov v podobe

národopisu, etnológie alebo kultúrnej antropológie je vedecky opodstatnený, a preto aj aktuálny a perspektívny.

Zhovárala sa Zuzana Beňušková

Diskusia o knihe

LEŠČÁK, Milan: O asimilácii folklórnej a literárnej komunikácie (folkloristické pohľady). **Združenie Prebudená pieseň v spolupráci s Ústavom etnológie SAV. Bratislava 2001, 173 s.**

Recenzia knihy Milan Leščáka O asimilácii folklórnej a literárnej komunikácie (Folkloristické pohľady)

Bohuslav Beneš

Obecně monotematický výběr ze svých studií k danému tématu věnoval autor památce Petra Grigorjeviče Bogatyreva a Andreja Melicherčika, z jejichž prací – kromě dalších, které postupně uvádí – čerpal věcné i metodologické podněty, které doplňuje vlastními závěry. Základem jsou práce o podstatě folkloru a snaze o jeho definici ve srovnání s literaturou, dále pokusy o řešení otázek estetičnosti a etičnosti lidové tvorby a konečně sledování vzájemných vztahů mezi ústností a její apercpcí v rámci jednotlivých žánrů a mezi folklorem a folklorismem: to vše z hlediska komunikace, jejíž podstatu Leščák z různých hledisek osvětluje. Jde o práce starší i novější (zhruba od 70. let), které již ve své době patřily metodologicky k nejprogresivnějším.

I. “Cesty k modelu folklórnej komunikácie” (8–64). Úvodní rozsáhlý oddíl obsahuje osm studií, které jsou v tematické vývojové řadě věnovány základním otázkám komunikačního aspektu ve folkloristice a literární vědě. Opakovat autorovy promyšlené formulace je zbytečné, důležité jsou jeho podněty. Dalo by se třeba hovořit o hodnocení vztahů ústního a písemného vzpomínkového vyprávění např. vyhnanců nebo reemigrantů všeho druhu od konce 40. let včetně Balkánu dodnes. Také analýza významu těchto vyprávění pro inertního posluchače či naopak pro věcně nebo emocionálně zaujatého vnímatele by nebyla bez významu. A co jejich potenciální ideologické úpravy? To je také složka komunikace. A co jejich hodnověrnost a ověřitelnost? Až kam sahá profesionalita nebo naopak inzitnost těchto textů a kde začíná jejich folklorní znakovost? Podobně lze analyzovat nejen ústní, nýbrž i písemnou komunikační formu autobiografií. Na řadu těchto otázek naznačuje Leščák přesné rámcové odpovědi. Málo se obecně řeší otázka kvality, hierarchizovatelnosti a věrohodnosti nebo příznačnosti výzkumu náhodných respondentů z ulice bez ohledu na generaci a sociální zařazení, jak o tom píše např. W. Kavanagh (*Ethnologia Europaea* č. 30:2 – 2000, s. 47–56).

II. “K asimilácii folklórnej a literárnej komunikácie” (65–114). Do této části je zařazeno sedm studií, vrcholících návrhem systému základních žánrů folkloru z hlediska komunikace. V diskusích o žánrech se začasť zapomínalo na co nejpřesnější označení výchozích postulátů a někdy také na výraznou funkci zpětné vazby, která má v literatuře jinou podobu (v lidovém prostředí např. jde o vlastní tradice přesídlenců v kontrastu k novým místním normám a etiketě). Literárnost a folklornost není přirozeně pouze otázka formy, na to Leščák upozorňoval již dříve. Záleží na existenci dalších paradigmatických

a syntagma-tických složek textů (a na nadání jejich interpretů), abychom mohli začít hovořit o folkloru. Zde jsou jeho závěry pregnantní a podnětný.

III. “Od folklóru po súčasný literárny folklorismus” (115–158). Používané termíny autor vysvětluje na slovenském materiálu. V českém prostředí je pojetí “literárnosti” spíše spojeno s pojmem “literatura”, t. j. beletrie, zatímco k “ústnosti” funguje opozitum “písemný”. Z tohoto hlediska se v českém prostředí za “regionální literaturu” chápou především povídky a romány z vesnického nebo maloměstského prostředí, které formově vycházejí z literární intencionálnosti svých tvůrců a tematicky (a začasť i jazykově) jsou vázány prostředím svého vzniku. S folklorem mají mnohdy společné jen líčení příběhů lidových figurek.

K vývojové charakteristice by nepochybně přispělo důslednější vřočení prvního publikování předkládaných studií a bližší označení dosud nepublikovaných. Snad se v budoucnosti dostaneme i k moderní analýze výrazových prostředků soudobých forem a žánrů folkloru nebo toho, co za něj považujeme či zítra budeme považovat. Možná dojde i k řešení otázky, zda je daná skladba “ještě folklorní”, když jí případně budou chybět některé (a které) ze sedmi fenomenů, uváděných v příslušných souvislostech. To se týká také “autentičnosti” či “neautentičnosti” folklorního repertoáru.

(Při veškeré přátelské úctě k souboru velmi užitečných studií a názorů se recenzent nemůže zdržet, aby nepožádal autora, aby k dalšímu vydání připojil věcný a jmenný rejstřík – obojí by nepochybně přispělo k rychlé orientaci čtenáře.)

Poznámky ku knihe M. Leščáka: O asimilácii folklórnej a literárnej komunikácie (folkloristické pohľady)

Hana Hlôšková

Publikáciu *O asimilácii folklórnej a literárnej komunikácie (folkloristické pohľady)* predložil doc. PhDr. Milan Leščák, CSc. ako jeden z podkladov pri uchádzaní sa o titul vysokoškolského profesora. Inauguračné konanie i prednáška prebehli na Univerzite Konštantína Filozofa v Nitre. Tu vidím i symbolickú logiku Leščákovej profesúry a témy, o ktorej je spomenutá publikácia. Od začiatku 70. rokov 20. storočia sa totiž datuje Leščákova aktívna a tvorivá spolupráca s mikovcami – kruhom spolupracovníkov F. Mika z Kabinetu/Ústavu jazykovej a literárnej komunikácie vtedajšej Pedagogickej fakulty v Nitre (P. Liba, A. Popovič, J. Kopál, T. Žilka, V. Obert a i.).

Spolupráca to bola plodná a vzájomne inšpirujúca, o čom svedčia napríklad príspevky v monotematickom čísle periodika *Slavica Slovaca* (1976). Jednotliví bádatelia rozvíjali tradície štrukturalizmu, opierajúc sa o najnovšie výsledky na poli semiotiky a teórie komunikácie. M. Leščák to ostatne naznačuje i venovaním publikácie pamiatke P. G. Bogatyriova a A. Melicherčika.

Ak by som mala stručne vystihnúť základnú ideu koncepcie knižky M. Leščáka, pomohla by som si termínom *folklór* v jeho pôvodnej anglickej podobe: *folk-lore* – kým sa totiž jedna (tradicionalisticky orientovaná) vetva folkloristiky venovala a venuje druhej časti tohto slova a skúma tak výtvary – texty, M. Leščák sa sústredil na prvú časť slova – teda na proces, dynamiku, nositeľa. Ak aj rozmýšľa nad “textami” (svadobné reči a vinše, Dobšinského spracovania folklórnej predlohy, klapencie), analyzuje ich cez raster podmetového prístupu so štruktúrou vzťahov. K tejto koncepcii dospieva práve uplatnením komunikačného aspektu, keď “literárna komunikácia a folklórna komunikácia sú len rozdielnymi kanálmi, akými sa sprostredkujú vyššie hodnotové systémy a kultúrne obsahy” (s. 13).

Publikácia je súborom štúdií, publikovaných v rokoch 1973–1996, zarámcovaných staťami metodologického charakteru. Príspevky autor rozdelil do troch základných kapitol: *Cesty k modelu folklórnej komunikácie*, *K asimilácii folklórnej a literárnej komunikácie* a *Od folklóru po súčasný literárny folklorizmus*. Práca dokumentuje vývoj Leščákovho záujmu o problematiku – a tu sa ukazuje, že tento záujem bol sústredený, systematický a komplexný. Smeroval od metodologických vymedzení problému až k analýzam jednotlivých žánrov či typov textov cez “hl’adáčik” komunikácie. Publikácia tak na jednom priestore poskytuje mnoho faktov i podnetov na ďalšie rozvinutie.

V početne skromnej obci folkloristov/folkloristiek na Slovensku, ktoré sú neformálne či inštitucionálne vo väčšine odchovancami M. Leščáka, je jeho koncepcia známa a i v mnohom nasledovaná. Nazdávam sa však, že publikácia by mala smerovať predovšetkým do prostredia literárnej teórie, medzi pedagógov a praktikov folklorizmu. Vôbec totiž nie je zriedkavosťou, keď sa ľudové rozprávky v Dobšinského spracovaní stávajú predmetom analýz ako ľudové rozprávky, keď sa úplne stráca aspekt funkčnosti obradového folklóru vo výučbe jednotlivých žánrov folklóru, či keď sa hromadne stretávame so štylizáciami štylizovaného. Tieto “hlboké nedorozumenia” sa s pozoruhodnou silou už pomaly stali tradíciou s atribútmi tradície – opakovateľnosť, medzigeneračný prenos, záväznosť... V tejto súvislosti považujem Leščákove uvažovania

a konštatovania za výsostne užitočné, a pravdu povediac mali byť takto koncentrované k dispozícii omnoho skôr.

Zdôrazním tie koncepty a prístupy Leščákovej práce, ktoré považujem za dominantné a z hľadiska folkloristiky na Slovensku za inovatívne: vzhľadom na vročenie viacerých štúdií možno Leščákove štúdie hodnotiť ako otváranie okien čerstvému metodologickému závanu, odklon od “tradičného folklóru” k živým procesom – “prevetral” žánre dovtedy nepovšimnuté (humoristické rozprávanie), uplatnil aspekt axiologický (problematika ľudovej etiky a etikety), vstúpil na medzu nerozoranú dostatočne folkloristikou ani literárnou teóriou (klapancie, regionálna literatúra), chápe slovesnosť wollmanovsky – ako dve vetvy jednej kultúry, ktoré odlišujú kanály komunikácie, no z historického hľadiska tiež v spôsobe zobrazovania so špecifickými hierarchiami funkcií.

Keď konštatujem, aká potrebná je Leščákova publikácia, musím sa pristaviť pri niektorých formuláciách, ktoré sa mi zdajú diskutabilné. Okrem toho, ak by mohla knižka slúžiť ako zdroj informácií či priam ako “učebný” text, je veľká škoda, že obsahuje mnoho chýb v odvolávaní sa na literatúru, ba dokonca pravopisné chyby. Jednoducho, kniha neprešla posledným sústredeným prečítaním pred zadaním do tlače:

Pri charakterizovaní nových prístupov k folklóru cez nositeľa a kontext sa mi formulácia na s. 40 (druhý odsek) vidí protirečivá – nazdávam sa, že aspekt nositeľa obsahuje v sebe aj zložku funkčnosti folklórnych textov. Ak Leščák aktualizoval literatúru, pri štúdiu nositeľa nechal do úvahy takú prelomovú prácu, ako je Marina Takalo's World View od Juhu Pentikäinena. Definovanie stereotypu (s. 61) vyzdvihuje len jeho “predsudkovú” stránku, nazdávam sa, že je to zúžený pohľad. Z čítania nie je celkom jasné, k akému typu sociálneho spoločenstva sa viažu “kľúčové a globálne tradície” (s. 72). V závere štúdie o aktualizáciách v procesoch folklorizmu mohol M. Leščák reagovať na zborníky, ktoré vyšli zo seminárov Dobšinského rozprávkového Gemera (napr. Rozprávka na javisku a v rozhlase, 1998). Na s. 86 pracuje s kategóriami “jadro kolektívu” a “okrajové časti kolektívu”, čo je závažný pokus o precizáciu sociálneho aspektu, no nedefinuje ich. Formulácia o “na prvý pohľad identických žánroch folklóru slovanských národov s odlišnou obsahovou a formálnou stránkou” nie je, podľa môjho názoru, vecne presná – v čom sú teda identické – i keď “na prvý pohľad”. Keď hovorí M. Leščák o slovesnosti na území Slovenska, prečo ako príklady uvádza kroniky Kosmasa a Dalimila (s. 118)? Zvlášť, keď už medzičasom boli publikačne prístupné prácami J. Sopka stredoveké kroniky z územia Slovenska. V texte sa objaví aj, odborným žargónom zaváňajúce, spojenie “robiť rečové žánre” (s. 38). Tieto moje pripomienky však nijako neznižujú vysokú informačnú hodnotu publikácie. A k spomínaným chybám? Veľké množstvo chýb je v citovaní literatúry – v rokoch publikovania, v menách autorov. V texte je tiež viacero závažných preklepov – za všetky: “ústne deklarovanych”, malo byť: “ústne deklamovaných” (s. 100), “hádat' a nájst'” – má byť “hľadat' a nájst'” (s. 143), na s. 149 je veta bez slovesa atď.

Ak sa bude uvažovať o dotlači či reedícii publikácie, je nevyhnutné text, a najmä zoznam citovanej literatúry pedantne opraviť. Dávam tiež na uváženie, či by publikácia nemala byť doplnená obsiahlejším cudzojazyčným resumé.

Publikácia M. Leščáka *O asimilácii folklórnej a literárnej komunikácie (folkloristické pohľady)* do bodky napĺňa svoj titul. Je napísaná hutným odborným jazykom, je doslova príručkou k danej téme. Odborník si mnohé zopakuje, študent dostáva k jednému predmetu do ruky výborný zdroj informácií a podnetov na rozmýšľanie. Len aby sa k nemu publikácia dostala.

**...folkloristika má príležitosť seriózne sa
nad sebou zamyslieť...**

Viliam Marčok

Keďže pôjde o trojrecenziu a minimálny rozsah, vynechávam bibliografické údaje a sústredím sa na najstručnejšie naznačenie prínosov knihy, ako sa mi javia na pozadí mojej skúsenosti s folkloristikou:

Tematicky sa kniha dotýka dvoch kľúčových problémov:

“metodologického prezbrojovania” folkloristiky v poslednej tretine 20. storočia (prekonávanie “marxistického sociologicko-ideologického empirizmu” príklonom k semioticko-komunikačnej metodológii za pomoci teoretických impulzov Nitrianskej školy a zužitkúvania štrukturalistických impulzov domácich (Bogatyriov, Melicherčík) aj zahraničných (najmä Lévi-Strauss, Bachtin, Propp);

a v súvislosti s jej preorientáciou na výskum “živej tradície” a “vznik nových fenoménov” aj pokusov presnejšie definovať predmet svojho záujmu/výskumu (“folklorizmus” a v jeho rámci vzťahy k literatúre sú len dvoma aspektmi z celého komplexu “života folklóru”). Dokumentárna a informačná hodnota knihy spočíva v tom, že umožňuje urobiť si hodnovernú, aj keď len čiastkovú, predstavu o tom, čo v týchto smerovaniach M. Leščák inicioval, a koľko úsilia vynaložil na to, aby nesplaneli v tradičnom slovenskom “jánošickom improvizátorstve” a získali solídne teoretické sebauvedomenie. (Čiastkovú len preto, lebo vybrané texty predstavujú len asi slabú polovicu z toho, čo M. Leščák k tejto problematike publikoval.) V rámci dvoch povolených strán nemožno ani len enumeratívne vykázať, v čom sa autor zachoval “bogatyriovovsky” v zmysle teoretickom aj mravnom; môžem len prehlásiť, že to, čo do folkloristického myslenia pripísal, patrilo a väčšinou ešte stále patrí k tomu najzaujímavejšiemu, najinvenčnejšiemu a teoreticky najproduktívnejšiemu nielen v domácom česko-slovenskom kontexte, ale aj v kontexte európskej folkloristiky.

2. V kontexte súčasnej “postmodernizácie folkloristiky” už všetko vyzerá trochu inak, ba v optike radikálnych “postmodernistických nominalistických privatizérov”, ktorí veria, že zmenou názvov zmenia podstatu fenoménov a zrušia súvislosti (ale v skutočnosti menia len aranžmán...), aj úplne inak. Práve preto by som chcel upriamiť pozornosť na to, v čom a čiastočne aj prečo zostal Leščákov projekt “semiotizácie folkloristiky” nedokončený, a aj touto svojou nedokončenosťou zostáva stále inšpiratívny.

Zdá sa mi, že hlavnou “objektívnou” príčinou “nedokončenosti” bola prílišná “empirická” zotrvačnosť folklórnych textov aj samotnej folkloristiky; a hlavnou “subjektívnou” príčinou ochota folkloristov (aj samotného Leščáka) zovšeobecňovať a systemizovať len po istú hranicu. Oboje spôsobovalo efekt “odtrhania praxe od teórie”.

Leščáková kniha ponúka inšpiratívne koncepty fungovania tradície, folklórnej komunikácie, literárneho folklorizmu, žánrovej klasifikácie atď., ale čo sa z toho presadilo vo folkloristickej praxi? Napríklad, Dobšinského rozprávky sa stali exemplárnym príkladom literárneho folklorizmu, ale len takpovediac abstraktne. Folkloristi namiesto toho, aby aspoň sprístupnili všetky varianty, z ktorých Dobšinský vychádzal, odsúvajú problém jeho tvorby “národno-reprezentatívnych variantov” na literátov. Dokiaľ nebudeme poznať aspoň približne stav rozprávačstva v jeho dobe, bude boj proti “vykrádaniu” a “znehodnocovaniu” Dobšinského rozprávok v súčasných “autorských spracovaniach”

bojom s veternými mlynmi. Alebo: čo vieme o ich spätnom pôsobení na aktuálny stav ľudového rozprávačstva, nehovoriac už o takých “fajnovostiach”, akým je napríklad vplyv Dobšinského úzu na preklady inonárodných rozprávok?!

Naša folkloristika sa síce ako tak naučilaarábať s vonkajším komunikačným rámcom folklórnej komunikácie (malé spoločenstvá, komunikačnej príležitosti a situácie, kolektívne a individuálne repertoáre atď.), ale jej zmysel pre semiotiku textu sa nerozvinul. Mám na mysli napríklad výskumy výpovedných kapacít jednotlivých typov textov, aké v Poľsku rozvinul J. Bartmiński, nehovoriac už o schopnosti uchopiť funkčnosť ich špecificky estetických kvalít; to sa tiež odsúva na literátov! Chvalabohu sa už aj k tradícii pristupuje komunikačne operatívnejšie (depozitár kolektívnej pamäti → manifestný repertoár → individuálne repertoáre aktívne → pasívne/potenciálne atď.), ale to, ako sa práve v ich rámci stretávajú “kódové” motivácie s individuálnymi preferenciami interpretov, ako pritom pôsobí sféra nefolklórnych textov, a ako v tomto rámci prebieha proces aktualizácie a variácie, to sa sleduje len príležitostne.

Účinok oboch brzdiacich faktorov semiotizácie sa azda najmarkantnejšie odráža na stave folkloristického genologického – údajne *pracovne postačujúceho* – povedomia. Aj Leščák odmieta princípy literárnej genológie (téma-tvar-funkcia) a argumentuje svojou skúsenosťou z výskumov na Spiši, ale pritom neurobil jedinú dôkladnú sondu, ktorá by dokázala zlyhanie týchto aspektov pri opise nejakého súboru. Ja by som naopak vedel uviesť množstvo príkladov na to, ako folkloristi nie sú vo svojich úvahách “ochotní” rozlíšiť tzv. realizačnú funkčnosť (viazanosť na príležitosť) od vnútrotextovo motivovanej výpovednej funkčnosti, ako nie sú vstave pracovať so zložitejšími klasifikačnými systémami (rod → druh → odroda/poddruh → žáner → typ/tematický variant → interpretačný variant, nehovoriac už o schopnosti za ich pomoci opísať konkrétne “ľubovoľne” kombinované tvary a mutácie) a pod. (Ťažko tu však niečo robiť, ak sa spoločenstvo odborníkov nedokáže zhodnúť ani na tom, či málo špecifický Melicherčíkov termín “fantastická rozprávka” nahradí označením “čarovná rozprávka”, alebo “čarodejná”...) Veci sú, pravdaže, aj u Leščáka neraz v pohybe, ba až na nekorigovanej “voľnej voľuške” (napríklad pod tlakom štrukturalizmu a Popovičovej teórie metatextov vo svojich úvahách úplne samozrejme pracuje s pojmom “invariant”, ale v *Modeli folklórnej komunikácie*, div sa svete, sa v kóde – kde by logicky mal byť invariant – objavujú štyri varianty!; s. 64). Problémy zostávajú “otvorené” a nedôslednosti iritujú... Pritom už klepe na dvere úloha počítačového spracovania zaznamenaných textov. Ak sa do počítača “nahodia” v terajšom empiricko-chaotickom, aarne-thompsonovskom stave, výsledkom bude počítačovo nepoužiteľný chaos.

3. Napriek všetkému kamarátstvu (či práve preto) nemôžem nevysloviť ľútosť, že aj táto cenná kniha úrovňou spracovania textu (bibliografická poznámka, chyby vo vročeníach, niektoré štylizácie...) zostala na “amatérskom” štandarde folkloristických publikácií.

Ak súčasná folkloristika už neodložila Leščákovo úsilie ad acta (?), má príležitosť seriózne sa nad sebou zamyslieť. Ale to sa nevybaví glosami troch “nezainteresovaných” starcov...

Z poznámok autora

Milan Leščák

Chválím Etnologické rozpravy, že začali cieľavedomejšie rozvíjať kritické vedomie slovenskej etnológie a rozbehli takéto – v zahraničí bežné formy odborného posudzovania alebo lepšie povedané otvorenejších diskusií o vychádzajúcich etnologických publikáciách. Škoda, že sme sa tomu vyhli pri kľúčových dielach slovenskej etnológie, ktoré sa zaobišli a doteraz sa obchádzajú mlčaním alebo len formálnymi recenziami.

Možno, že by bolo dobre i s odstupom času si interne, teda na pôde Etnologických rozpráv, povedať pár postrehov o prednostiach, ale aj nedostatkoch prác, za ktoré sme zobrali ceny a ktoré reprezentujú tzv. špičkovú úroveň našej vedy. V tomto smere by si takú diskusiu určite zaslúžila napríklad Encyklopédia ľudovej kultúry Slovenska.

Zo súčasnej produkcie by sa nemala obísť priekopnícka práca O. Danglovej Ornament – symbol, ale i iné publikácie tvoriace chrbtovú kostru etnologického poznávania.

Neviem, aké pohnútky viedli redakciu k provokácii diskusie o mojej, tak trochu “spomienkovej” knižke, ale výsledok rozhodnutia je pre mňa potešiteľný. Našiel som v troch poznámkach k publikácii množstvo cenných námetov na zamyslenie aj niekoľko diskusných podnetov. Mnohé by si vyžiadali azda samostatné semináre alebo celé strany analýz. Nie je však úlohou autora, aby reagoval na všetky pripomienky a podnety. Tie má zaštitiť presvedčivosť autorovej výpovede. Využívam túto príležitosť pre spresnenie niektorých pripomienok, či pre vyzdvihnutie prínosu predložených recenzií (?) pre ďalšie odborné diskusie.

K poznámkam B. Beneša: Beneš sa podobnou problematikou zaoberal a moje práce pozná dobrovoľne aj nedobrovoľne, pretože už je azda unavený z ich početných posudkov a recenzii. Jeho otázky k obsahu jednotlivých kapitol provokujú k odpovediam a provokujú k diskusii o tom, čo v práci je nedopovedané alebo čo by malo rezonovať v ďalších témach výskumu folklórnej komunikácie.

K vzťahu literárnosť a folklórnosť: termín literárnosť sa objavil vo formálnej škole a u jej nasledovateľov. Ide o mieru výrazových prostriedkov v písomnom či ústnom texte. Termín folklórnosť je súhrnom takých vlastností, ktoré folklór odlišujú od prejavov literatúry a tieto môžu byť v rôznej miere obsiahnuté i v písanom texte. Podobne to proklamuje i A. Melicherčík v Teórii národopisu (1948, s. 90). Pre folkloristiku sa tieto pojmy ukazujú užitočné, najmä pri tzv. “polofolklórnych”, “folklorizovaných” javoch alebo pri javoch “folklorizmu”.

Otázka, čo je ešte folklórne a čo nie je možné riešiť len v konkrétnom súdobom kultúrnom a sociálnom kontexte, pretože niekedy nie je podstatná výrazová alebo významová stránka javu, ale funkcia, ktorú jav v danom spoločenstve má. Vecný i menný register by publikácii prospel, pretože sa text hemží definíciami a termínmi rôznej proveniencie, čo orientáciu sťažuje. Dúfam, že sa mi podarí viaceré nedostatky dotýkajúce sa resumé, bibliografických údajov a chýb v texte odstrániť v dotlači. (Ak získam na ňu finančné prostriedky.) A ešte: pôvodné vydania textov sú uvedené na záver jednotlivých podkapitol vyznačením roku v zátvorke i v bibliografii použitých štúdií.

K poznámkam V. Marčoka: najmä v tretej časti nie som si istý, kedy polemizuje s mojím textom a kedy so slovenskou folkloristikou. Niekoľko spresnení: folkloristi nič neodsúvajú pri vysvetľovaní Dobšinského kultúrno-historického prínosu jeho diela na literátov pokiaľ ide o folkloristickú analýzu. Je však úlohou literárnej vedy, aby sa zamyslela nad literárnou hodnotou Dobšinského rozprávok a našla im spravodlivé miesto v dejinách slovenskej literatúry. Kritické vydanie codexov a zábavníkov by iste pomohlo úplnejšie spoznať zákonitosti “Dobšinského (a Škultétyho) konferovania”. No i tieto pramene sú medzistupňom literárneho folklorizmu. K poznávaniu týchto prameňov výrazne prispel J. Polívka v Súpise slovenských rozprávok (1923–1931). (Kritické vydanie mimochodom pripravovala dlhé roky v Ústave slovenskej literatúry SAV M. Dzubáková.) Vieme aj o spätnom pôsobení Dobšinského na neskorší stav rozprávkarskej tradície (pozri prácu V. Gašparikovej). Štúdiu o genológii som napísal v roku 1978 a mala za cieľ upozorniť na vývinové zmeny žánrovej štruktúry slovenského folklóru, pretože hranice vymedzenia žánrov sú pohyblivé. Po takmer tridsiatich rokoch sa živá štruktúra folklórnych žánrov podstatne zmenila. Folkloristika sa naliehavejšie musí zamýšľať nad novými metamorfózami predmetu svojho výskumu so všetkými teoretickými a metodologickými konzekvenciami, ktoré z toho vyplývajú...

Mrzí ma nedorozumenie okolo hľadania invariantu v kapitole Cesty k modelu folklórnej komunikácie. Keby bol priateľ Marčok dôsledný, tak by zistil, že “Invarianty existujú v podstate len v kolektívnej pamäti, a to v podobe vzorov, noriem” (s. 60) alebo “Invarianty folklórnych textov neprekračujú nikdy hranice konvencií, ktoré existujú v kolektívnom vedomí a v kolektívne pamäti... (s. 53).

Je to otázka principiálna. Varianty označené v schéme označujú symbolicky skupinu variantov v procese realizácie komunikačného aktu. Medzi potenciálne varianty môžeme zaradiť i písané formy folklóru. (Zápisy betlehemských hier, či zapísané rozprávky a pod.).

Ďalej heslovito:

Z teoretického hľadiska je potrebné rozlíšiť komunikačný akt a úlohu variantov ako výraz z inej interpretácie folklórneho textu od práce s pomocne fixovanými variantmi, od ktorých pozorovateľ (napríklad vedec) abstrahuje rôzne klasifikačné, vývinové, či kauzálne súvislosti.

Dosadiť v schéme miesto variantu invariant znamenalo by stotožniť folklórnu komunikáciu s literárnou. Ak je v niečom môj model folklórnej komunikácie prínosný, tak je to v odhalení mechanizmov komunikácie v oblasti expedienta a percipienta.

Oblasť štúdia folklórnych textov (diel) má v tomto smere náskok. Hľadaniu invariantných foriem (kolektívnym normám) sa podrobne venujem v rôznych súvislostiach v prítomnej publikácii.

K poznámkam H. Hlôškovej:

Publikácia vyšla prakticky až po inauguračnom konaní, resp. v deň inauguračného konania a len niektoré štúdie boli súčasťou inauguračného podkladu. Súbor bol však podkladom k habilitácii, samozrejme bez novších a nepublikovaných štúdií. Súbor vznikol aj preto, že, ako píše Hlôšková, “konceptia je síce známa a nasledovaná”, ale je známa len cez niektoré štúdie. Pre úplnosť tu citelne chýba moja kandidátska dizertačná práca v roku 1971 Humoristické rozprávania na Spiši (Pokus o výskum, výskytu a frekvencie), ktorá predstavuje empirické východiská k teoretickému základu, najmä v metodike terénneho výskumu latentných a manifestných repertoárov. Hoci je už dlhší čas so zasväteným predslovom E. Krekovičovej pripravená do tlače, mala logicky vyjsť pred recenzovanou publikáciou. Žiaľ, nenašiel sa sponzor. Spomínaný okruh folkloristov ju však pozná (súdiac podľa citácií), takže ma prekvapuje pozitívna reakcia *Hlôškovej na kategórie*

“jadro kolektívu” a “okrajove časti kolektívu”, keďže sám tieto kategórie pokladám za málo produktívne.

Za iné pripomienky H. Hlôškovej ďakujem. Sú pre mňa prínosné podobne ako väčšina pripomienok obsiahnutých v uvedených troch recenziách.

Je dobre vedieť, že si publikáciu určite prečítalo zatiaľ približne sedem stotočných, ak nerátam otrávených študentov, ktorým to H. Hlôšková dala, alebo mieni dať do povinnej literatúry.

Výskum Slovákov v Jelisavci

Ivana Šusteková

Jelisavec (chorv. Jelisavac), ktorý sa nachádza v tesnej blízkosti železničnej a cestnej komunikácie vedúcej z Našíc do Osijeku, má v súčasnosti približne 1 312 obyvateľov. Z nich sa až 95 % hlási k slovenskej národnosti, resp. pôvodu, vďaka čomu je táto dedina považovaná za najväčšiu slovenskú obec nielen v Slavónii, ale v celom Chorvátsku. Ich predkovia sem začali prichádzať koncom 19. storočia na pozvanie grófa Pejačevića predovšetkým z Kysúc, menej Oravy, aby vyklčovali miestne lesy a venovali sa rozvoju poľnohospodárstva.

Napriek tomu, že si Jelisavčania dodnes uchovávajú povedomie o svojom pôvode – používajú kysucké nárečie do určitej miery ovplyvnené chorvátčinou a udržiavajú kontakty so vzdialenými príbuznými v Starej a Novej Bystrici, Klubine, Krásne nad Kysucou,⁹⁷ ostali akoby mimo záujmu slovenskej etnológie. J. Sirácky (1966) a J. Čukan (2001) ich síce spomínajú v súvislosti s ostatnými slovenskými obcami v Slavónii, no konkrétnejšie informácie prináša len práca V. Ušáka (1978), ktorá z tohto hľadiska predstavuje základ, od ktorého možno odvíjať i následné odborné aktivity.

Vzhľadom na tento nedostatok informácií o tradičnej kultúre Slovákov v Jelisavci zorganizovala Katedra folkloristiky a regionalistiky Filozofickej fakulty Univerzity Konštantína Filozofa v Nitre v dňoch 18.–24. októbra 2001 terénny výskum v spomínanej lokalite. Tento sa uskutočnil aj vďaka iniciatíve študentky Sandry Kralj z Markovca a tamajšieho obyvateľstva. Poďakovanie patrí i riaditeľke Základnej školy Ivana Brnjika v Jelisavci Katici Kanderovej a primátorovi mesta Našice. Títo sprostredkovali výskumníkom z radov študentov a pedagógov Katedry folkloristiky a regionalistiky a Katedry manažmentu kultúry a turizmu FF UKF nielen výbornú pracovnú atmosféru, ale aj niektoré podkladové materiály, bývanie a stravovanie v okolí Jelisavca.

Keďže obmedzené časové možnosti neumožňovali prebádať všetky zložky miestnej tradičnej kultúry, bolo nevyhnutné zamerať sa len na niektoré z nich. Problematike medzilokálnych vzťahov prostredníctvom zamestnaní sa venoval doc. PhDr. Jaroslav Čukan, CSc., konfesiónálne vzťahy, architektúru a sociálne vrstvy v súčasnosti skúmala PhDr. Zuzana Beňušková, CSc. Ľudové piesne zozbieral Ing. Marián Járek, zatiaľ čo Mgr. Ivana Šusteková sa zamerala na remeslá a doplnkové zamestnania v obci. Okrem týchto tém sa pozornosť sústredila aj na obradovú kultúru. Mária Žúreková skúmala kalendárne obyčaje, Martina Vladová obyčaje spojené s narodením a úmrtím a Katarína Nováková svadobné obrady. Spomienkové rozprávania boli v centre záujmu Matúša Džuppu, kým Sandra Kralj sa orientovala na náboženský život v obci, procesie a púte. Súčasťou výskumu bola aj fotodokumentácia a filmová dokumentácia, amatérska i profesionálna prostredníctvom externého poslucháča folkloristiky Miroslava Bartoša.

V Jelisavci výskumníci navštívili i základnú školu, kde sa stretli s riaditeľkou Katicou Kanderovou, ktorá ich oboznámila s históriou obce a pomohla im nadviazať prvé kontakty s informátormi. V susednom Markovci sa zúčastnili nácviu detského folklórneho súboru, v neďalekom Ledeniku navštívili nedeľné bohoslužby a v Našiciach boli prijatí u

⁹⁷ Tieto kontakty a vzájomné návštevy boli intenzívne najmä v 70. a 80. rokoch 20. storočia, keď do obce prichádzali na vystúpenia i rôzne folklórne súbory, medzi nimi aj FS Kysučan z Čadce.

tamojšieho primátora, s ktorým sa pohovárali o otázkach slovenskej národnostnej menšiny žijúcej v našickej oblasti. Taktiež si prezreli miestne rybníky.

Výsledkom spomínaného výskumu by malo byť vydanie zborníka, ktorý by rozšíril poznatky študentov i etnológov o živote a tradičnej kultúre Slovákov v Chorvátsku. Zároveň by bol určený aj samotným Jelisavčanom, od ktorých vyšiel prvotný impulz na jeho realizáciu. Mal by pomôcť zachovať alebo aspoň zaznamenať ich tradičnú kultúru i pre ďalšie generácie a takto napomáhať pri rozvoji či prebúdzaní ich národného povedomia.

Literatúra

ČUKAN, J.: 2001. *Dolnozemske reflexie na nerolnicke zamestnania*. Nitra.

KANDEROVÁ, K.: 1999. *Slovenská obec Jelisavec*. In: *Slováci v Chorvátsku – minulosť a prítomnosť*, s. 74–77. *Dom zahraničných Slovákov*, Bratislava.

SIRÁCKY, J.: 1966. *Sťahovanie Slovákov na Dolnú zem v 18. a 19. storočí*. Bratislava.

UŠÁK, V.: 1978. *Slováci v Chorvátsku. Historický náčrt*. Slovenský ústav, Cleveland; Rím.

Zoznam ilustrácií

Študenti na stretnutí u informátorov

2. *Preberanie kukurice*

Stručná správa o tom, čo sa skrýva pod menom Marie Curie a čo všetko sa deje na jednej z európskych univerzít

Andrea Šalingová

Je zvykom na počesť slávnych vedcov a vedkýň pomenovávať projekty, ktorým sa pri zrode vkladá do vienka spolu s veľkými očakávaniami aj rovnako veľká nádej, že idea a význam projektu sa svojim dosahom priblížia k významu práce menovca projektu. Pod menom priekopníčky vedy, Marie Curie, sa ukrýva nový európsky projekt pre doktorandov odboru sociálna história a príbuzných sociálnych vied.

K fungovaniu projektu Marie Curie

Svoj vznik ohlásil projekt len v roku 2001. Na príprave a práci tzv. Európskeho doktorátu participuje 6 univerzít z členských a asociovaných krajín Európskej únie (Taliano – Università Ca' Foscari di Venezia, Španielsko – Universidad Pablo de Olavide de Sevilla, Veľká Británia – University College London, Nemecko – Universität Bielefeld, Holandsko – Rijksuniversiteit Groningen, Slovensko – Slovenská akadémia vied). Ide o spoluprácu fakúlt a vedeckých pracovísk, ktoré sú orientované na prípravu mladých vedeckých pracovníkov. Centrála celého projektu sídli v Benátkach a za prvými úspešnými krokmi pri rozbiehaní celej siete aktivít pre rozvoj európskej spolupráce sú podpísané mená ako koordinátor Stuart Wolf, partneri: Heinz-Gerhard Haupt, Gabriela Kiliánová, Dušan Kováč, Jonathan Morris, Nico Randeraad, Bartolome Yun Casalilla. Projekt je konštruovaný na báze európskej spolupráce a jeho zmyslom je v rámci uvedených vedeckých disciplín naplniť ideu európskej kultúrnej tradície. Univerzity zapojené do projektu sa orientujú na problematiku komparatívneho štúdia v rámci európskeho kontextu a svoje projekty orientujú široko interdisciplinárne. To je práve dôvod, prečo sa aj doktorandi Ústavu etnológie SAV môžu uchádzať o štipendium v tomto projekte, a prečo bolo aj mne umožnené, aspoň na krátky čas, pôsobiť na Univerzite v Bielefelde.

Štipendium Marie Curie sa udeľuje doktorandom odboru sociálna história a príbuzných vedných disciplín. Uchádzač musí mať za sebou prvý rok doktorandského štúdia a dôkladne rozpracovaný projekt svojej doktorandskej práce. Ďalšou podmienkou je znalosť jazyka krajiny, v ktorej chce študovať a znalosť anglického jazyka. Najvyššia veková hranica je limitovaná vekom 35. Tematické obmedzenia práce, či obmedzenia voľby metodológie, prístupu k téme neexistujú. Štipendium sa udeľuje na 8 mesiacov, vo výnimočných prípadoch môžu byť udelené štipendiá na 3 alebo 12 mesiacov. (V roku 2002 bolo do centrálneho v Benátkach zaslaných až 38 projektov z 15 rôznych európskych krajín. Projekt má momentálne k dispozícii 112 mesiacov pre 14 štipendistov.) Doktorand by mal v prvom období svojho pobytu v zahraničí, popri samotnom štúdiu, absolvovať aj jazykovú prípravu. K práci na projekte si môže vybrať školiteľa, prípadne viacerých odborníkov, s ktorým môže svoju tému konzultovať. Spravidla na každom vedeckom pracovisku funguje doktorandské centrum, v rámci ktorého môže svoje doterajšie výsledky predstaviť a konfrontovať. V prípade Bielefeldu, kde pôsobím, je to Graduiertenkolleg *“Sozialgeschichte von Gruppen, Schichten, Klassen und Eliten.”*

Keďže projekt Marie Curie je v prvom období svojho pôsobenia a vo februári 2002 oficiálne nastúpili v rámci európskeho doktorátu na svoje stáže prvé dve doktorandky, môžem písať len o predpokladaných plánoch zameraných na rôzne formy komunikácie, prezentácie a výmeny výsledkov medzi univerzitami zapojenými do siete projektu Marie Curie. V rámci spolupráce 6 univerzít sa uvažuje o pravidelných seminároch tzv. "tréningových kurzoch" pre štipendistov. Prvé takéto je plánované na september 2002 v Bielefelde. Snahou celého projektu je prepojiť čo najširšie sieť európskych univerzít, narušiť bariéru izolovanosti, skvalitniť výmenu aktuálnych poznatkov v rámci sociálnych vied, zvlášť sociálnych dejín. Univerzita v Bielefelde je známa svojim reformným prístupom k metodológii výskumu dejín a napríklad aj rozpracovaním komparatívneho prístupu k štúdiu dejín, metodológii výučby dejín (pričom hranica vnímania dejín je prepojená s videním súčasnosti) a už v 70. rokoch bola spolu s Centrom pre interdisciplinárny výskum považovaná za prvé interdisciplinárne stredisko pre výskum sociálnych dejín. Predpokladám, že seminár bude veľkolepou bránou novej etapy spolupráce výskumu sociálnych dejín, a že prinesie širokú paletu informácii a inšpirácii.

K fungovaniu vedeckého života v Bielefelde

Univerzita v Bielefelde patrí k mladším a perspektívnym univerzitám v Nemecku. Svoje pôsobenie datuje od 70. rokov. Nesie prvenstvo kvality vo viacerých odboroch sociálnych vied, a je známa najlepšie rozpracovanou koncepciou práce odborov sociológia, história a pedagogika (napríklad mnoho z problematických otázok kvalitatívneho výskumu môžete nájsť v semestrálnych aparátoch týchto odborov, pričom sa diskusie o nich vzájomne prelínajú a dopĺňajú). V rámci svetového kontextu je univerzita známa svojim reformným prístupom k disciplinám sociálnych vied, metodológii vedeckej práce aj k metodike samotnej výučby. V európskom a svetovom merítku, sa už od 70. rokov považuje za proreformnú a priekopnícku v rámci interdisciplinárnej spolupráce vied.

Fakulta Dejín a filozofie má vo svojom obsahu rozpracovanú problematiku *Ekonomických dejín* (s pododbormi napríklad Dejiny ekológie, Dejiny ekonómie, Dejiny techniky) *Kultúrnych dejín* (s pododbormi napríklad Dejiny vedy a vzdelávania, Dejiny cirkvi a religiozity, Dejiny umenia) *Regionálnych dejín* (s pododbormi napríklad Dejiny východnej Európy, Dejiny latinskej Ameriky, Dejiny USA) a samozrejme *Sociálnych dejín* (s pododbormi napríklad Alltaggeschichte – Dejiny každodennosti, Geschlechtergeschichte – Dejiny z pohľadu rodovej problematiky, *Geschichte sozialer Schichten und Gruppen* – Dejiny sociálnych skupín a vrstiev, Historická demografia). V rámci katedry sociálnych dejín momentálne na postoch profesorov pôsobia *Heinz Gerhard Haupt* zvlášť pre dejiny sociálnych tried a skupín, *Ute Frewert* zvlášť pre dejiny 19.–20. storočia, *Martina Kessel* pre rodovú problematiku, *Reinhard Koselleck* pre teóriu dejín, *Stephan Merl* zvlášť pre Východoeurópske štúdie a ďalší.

V rámci ponúkaných seminárov základného aj vyššieho štúdia si študenti môžu voliť témy seminárov podľa vlastného záujmu, len pre zaujímavosť uvádzam niektoré z tém v letnom semestri 2002 (*Metodika historickej antropológie*, *Učebnice dejín ako médium*, *Čo sa môžu historici z umenia učiť?*, *Fascinácia kriminalitou v moderných dejinách*, *Terorizmus v 70. rokoch 20. storočia*, *Rodinné vzťahy v 20. storočí*, *Nacionalizmus a náboženstvo*, *Nacionalizmus a rodové dejiny*, *Dejiny tela a telesnosti*, *Genealógia sexuálnej intimity v moderne a pod.*). Okrem seminárov a prednášok sú tradičnou súčasťou vedeckého života na univerzite kolokviá, diskusné fóra, ktoré sú otvorené jednak pre študentov, ale najmä pre mladých vedeckých pracovníkov, členov bežiacich vedeckých projektov, doktorandov. Univerzitné dianie je úzko prepojené s Centrom pre interdisciplinárny výskum, ktorý už od 70. rokov sídli rovnako v Bielefelde.

Hlavným strediskom práce doktorandov sociálnej histórie je Graduiertenkolleg „Sozialgeschichte von Gruppen, Schichten, Klassen und Eliten“, kde pôsobí pravidelne okolo 30 doktorandov, ktorých projekty sa týkajú sociálnych dejín. O 3-ročné štipendium v Graduiertenkolleg sa môžu uchádzať absolventi všetkých nemeckých univerzít a v poslednom období aj zahraničných univerzít. Prví doktorandi začali v centre pôsobiť v roku 1998, pričom nadviazali na skoršie stredisko z roku 1995. Na pravidelných kolokviách prezentujú svoje doterajšie čiastkové výsledky a niekoľkokrát počas semestra prizývajú na diskusné fóra vedecké kapacity z nemeckých a európskych univerzít. Okrem Graduiertenkolleg pôsobia v rámci univerzitého prostredia špeciálne projekty pre mladých vedcov tzv. „Sonderforschung“, ktoré sú tematicky vymedzené avšak zamerané široko interdisciplinárne. Doktorandi a mladí vedeckí pracovníci sa spolupodieľajú na výučbe študentov a vedú samostatné semináre, podľa tematického zamerania svojej práce, projektu. Systém prípravy vyučovania počíta s „postupným zasväcovaním“ a aktívnym zapájaním študentov do organizovania seminárov, napríklad ak prednášajúci (už aj doktorandi) vedú viacero seminárov, môžu si spomedzi študentov zvoliť tzv. Hilfskraft, ktorí im pomáhajú s bežnými prípravami pre materiálne zabezpečenie seminárov, podkladov a kópií pre študentov a pod. Vybraní študenti vyšších ročníkov spolupracujú s prednášajúcimi na príprave cvičení pre mladších kolegov ako tzv. tútori a pod. Vyučovací proces je akousi symbiózou vzájomnej spolupráce tolerancie, akceptovania, obohacovania a uznávania.

Je pravidlom, že hoci zdroje financovania výskumných a vyučovacích projektov sa rôznia, študenti a doktorandi spadajú pod vedenie rôznych školiteľov (ktorí okrem vedeckej fundovanosti musia byť aj rovnako zruční organizátori a „manažeri“). Výmena poznatkov, diskusie a konfrontácie prebiehajú na rovnakej pôde a sú veľmi otvorené (azda by som mohla použiť aj výraz ostré). Univerzita v Bielefelde je jedným z európskych centier, kde sa veda nezavrela pred realitou, nestratila dych, a možno aj preto je pútačom pre množstvo mladých ľudí, ktorí sa rozhodli v Bielefelde pôsobiť.

ŠVOUČ 2002 na Katedre folkloristiky a regionalistiky na FF UKF v Nitre

Martina Vladová

Každý rok sa v máji na Katedre folkloristiky a regionalistiky na FF UKF v Nitre koná školské kolo Študentskej vedeckej odbornej a umeleckej činnosti (ŠVOUČ). Tak ani rok 2002 nie je výnimkou.

7. mája sa teda zišli pedagógovia, aby si vypočuli práce svojich študentov a študenti, aby prezentovali svoje výtvary pred svojimi pedagógmi i pred ostatnými študentskými kolegami.

Práce boli rozdelené do dvoch sekcií: teoretická a praktická. Celkovo bolo prezentovaných 15 prác, z toho 12 v teoretickej časti a 3 v praktickej. Najskôr sa so svojimi projektmi na diplomovú prácu v rámci ŠVOUČ predstavili študenti 4. ročníka, ktorí predniesli svoje plány na diplomové práce a výsledky doterajších výskumov. Treba poznamenať, že väčšina z týchto projektov je v štádiu, v ktorom sa ešte nedá hodnotiť a presne stanoviť výsledok. Ten ukázu až ďalšie výskumy a práca študentov.

Po prezentácii štvrtého ročníka a po krátkej prestávke prišli na rad práce ŠVOUČ v pravom slova zmysle. Ako prvá sa predstavila študentka **Sandra Kralj** (3. ročník), ktorá si vybrala problematiku z domáceho chorvátskeho prostredia a svojej práci dala názov *Náboženský život Jelisavca*. Po nej vystúpila **Otília Staničárová** (3. ročník), ktorá spracovala *Trojhlasy v ľudových piesňach zo Stakčina*. Posledným v rade teoretických prác bol študent **Arpád Bagin** (2. ročník). Jeho príspevok *Šumiac a turizmus*, ako aj šarm, s akým svoju prácu prezentoval, mu právom priniesli víťazstvo v našom školskom kole. Na druhom mieste sa umiestnila **Sandra Kralj** a ako tretia skončila **Otília Staničárová**.

Po teoretických prácach sa predstavili ďalší študenti so svojimi príspevkami v praktickej ŠVOUČ, ktorá je špecialitou našej katedry. A treba uznať, že po troch hodinách teórie veľmi dobre padne trocha hudby a spevu. Tak nám popoludnie spestril **Ľudovít Cehelský** (1. ročník), ktorý vynikajúco zaspieval a zahral na koncovke a fujare *Piesne zo stredného Slovenska*. Jeho výkon natoľko zaujal odbornú porotu zloženú z pedagógov a zástupkyne študentov, že mu jednoznačne udelili prvé miesto. Na druhom mieste skončili spoločne dvaja študenti: **Otília Staničárová** – *Hra na fujare a koncovke* (3. ročník) a **Marek Tobolka** – *Fujarové melódie* (4. ročník). Blahoželáme!

Na záver treba povedať, že všetci výhercovia v sekcii teoretických prác sa zúčastnia celoslovenského kola prác ŠVOUČ, ktorá sa uskutoční začiatkom októbra tohto roku na Katedre etnológie na Filozofickej fakulte UK v Bratislave.

Študentská vedecká konferencia 2002 v Bratislave

Jana Tonkovičová

Ďalšie kolo Študentskej vedeckej konferencie na pôde Katedry etnológie Filozofickej fakulty Univerzity Komenského v Bratislave prebehlo dňa 25. apríla 2002. Tohtoročné katedrové kolo zaujalo nielen rekordným počtom prihlásených, ale aj kvalitným spracovaním tém.

Úvodné slová patrili Doc. PhDr. Marte Botíkovej, CSc. Okrem povzbudenia tuctu súťažiacich, predstavila aj porotu. Po tomto krátkom otvorení prenechala priestor moderátorovi celej súťaže, poslucháčovi tretieho ročníka Pavlovi Mikulovi, ktorý sa svojej úlohy zhostil naskutku zodpovedne. Postaral sa nielen o spríjemnenie a odľahčenie atmosféry, ale aj o plynulý a presný priebeh celej akcie.

Do súťaže zapojení študenti druhého a tretieho ročníka prezentovali svoje práce v troch blokoch.

Plejádu súťažných príspevkov otvorila minuloročná víťazka **Zuzana Krátka** svojou prácou na tému: *Vplyv ekonomickej efektívnosti vinohradníctva na ostatné zložky života*. Na príklade čilejkárskych obcí Čajkov, Rybník a Nová Dedina, nám priblížila odraz vinohradníctva v materiálnej, duchovnej a sociálnej kultúre i folklóre.

S originálnou prácou pod názvom *Pojednanie o metóde, alebo hra a pozorovanie v etnológii* sa predstavila ďalšia v poradí, a to **Miroslava Bobáková** z druhého ročníka. Zhrnula v nej výsledky svojej práce so školskými deťmi (žiakmi šiesteho ročníka na jednej ZŠ v Dolnom Kubíne, počas ktorej sa, pre etnológiu menej typickými spôsobmi, snažila zistiť ich postoje ku kategórii domova.

O *vrstvách sociálnej identity Bajášov na Slovensku* sme mali možnosť dozvedieť sa z úst tretiačka **Atilu Agócsa**, ktorému sa výberom témy i spôsobom jej spracovania podarilo nielen zaujať ale aj prekvapiť.

Prvý súťažný štvorlístok uzavrela reprezentantka druhého ročníka **Elena Fejdiová** prácou *Vnímanie priestoru (ohnisko/pec, studňa, posteľ, stôl?)*.

Druhý blok, ktorý sa takmer celý niesol v duchu etnomedicíny, veľmi pútavým spôsobom zahájila druháčka **Martina Sekulová**. Svoju výpoveď o *humánnej etnomedicíne racionálnej v lokalite Púchovskej doliny* oživila ukázkami možností uskladnenia všakovakých bylínok, používajúcich sa k liečeniu ľudských chorôb.

S problematikou *poverových praktík v Lysej pod Makytou* nás oboznámila poslucháčka druhého ročníka **Eva Hudáková**.

V lokalite Lysá pod Makytou skúmal aj **Mark Lichtner**, taktiež poslucháč druhého ročníka. Vo svojej práci nás informoval o *ľudovom liečení* v tejto oblasti.

Tento výlučne druhácky blok uzavrela práca **Romany Maruškovej** *Voľný čas mládeže*, v ktorej sa pokúsila načrtnúť zmeny a paralely v trávení voľného času u mladých ľudí v Lysej pod Makytou v minulosti a dnes.

Ako prvý z poslednej súťažnej štvorice vystúpil študent tretieho ročníka **Michal Šipoš**. Jeho príspevok *Dary a darovanie: príležitosti, formy, princípy, funkcie* nadchol tak porotu, ako aj publikum a vyvolal pomerne plodnú, aj keď bohužiaľ časom limitovanú diskusiu.

Mark Lichtner, ktorý si pred porotu sadal už po druhýkrát, sa prezentoval s prácou nesúcou názov *Obchod ako nevyhnutná súčasť prežitia*. Prostredníctvom nej zúčastneným priblížil niektoré postrehy z pražského seminára týkajúceho sa problematiky Indiánov, ktorého sa zúčastnil v novembri 2001.

S *urbánnoetnologickou témou* sa tento rok ako jediná popasovala tretiačka **Miroslava Koreňová**. Inšpiráciu našla v *tržnici* svojho rodného *Zvolena*. Práca o vzťahoch medzi predavačmi, predavačkami a zákazníkmi vo zvolenskej tržnici ovocia a zeleniny bola nielen zaujímavá napísaná, ale i prezentovaná.

Záver sa podobne ako začiatok niesol v čilejkárskom duchu. Vďaka **Petre Klobušickej**, z toho istého ročníka, sme mali možnosť dozvedieť sa niečo viac o *scénickej úprave čilejkárskeho kroja*.

Súťažné práce porota v zložení – PhDr. Jana Pospíšilová, CSc., riaditeľka Ústavu etnologie ČAV v Brne, PhDr. Hana Hlôšková, CSc. z Ústavu etnologie SAV, vedúci Katedry etnologie UK v Bratislave Prof. PhDr. Milan Leščák, CSc., Mgr. Katarína Platznerová z Katedry etnologie UK v Bratislave a Jana Tonkovičová z tretieho ročníka, ako zástupkyňa študentov – ohodnotila nasledovne:

miesto Atilla Agócs (4. roč.): Vrstvy sociálnej identity Bajášov na Slovensku.

miesto Michal Šipoš (3. roč.): Dary a darovanie: príležitosti, formy, princípy, funkcie.

miesto Zuzana Krátka (3. roč.): Vplyv ekonomickej efektívnosti vinohradníctva na ostatné zložky života.

Výskumné aktivity Slovenskej národopisnej spoločnosti pri SAV

Výskumná činnosť patrila po dlhé roky k najvýznamnejším aktivitám Slovenskej národopisnej spoločnosti pri SAV. Spoločnosť výskumy finančne podporovala a odkupovala aj výskumné materiály od amatérskych zberateľov. Výsledkom je archív textov, ktorý obsahuje 1186 textových jednotiek. Pravdou však je, že v poslednom desaťročí táto činnosť stagnovala a do archívu pribudol posledný prírastok v roku 1994. Dôvodilo sa nedostatkom peňazí.

Ukazuje sa však, že od roku 2000 chytila Slovenská národopisná spoločnosť v oblasti výskumov nový dych. Ako občianske združenie má totiž možnosť uchádzať sa o granty, určené pre mimovládne organizácie. I keď netreba preceňovať rolu tretieho sektora vo sfére vedeckého výskumu, už viackrát sa potvrdila výhodnosť jeho zaangažovanosti na konkrétnych výskumných projektoch (napríklad výskumy P. Salnera, J. Podobu). Kým tretí sektor vie pomôcť pri finančnom zabezpečení výskumov v časovo vymedzenom rámci, štátne inštitúcie dokážu zabezpečiť kontinuitu výskumu.

V posledných dvoch rokoch Slovenská národopisná spoločnosť získala granty, ktoré umožnili terénny etnologický výskum študentom i pracovníkom múzeí a akademických inštitúcií.

1. Prvý projekt pod názvom "Multietnické prostredie z multietnického pohľadu. Etnologický výskum" bol financovaný z fondov PHARE prostredníctvom Nadácie pre podporu občianskych aktivít (NPOA). Projekt prebiehal od decembra 2000 do mája 2001. Autorkami projektu sú M. Paríková a Z. Beňušková. Jeho cieľom je výskum medzietnických vzťahov v etnicky miešanej lokalite, pričom výskum zrealizuje národnostne miešaný slovensko-maďarský tím. Zámer vychádzal zo skúsenosti, že príslušníci rôznych etník môžu tú istú situáciu interpretovať odlišne, čím dochádza k medzietnickým nedorozumeniam. Podnetom pre takto koncipovaný výskum bol aj záujem našich kolegov – Slovákov z Maďarska realizovať výskumy na Slovensku. Ako výskumná lokalita bola zvolená obec Tekovské Lužany v okrese Levice, v ktorej žijú Slováci, Maďari a Rómovia. V minulosti tu však žili aj Židia, Nemci a Bulhari, po roku 1947 sa tu usídlili Slováci z Bulharska a z Maďarska. Obec je tiež konfesijné mimoriadne pestrá - vedľa seba žijú rímskokatolíci, kalvíni, evanjelici, baptisti, jehovisti a popularite sa tešia aj občianske obrady.

Výskumy boli realizované prostredníctvom jedného kolektívneho výskumu v júni 2001 a následných individuálnych opakovaných výskumov. Výskumný tím pozostával z vedecko-pedagogických pracovníkov (Z. Škovierová, Z. Beňušková, A. Mann), doktorandov, študentov etnológie a folkloristiky v Bratislave a Nitre a múzejných pracovníkov. Traja z výskumníkov boli maďarskej národnosti, štyria boli bilingválni, ale účastníkov spomedzi Slovákov v Maďarsku sa nepodarilo zabezpečiť. Výskumný tím sa v roku 2002 rozšíril o ďalších spolupracovníkov, ktorí v ňom budú pokračovať aj po ukončení projektu.

Výška finančnej podpory z NPOA je 51 000, tretina nákladov na projekt musí byť hrazená z iných zdrojov.

Výstupom z výskumu budú predbežne textové archívne materiály, foto a videodokumentácia využiteľná pri odborných prednáškach. Získané poznatky sa už

objavili aj v publikovaných prácach, vo väčšej miere možno ich využitie očakávať po ukončení výskumu.

2. Ďalší projekt, o ktorý sa úspešne uchádzala Slovenská národopisná spoločnosť v rámci programov NPOA, bol zameraný na výskum Bulharov na Slovensku (vypracovala ho Z. Beňušková). Národopisnej spoločnosti v partnerskej spolupráci so Zväzom Bulharov na Slovensku bola priznaná finančná podpora vo výške 4 481 EUR. Realizáciu projektu skomplikovalo oneskorené uvoľnenie peňazí z fondov PHARE v Bruseli. Výskum Bulharov na Slovensku však úspešne začal prostredníctvom 9-členného výskumného tímu etnológov a jazykovedcov z Bulharska a tiež vďaka finančnej podpore Slovenskej akadémie vied v rámci medziakademických výmenných pobytov. Už v tejto fáze pomohli aj členovia Slovenskej národopisnej spoločnosti, bez ktorých by sa výskum bulharských kolegov v mimobratislavskom prostredí organizačne ťažko zvládol (J. Dano, J. Darulová, M. Dubayová, V. Feglová, I. Tóth, pracovníci Trenčianskeho múzea). Ďalšie výskumy sa uskutočnia do novembra 2002. Výskumný tím je pre záujemcov o participáciu na výskume (aj z radov študentov) otvorený.

3. Z Fondu Proslovakia sa v roku 2001 úspešne uchádzala SNS pri SAV o projekt na terénny študentský výskum, ktorý realizovala Katedra folkloristiky FF UKF v Nitre v Šumiaci. Rovnako v roku 2002 získala nitrianska katedra financie na študentský výskum v Oščadnici projektom podaným cez Slovenskú národopisnú spoločnosť. Študentské výskumné materiály budú odovzdané do Vedeckého SNS pri SAV. Na oba projekty získala spoločnosť spolu 60 000 Sk.

Cieľom tohto príspevku nie je len informovať, ale aj upozorniť na možnosti Slovenskej národopisnej spoločnosti pri SAV ako občianskeho združenia získať finančné zdroje na svoju činnosť z rôznych podporných fondov. Obzvlášť mladá generácia etnológov sa v treťom sektore vie suverénne pohybovať. Pokiaľ cieľom nezostanú len nadštandardné príjmy, ale bude ním aj odborná práca, je tu perspektíva zmysluplného pokračovania výskumnej činnosti nášho driemajúceho stavovského združenia.

Zuzana Beňušková, Viera Feglová

Zoznam autorov

Beneš, Bohuslav – Brno

Beňušková, Zuzana – Ústav etnológie SAV, Bratislava

Bodorová, Oľga – Gemersko-malohontské múzeum, Rimavská Sobota

Botík, Ján – SNM – Historické múzeum, Bratislava – Hrad

*Feglová, Viera – Katedra folkloristiky a regionalistiky Filozofickej fakulty Univerzity
Konštantína Filozofa v Nitre*

Dillnbergerova, Sylvia – Katedra etnológie FiF UK, Bratislava

Hanuljakova, Nina – študentka, Katedra etnológie FiF UK, Bratislava

Hlôšková, Hana – Ústav etnológie SAV, Bratislava

Jurová, Anna – Spoločenskovedný ústav SAV, Košice

Košťalová, Katarína – Inštitút sociálnych a kultúrnych štúdií, FHV UMB, Banská Bystrica

Leščák, Milan – Katedra etnológie FiF UK, Bratislava

Marčok, Viliam – Pedagogická fakulta UK, Bratislava

Stoličná, Rastislava – Ústav etnológie SAV, Bratislava

Šalingová, Andrea – Ústav etnológie SAV, Bratislava (teraz Universität Bielefeld, Nemecko)

Šusteková, Ivana – Katedra manažmentu, kultúry a turizmu Filozofickej fakulty Univerzity
Konštantína Filozofa v Nitre

Vladová, Martina – Katedra folkloristiky a regionalistiky Filozofickej fakulty Univerzity
Konštantína Filozofa v Nitre

Tonkovičová, Jana – Katedra etnológie FiF UK, Bratislava

Etnologické rozpravy

Vydáva Etnografické múzeum SNM, Ústav etnológie SAV, Slovenská národopisná spoločnosť pri SAV

Časopis kontinuálne nadväzuje na časopis *Národopisné informácie* (1967–1993)

Ročník IX., 2002, číslo 1

Vychádza dvakrát ročne

Redakcia: Zuzana Beňušková (zodpovedný redaktor)
Ingrid Kostovská

Redakčná rada: Jaroslav Čukan, Viera Feglová, Milan Leščák, Martin Mešša, Juraj Podoba, Katarína Popelková

Adresa redakcie: Ústav etnológie SAV, Klemensova 19, 813 64 Bratislava
e-mail: uetbenus@klemens.savba.sk

Náklad: 350 ks

Tlač: ZING PRINT
Registračné číslo MK SR: 924/94

ISSN 1335-5074